

ҶОНИБЕК АСРОРИЁН

ФАЛАК

САЙРИ ТАЪРИХӢ ВА ТАФСИРИ
ФАРҲАНГШИНОСӢ

ЧОНИБЕК АСРОРИЁН

ФАЛАК

САЙРИ ТАЪРИХӢ ВА ТАФСИРИ
ФАРҲАНГШИНОСИ

Душанбе
«Адиб»
2021

ТДҮ 784.4 (575.3)
ТКБ 85.31(2 тоҷик)

А-87

**БАҲШИДА БА 30 - СОЛАГИИ ИСТИҚДОЛИЯТИ
ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.**

**Асрориён Ҷонибек. Фалак: сайри таърихӣ ва
тафсири фарҳангшиносӣ. – Душанбе: “Адиб”, 2021. - 206 с.**

**Муҳарризон: Зафар Мирзоён ховаршинос,
Сангаҳмад Тиллоев доктори илмҳои таърих**

Дастур ба куҳантарин жанри созино овозии “Фалак”, ки бунёдашро ба даврони тоисломӣ доништаанд, бахшида мешавад. Муаллиф бо истифода аз осори бостоншиносӣ дар мавриди таърихи созо, матнҳои то ин замон расида ва адабиёти мавҷуда ба омӯзиши жанр пардохта, андешаҳои ҷолиб пешниҳод менамояд. Дар ин раванд ба мазмуну муҳтаво, махсусияти шеваи хунёгарони кӯҳманзар ва сабуку усули хунардондон тавачҷуҳ мешавад. Ва дар ин замина “Фалак” – ро ҳамчун жанри классикино хирфай мешиносад.

Дастур барои доираи васеи хонандагон пешниҳод мешавад.

ISBN 978-99947-2-702-5

© Асрориён Ҷонибек., 2021с.

«Санъати мусиқии халқи тоҷик таърихи бостонӣ ва рангину нурғановат дорад. Имрӯз дар муҳити нави рушди санъат анъанаҳои беҳтарини он бо тобишҳои тоза ҷаҳони мегънаӣ ва завоқи зебоиисандии муосирро сайқал мебахшиад.

Дар ин радииф “Шашмақом” ва “Фалак” аз зумраи ганҷинаҳои бебаҳое мебошанд, ки аз қатри асрҳо то замони мо ҳамчун мусиқии классикии халқи фарҳангпарвару санъатдӯсти тоҷик ёдгор мондаанд.

Фалак ҳам аз нигоҳи ҳаҷм ва ҳам аз нигоҳи арзишу қимати бадеӣ, аз ҷумлаи беҳтарин мероси мусиқист, ки мо онро барҳақ мусиқии шаклан озод ва таҷассумгари руҳи озод ва орзуву омоли халқи тоҷик меномен.

Эмомалӣ Раҳмон

ПЕШГУФТОР

Дар бораи жанри хунарӣ ва созино овозӣ менависам, ки бо унвони “Фалак” маъруфу маъмул аст. Ҳарчанд таърихи куҳан дорад ва аз ниёкони шарафмандомон ба мерос расидааст, дар замони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо василаи ташаббусҳои фарҳангпарваронаи Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон умри дубора ёфт. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастгирии бевоситаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон “Фалак” мақоми давлатӣ гирифт. Аз таъкиди Сарвари давлат аст, ки: “Бо шарофати Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мардуми мо намунаву суннатҳои бехтарини адабиёт ва фарҳангу хунари хешро арҷузорӣ ва эҳтиром мекунанд. Ин далели он аст, ки қоғилаи шеърӣ мусикӣ ҳамвора баёнгари тақдир ва таҷассумгари зиндагии халқи тоҷик дар шебу фарозҳои зиндагӣ мебошад.”¹

Дар даврони соҳибхитӣёӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон худро ҳамчун фарзонфарзанд ва донандаи сарехи анбана, урфу одат ва хунари миллии намоиш дод. Дар асарҳои дар тарғибу ниғахдорӣ намунаҳои фарҳанги миллат амалҳои шигарфро пешниҳоди ҷомеаи муосир намуд. Аз дастуру роҳнамоии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон аст, ки “...Имрӯз жанри мусиқии классикии “Фалак” ҳамчун падидаи нодири хунарӣ дар фазои соҳибистиқлолии кишвар бо ҷилову садои хеш танинандоз гардидааст.”²

¹ Табрикотӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон ба муносибати Рӯзи Фалак, 10 октябри соли 2008.

² Ҳамон ҷо.

Ва дар бораи жанри созию овозии “Фалак” навиштан сахл нест. Балки бар дӯш гирифтани бори масъулият аст. Ҳангоме ки мехонам навиштаи Алии Шариатино дар мавриди эҷод ва таҳқиқи мавзӯоти печида, мазмун мебардорам ба тариқи зайл. Муҳаққиқ риштаи илмиашро бар асоси манфиати миллий интихоб мекунад, ӯ ба ишқи он ки фарҳангро нигоҳ дорад, зиндагиашро баргузидааст, ки ҷавониашро дар ҳучраи қораш билӯсонад ва қамоли пирии умраш бояд қурбонии порсоияш шавад ва инсофу имонашро авомфиребон ба бозӣ гиранд ва илмашро авом ташхис диҳанд ва ҷӣ мусибати болотаре аз ин!³

Ва моилу қоил мешавам ба дақиқшиносии Алии Шариатӣ. Андешаи ҳоким, ки доирае онро созмон дода, раво ва меъёр муқаррар кардааст, оё навиштаи бандаро мепазирад? Хуб медонам, ки на хостаам ҳосил мешавад. Ба чанд омил. Ба мавзӯе даст задаам, ки дар тӯли солҳо ба тадқиқаш амиқан машғул нашудаанд. Ва низ ҳукм дар мазмун ва моҳияту ҳикматаш баровардаанд. Дар ин рав муқобили ҷараён ҳаракат қардан қамоли хирад нест. Ҳарчанд дар мавриди жанри созию овозии “Фалак” навиштаанд, вале на нақшаи дуруст матраҳ кардаанду на таҳкурсии саҳеҳ бунёд. Ҳамзамон норӯшаниҳо аз замони пайдоиш, ареали густариш ва гиреҳҳои сарбаста дар қисмати таркиб, гуногунрангии навъ фаровон дорад ва муаммоҳо дар таназулу тапаққулу рушд. Дар роҳи расидан ба ҳадаф манбаи омӯзишам маҳсули мардумест, ки менавостанду месароянд, вале андар таъриху назария новарзида. Дар рафти омӯзиш бо риояи мантиқ ва шеваву усулҳои аз ғараз дур ва айнии (объективи) ба осори бостоншиносӣ, солномаҳои қадим,

тазкираҳо, асарҳои санъатшиносон ва рисолаҳои қоршиносони давр муҷриат шудааст.

Ва менависам ба хотире, ки аз шунидани сурудаҳои бунёди меболам ва аз иқдомам дилам рӯшан мешавад. Аз мавзӯоти сахл қанор мегирам ва андешаҳои ғирд меоварам, ҳарчанд ҳеле мушқил аст ба гузаштаи дур назар қардан ва ба ҷарфҳои жанри хирфай расидан. Барои он менависам, ки бо садои фалақхонон ба воя расидаам. Суруру тараб меангехтану ба қавли мардум нишони ободии дех ва хонаву дар буд. Ва низ бо садои дутори падарам, ки гоҳе дарду ҳасрати дилашро бо навои дутор мебаровард.

Ба гумонам, ки модарам дар ҳамин шева замзама мекард. Шояд жанр ва сабуку равиши хонданаш тафриқа аз эшон дошт. Суруди “Алла”-ро дар назар дорам, ки бо ҳама дилпазирӣ, хушрангӣ, самимият ёдам ҳаст. Ҳине ки додару хоҳаронамро меҳобонд, бо сӯз месароид. Дар дил ғаме дошт, ки ду бари руҳсорашро нам медидам. Овозаш хушам меомаду сабки сароинаш, вале ҷапмони сурхи варамидааш на, ки малулам мекард. Дар ҳамин ранг ёд дорам ин тарзи хонишро. Ва дар хотираам суруду навозишу нолаҳо ба ҳамин шакл дар ёд монду таронаи бобои Файзали, мӯйсафеди бибии Гулбарги момодояи ман.

Бобои Файзали ҳамагули устод Айни буд ва Бухороро дидаву он ҷо таҳсил қарда, ба дигар зайл меҳонд. Ва меғуфтанд, ки “буҳориҷа” меҳонад. Бароям овозаш ғалатӣ менамуду мефорид. Мулоим меҳонд. Гумонам овозаш меларзид. Дуру дароз месароид. Фаҳмида наметагонистам дар бораи ҷӣ меҳонад. Аммо ҳине ки дӯсти падарам Ҳасанхӯча аз дехаи Гулистон бо думрааш меомад, маро ба ҳич вачҳ аз наздашон рондан мумкин набуд. Зебо ва бо шӯру шанг меҳонд.

³ Шариатӣ, А. Тотемпарастӣ. – Ҷопи ошно, 1357.- С.19.

Ү иштирокчи чанг буд ва як пояш аз зону поин чӯбин. Дар навозиш гардишҳои зеборо корбаст мекард. Аз нолаи модарам ва “бухорича” –и бобои Файзали сурудҳои Ҳасанхӯча хуштар буданд.

Хонандаи азиз! Шояд аз пешгуфтори сахлу сода димоғат бисӯзад. Мебоист суҳанро ҷиддитар мегирифтм. Масъалаи бунёдӣ - назарияро дар ҷойи нахуст мениҳодам ва ба қавле “говро аз шохаш мегирифтм.” Андеша ва эҳтироми Шуморо пушти по назадаам. Дар ҳаёлам аз аллаи модар, ки ширинтарин навозиш асту бунёдаш меҳру шафкат ва шевотарин суруд, арзишмандтаре дарнаёфтам. Хотиротам аз он пур аст. Аз даврони бачагӣ, ки бехтарин назокат дошт ва нозанинтарин овоз буд. Соҳиб доштам ва нозу назамро мебардоштанд. Ин замон дар хобам аз он лаҳзаҳо лаззат мебарам. Ватанам бачагӣ буду наврасӣ. Парварда шудам дар заминаи ҳамин сӯзу сохҳо ва меҳр варзидам ба деҳаам, ки килвари ман буд. Бӯйи ватанро шамидааму садои онро шунидам. Ва аллаи модарам суруди муқаддаси мамлакатам буд. Ба гӯшам садо, хониш ва мусиқии мардумони дигар, харчанд қоиш мешавам ва эҳтиром дорам, бегона аст. Аз гардишҳои овози мӯйсафедону нолаҳои ширини кампирони дилгарми русто мӯйи танам бармехезад ва ҷонам роҳат мекунад. Хеле эҳсоси гуворост.

Меҳоҳам ҳамин таассурот ва эҳсоси солҳо дар тану ҷонам сабзидаро рӯйи коғаз бикорам. Албатта, ҳар чизи навиштаам хосияти зехнӣ (субективӣ) дорад ва дарки инфиродӣ аст, ба ҷаҳонбинӣ ва андешаи бисёриҳо мувофиқ намеафтад. Дар ин ҳолат ислоҳи дигаронро ҷашмдорам.

Аз хунёгарӣ ва шинохти сохҳо андаке боҳабарам ва ба омӯзиши таърихи фарҳанги миллий, ки аз анъанаву одоти маросим таркиб ёфтааст, машғулам. Аз ин дар бораи жанри

“Фалак” менависам. Чи ки ин намуна дар хуну пӯстам нишастааст ва дар солҳои пасин бе садои Одина Ҳошим, Давлатманд Ҳол, Муродалӣ Ҳолов, Файзали Ҳасан, Гулҷеҳра Содик, Умар Темур, Ҳабибулло Беков, Чилахон Ҳол ва оҳангсозон Абдулфаттоҳ Одинаев, Хайрулло Абдуллоев, Талабхӯча Сагторов ва чанде дигар олами мусиқии тоҷикро тасаввур намекунам.

Инак аз эҳсоси самимиам, ки ҳосилу зоҳир шудааст ва аз он бартару гуворотар эҳсос надорам ва мушоҳидаву тасаввуро донишамро, ки дар мағзам гун шудааст, рӯйи коғаз меорам.

Боз барои он менависам, ки жанри созино овозии “Фалак” аз куҳантарин намунаи таронаҳои аст. “Фалак” хотираи таърихӣ аст. Хотираи дурахшоне, ки дар созу оҳанг насб шудааст. Балки дақиқтараш дар синаи мардум, дар мағзи инсонҳои баргузида, дар равонашон ҳаққоқӣ шудааст. Ва хунари одӣ ва бемоя нест. То имрӯз бехтарин хосиятҳои ғарбиро нигоҳ доштаву маҳлут напудаст. Ва созоро дар амвоҷи таърих бо худ овардааст, ки модари олотҳои мусиқист. Дутор ё думбра, ки дар қисмати афзуни кӯҳистон маъруф аст. Ва ҳамин соз бозмондааст бетағйир ва дар шакли азали ва хеле қадима.

Дар омади суҳан, нишонаи дигари қадим будани соз ва хоси мардуми мо будани дутор (думбра) дар он аён мегардад, ки моли як минтақаи кишвар, танҳо Кӯлоб набудааст. Агарам ҳаст, боз ҳам бурди мост, ки ба тағйирот мувоҷеҳ нашуда, осори гаранбаҳо ва реквизити кӯҳманзар аст. Ва дар кӯҳистони Дарвозу Ванҷу Яғноб ва Раштонзамину вилояти Сурхондарёи Узбекистон то кунун боқист. Ва ҳам оҳангу навои мусиқӣ, лаҳну шеваи сароиш вобаста ба имконоти соз ғайримухкараӣ ва нодиру тақрорнашаванда танинандоз мегардад.

Чаро муътақиду устувор дар мақомам ҳастам? Ин ҷо ишора ҳоҳам кард ва дар фаслҳои дигар муфассалтар ҳоҳам гуфт. Нахуст ин ки мусикӣ, лаҳни иҷроиш ва фуруду фарозҳо нодир ва нолишҳо вижагиҳоеро дар худ ҷиғз кардаанд, ки дар мардумони ҳамсоя вар намахӯрад ва низ қулиш барои тақлид ҳам кардаанд, бе натиҷа. Агар бигирем “Шашмақом” худро бо авзои сиёӣ ва ривочи давлатдорӣ созгор намуд, чи ки дар марказҳои тамаддун таппаккул ёфт ва бештар давлатмардон дар тағйири сифати он манфиатдор буданд ва ба дарбораш низ кӯчонданд. Дар дарозии таърих дастоварди идороти давлатӣ ва тоифаҳои осуда гарлид, бо раванги адабиёти хирфай хӯ гирифт ва бар пояи он бузургтар шуд, аммо жанри хунарио сози бо ном “Фалак” дар миёни мардум монд. Ҳалқӣ монд бо сабаки хоссаи сароиш ва навозишҳо. Ва доираи мавзӯташ вусъат ёфтанд, ки аз таъсири мазҳаб, сиёсат, андешаи ҳоким, ақвоми дигар ва тоифаҳои ҳуқмронии бегона фаротар буданд. Дар ин намунаи созию овозӣ мардумият ва дунвият афзалият дорад. Хосиятҳои ватанпарастӣ ва муқовиматро бештар дар вучуд ниғаҳбон будааст. Ва дар таркибаш жанру шаклҳои қуҳангарини шешр вомондаанд, ба сони тарона, дубайтӣ ва рубой.

Боз барои он ба бозӯи андешаҳои часораг кардам, ки дар фазои бекарони фалак ҷовандозон хеле зиёд шуданд. Ва ҳар кас медонаду дави астараш. Банда низ ба сифати яке аз ҳамон ҷовандозонам, вале бар ҳилофи аксарашон марра ва қуръаро медонам ва яқин медонам, ки ба қадом сӯ мебояд асп ронд. Самте, ки мукаррар кардаам таърих аст ва реппаҳои пайдоиш, на паҳлӯҳои хунарӣ ва таркиби овозию мусикии жанр.

Дар ин росто меҳоҳам ба чанд масъалае посух бигӯям, ки печидаанд. Чаро муҳаққиқон ҳалқаи жанрро танг намуда, нахуст ба вожаи арабии “фалак” ва муродифҳои он мечастанду ба нолаву афғону шикояту муноҷот пайвастанаш меҳоҳанд. Дар банду бастии

хунари овозию соӣ ва мазмуну муҳтавоиш ҷиддӣ муносибат намекунамд. Гоҳ аз “Готҳо” - и китоби муқаддаси “Авасто” ва осори даврони Сосониён оғозаш гирифта мешавад ва аз “фаҳлавиёт”-и замони Ашкониён ва мебанданаш ба ҷараёни тасаввуф. Дар миён хулосаи ягона то имрӯз вучуд надорад.

Банда даъвои ҳаллу фасли масъаларо надорам. Вале шигифтангез аст, ки омӯзиши жанри хунарӣ ва созию овозӣ дар сатҳи зарурӣ нест. Сухану барномаю маърузаҳо тақрор мешаванд, ҷойе аз замони пайдоиш ва таҳаввулот дар сабуку услуб ва исботи илмий арзиши “Фалак” вар намахӯрад.

Мулоҳизоти банда бар он ҳоҳад буд, ки ин жанри хунарӣ ва созию овозӣ намунаи вомондаи сурудаҳои бохтарӣ бояд буда бошад. Бо омилҳои сиёӣ ва тағйироти қуллӣ дар баробари зиндагии мардуми як минтақаи паҳновар сурудаҳо ному унвони хеш дигар кардаанд. Ва билоҳира қарор гирифта дар номи “Фалак.”

Навиштаи банда оғози кори бузург аст ва гумон мекунам, ки ихтисосмандон, санъатшиносони шаҳир ва қоршиносон дар ривочу анҷомаш сахм мегиранд. Эшон бар ғалағҳои банда намеафзоянд ва дар дуруст кардани ҳато ва ишғибоҳот мулоҳизаҳои арзишмандашонро дареғ намедоранд.

Хонандаи азиз! Пас аз узру бахшишҳои банда, оё ҳиммати варақтардонии навишгаро дорӣ? Агар ба Шумо порае аз иншои банда хуш омад, беҳуда заҳмат нақашидаам. Агар ба саволҳои худ посухи қонекунанда нагирифтед, дигарон ба дастёрии банда хоҳанд шитофт. Ё посухҳо нопурра ва носаҳеҳанд, вақт ба кӯмаки мо ҳоҳад омад.

Бохӣ Шумою гардиши “Фалак.”

1. АНДАР ШИНОХТ ВА ПАЖҶҲИШИ

«ФАЛАК»

Муסיқидон ва санъатшиноси мағрибӣ пас аз омӯзиши таърихи фарҳанги мардумони гуногуни олам натиҷа мегирад: «Миллатҳо фақат дар сурате вучуди пурдавом ва ҳақиқӣ меёбанд, ки асолати хунараи ва фарҳанги кухани таърихӣ дошта, соҳиби эҷоде бошанд, ки танҳо хоси онҳост.»⁴

Миллати тоҷик дар миёни халқҳои дигар офаранда ва ниғахдорандаи ин гуна хосиятҳост. Манзури муҳаққиқ вижагии ҷаҳоншиносӣ, асотир, тасаввур, бовар ва диди мардум ба рӯйдодҳои олами атроф аст. Яъне офарида аз мушохиди ва бардоштҳои мардуми куҳанбунёд берун омада, шакл мегирад ва дар он изу пайи осори фарҳангҳои ақвоми дигар вучуд надорад. Ҳамчун муҳр ва гулҳати фарҳангӣ дар эҷодаш ҳақ шудааст. Ҳолис аст. Дар ҳама давраи замон ва макон шинохта мешавад. Албатта, на ба сурати ҳолиси ҳолис. Ба ҳар ранг асари бегонагон дар он рушан нест. Чуноне дар соликаи бузурги гулдӯзҳои чакан ва жанри созию овозии «Фалак».

Дар ибтидо хираду дониши тавоно назаррас набуд, вале дар паҳлӯи анъана ва русумот ҷумлаи офаридаро шакл доданд, тақвият бахшиданд ва ҷун ҷавшани сазовор дар ҳама давраи замонҳо хифз карданд. Мавқеи ҷуғрофӣ, шароити кӯҳманзар ва ҷасорати мардум омилҳои дигари нигоҳдошти намунаҳои шиғарф буданд. Аз ҳамин аст, ки бештарашон дастнахӯрда ва вижагиҳои куҳанро зерӣ пар доранд.

Дар шумулашон жанри созию овозии «Фалак» муҳимтар менамояд. «Фалак» ҳамчун намунаи шиғарфи хунараи бо

⁴ Таърихи хунари Эрон. - Ҷ.2.-Техрон: «Орван», 1388. - С.702.

гузашти замон ва марҳилаҳои таърихӣ арзишҳои умумимиллиро дар худ нигоҳ медорад. Вижагиҳои кофист, ки аз қадимияташ суҳан биғӯем. Онро мансуб ба кӯҳистони Кӯлобу Помир доништаанд,⁵ ки намешавад дар мавриди маҳлудааш қотеъона ҳукм барорем. Шимоли Афғонистонро бо виллояти Таҳор, Бадахшон, Кундӯзу Бағлону Панҷшер, Андаробу Балху Парвон наметавон сарфи назар кард ва ҷое ҳам ишораҳо аз фалаки Роғӣ рафтааст. Номёфти Фалаки Роғӣ таърихи ҷуғрофӣ ва таърихи тоқозо мекунад. Яъне ареали густариш аз назари макон (ҷуғрофӣ) паҳновартар ва аз диди замонӣ (таърихӣ) жарфтар аст. Чуноне бо сарзамини Ҳиндустон ва фарҳанги ҳиндӣ дар робита буда, бо ҳукумати Кушонӣ ва дини буддӣ пайвандии қавӣ дорад.

Вале на ҳама донишмандон ба мулоҳизаҳои мо ва асноди таърихӣ мувофиқанд. Ба андешаи қоршиноси номӣ Саъдулло Каримов «Фалаки Роғӣ жанри сирф профессионалӣ буда, шаклҳои гуногуни яққисма ва силсилаи дорад. Ҳамчун асари силсилаи дар шакли рӯбӯиҳои ва ғазалҳои ташаққул ёфтааст...Дар фарҳанги минтақаи Кӯлоб маъмул аст. Тарзи иҷроиши он яққа ва гуруҳист..., шаклҳои сарояндагӣ ва навозандагӣ дорад.»⁶

Ва доктори илмҳои санъатшиносӣ Фароғат Азизӣ таъкид мекунад, ки Фалаки Роғӣ маҳсули маънавии фарҳанги шағрист ва калимаи «роғ» ба маънои «мақони ободи сабу

⁵ Азизи, Ф.А. Мақом и Фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков. - Душанбе: «Адиб», 2009. - С. 78-100.

⁶ Фалак. Китоби дарсии амалӣ.- Китоби 1.- Мураттиб С. Каримов. - Душанбе, 2019.-400.- С.30.

хуррам” омадааст.⁷ Вале дар ин маврид андешаи дигаре низ буда, ки дар иртибот бо минтақаест дар Афғонистон ва Тоҷикистон, ки дар харду сохили рӯди Панҷ бо деҳот ва мардуми зиёд шухрат доранд ва сокинонашро роғӣ меғуянд.

Вале банда мувофиқ ба мавқеи Талабхӯча Сагторов ва Зафари Мирзоён ҳастам, ки намунаро бо рокҳои хиндӣ алоқаманд медонанд. Ба фикри эшон мусиқии классикии тоҷик ба дунёи пахновари мусиқии классикии хинд алоқаи ногусастаӣ дорад. Ба тасдиқи андешаи донишмандон асосҳое низ вучуд доранд, ки ба ҳукумати шохони Кушонӣ, дини буддӣ ва маданияти Гандаҳара алоқаманданд ва ба маврид перомунаш суҳан хоҳем гуфт. Бино ба ақидаи Зафар Мирзоён “...дар иборати “Фалаки роғӣ” вожаи “роғ”, тавре ки аглаб чунин мешуморанд ба маҳаллаи Роғ (Дашти Ҷам) иртиботе набуда, ҳамон “рок, рога, роғ”, яъне усули таронаҳои ишора аст.”

Ба низ Фалаки Қаландарӣ тапсрехи пахновар ва тафсир мецоҳад. Дар бунёд ва пайдоиши он фикрҳо яқсон нестанд. Дар сурати таҳқиқи ҷиддӣ метавонад дар дарёфти решаҳои таърихии жанр кӯмак расонад.

“Фалак” лаҳни зебои мусиқӣ ва матнҳои обдори мувофиқ аст, ки вобаста ба табиати инсонҳо тағйир меҳӯрад ва ареали густаришаш дар аҳди куҳан бояд пахновартар буда бошад. Ба андешаи оҳангсои мумтоз Талабхӯча Сагторов “Фалак” дар эҷоди хунарманди номвар Одина Ҳошим эҳёи намунаи “сабки хуросонӣ”⁸ - ро ҷилва медиҳад, ки моро бо осори ниёкони сеҳрофар мепайвандад. Ва низоми

⁷ Азизи, Ф.А. Мақом и Фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков.- С. 90,95.

⁸ Қосим, С., Қосим, З. Асрори сӯзу соз.- Душанбе, 2020.- 224 с.- С. 212.

муқаррарест, ки дорои шакл, қонда, банду баста муқомҳо ва асоси хоссаи зарбӣ аст.⁹ Яъне аз ҳалқаи мусиқии хирфай ва классикӣ берун нест. Ҳам матн ва иҷрои алҳон на танҳо таҷриба, балки донишноро тақозо мекунад. Бавижа, дар сурате ки сози адо парда надорад ва ин замон дар ҳоле ки ҳамаи садоҳои думраро дар нотаи аврупоӣ наметавон навишт.¹⁰

Дар боби сохтор ва хосиятҳои фарқкунандаи ҳелҳои жанрии “Фалак”, банда бештаре наметавонам афзуд ва ба пажӯҳиши устоду шогирд Фароғат Азизӣ ва Саъдулло Қаримов, ки бо ҷамолу камол пардохтаанд, така мезанам. Ҳини омӯзиш С. Қаримов натиҷа мегирад, ки аз намунаҳои якқисма **Фалаки Даштӣ** мебошад, ки озод, бидуни қолабзарб, яққа ва бидуни асбоби мусиқӣ сароида мешавад. Шаклҳои сарояндагӣ ва навозандагиро низ дорад.

Фалаки силсилавӣ бо **Шаҳд** ибтидо мегирад, ки озод аст ва бидуни қолабзарб. Шаҳд шаклҳои сарояндагӣ ва навозандагиро дошта, рисолати нишон ва устувор гардондани пардаи асосии лаҳиро бармало мекунад.

Даромад танҳо дар фалаки силсилавӣ истифода мешавад. Дар аввал бо шаҳд меояд ва минбаъд функсияи муқаддимавӣ – равонаро иҷро мекунад ва бар хилофи шаҳд мустақил нест.

Сипас ба шарҳи **Фалаки Сафарӣ, Фалаки Ғарибӣ, Фалаки Роғӣ, Фалаки Қаландарӣ, Фалаки Паррон, Фалаки Дарӣ, Бепарвофалак, Фалак – Рапо, Фалак – Муноҷот, Фалак – Маҳфия, Фалаки созӣ...**¹¹ мепардозад.

⁹ Фалак. Китоби дарсии амалӣ.- Китоби 1.- Мураттиб С. Қаримов.- С. 25.

¹⁰ Қаримов, С. Ҳамон ҷо.- С.19.

¹¹ Муфасссал нигаред: Фалак.- С. 28-36.

Банда муқовимате ба ихтисосмандони соҳоти мусиқӣ ва фалакшиносон надорам, аз ин рӯ аз қисматбандиашон ёд гирифтаам. Вале ба ҳар ранг ба чанд нукта мувоҷеҳи шубҳа шудам. Оё натиҷаи қотғонаи эшон аст дар дахсолаи охир ва ё мачмуи пиндорашон? Ташреҳи Фалаки Дашгӣ муътамад наменамояд, ки дар саҳифаҳои баъд ба он бармегардам. Дар мачмуъ он чи қисматбандӣ шуд шояд на ҳелҳои «Фалак», балки аз равияҳои бошанд, ки ба сабку услуби сароиш алоқаманданд? Чуноне дар «Шашмақом» мушоҳида мешавад. Хулоса, дар ин маврид пажухиши доманадор зарураат дорад. Суолҳои зиёде посух меҷоянд. Дар бисёр ҳолатҳо ба бунбасти рӯбарӯ шудан амри воқеист.

Андешиа атрофи тапаккул ва таҳаввулотӣ жанр меравад, ки маълумоти заруӣ надорем ва низ ҳавсала, ки ҷиддитар машғул бошем. Мебояд таъкид кард, ки дар дохили жанр нишонаҳои даврони ҳеле қухан, намунаҳои архаистӣ ва архетипҳои метавон таҳсис кард, ки дар ҳалли муаммоҳои мусиқии таҳаввулотӣ овоз ва сабки иҷроиши мардуми тоҷик нақши калидӣ доранд. Сухан аз созҳои урфӣ ва ҳеле қухан меравад, монои дутор (думра), таблак, тутак, най ва ғичак дар Қӯлоб ва рубоби бадахшонӣ, сетор ва даф дар Помир. Пиромуни бепарда будани созоҳои гуфта шуд ва навозиши рубоби бадахшонӣ низ амали саҳлу сода нест.

Дигар, сухан аз мавзӯи азали аз архетипҳои меравад, ки бо пайдоиши асотир шакл гирифта, аз мақоми инсон ва пайдоиши оламу одам ахбор ба бор дорад. Ва дар ин рави метавон аз тарзу сабки иҷроиш ёдовар шуд, ки ҳоси минтақаҳои дигар набуздааст. Ва дар он мазмуну моҳияти зиндагӣ ва рӯзгори мардум ҳосса мунъақис шуда, бо содагии баён, андарз, ҳикмат ва тасаввуру боварҳои печиданд.

Намунаҳои сабку равияҳои ва мазмуну мавзӯӣ ва моҳият бо ҳам маҳлут шудаанд. Агар содаву сагҳӣ ва омиёна бигӯем, сӯзу соз, ранҷу дард, ҳичрон, ноқомӣ ва шодиву сурур бо шева, сабк ва ороиши рангин рӯйи қор омада, ба василаи нола, фарозу фуруд ва навозишҳои ширину пуралам, фараҳбору нишотангез аз дилҳо ба дилҳо менишинанд.

Вале ин ҳама дар мушоҳидаи сагҳӣ ва нигоҳи сарсарӣ намеояд. Ба қавли доктори илмҳои фалсафа Саъдулло Раҳим «Фалак» аз жанри ҳунарий ё шеваи нодирест, ки андозаи ҷаҳоншиносӣ ва қайҳоншиносиро дар худ мутҷассам намудааст.¹² «Ва асоси «Фалак» - мавзӯи қухану азалии инсон: сарнавишт ва қоинот мебошад»¹³ таъкид мекунад ӯ. Ва намоёнтарин ва шигарфтарин архетипи ҳамоно аст, ки зикр шуд. Яъне баҳс на сари истилоҳ дар худии худ, балки фароғирии он, моҳияти дар рамзу намои мунъақисшуда меравад. Ин ҳама эҷоди мардумӣ зақӣ, ҳушманд ва тамаддунсоз аст.

Олими тоҷик ҳарчанд ба истилоҳи афзалияти бештар медиҳад, аммо ба муҳтавои сурудаҳои жанр, мусиқӣ ва дарунсӯи «Фалак» низ таваҷҷуҳ мекунад, ки мушаххас мегӯяд. Бештар ба ҷанбаҳои фалсафӣ, ки ҳеле пурвусъатанд изҳори назар мекунад. Ӯ аз мавқеи инсон ба ҷараёни ҷурталотуми ҳаёт ҷашм меандозад. Ба қавли С. Раҳимов дарёфти сарриштаи ин ҳама амали саҳлу сода нест.

Осори напиршуда дар пажӯҳиши «Фалак» дар як саҳҳ нестанд. Дар онҳо умумиғӯи афзалият пайдо мекунад, то мушаххасот.

¹² Раҳимов С. К. Проблема «философичности» Фалака // Фалак ва масъалаҳои таърихи-назариявии мусиқии тоҷик. - Душанбе: «Алиб», 2009. - 248 с. - С.31.

¹³ Ҳамоно ҷо.

Бояд таъкид кард, ки истилоҳи «Фалак» намод, рамз ва архитип аст. Дар маҷмӯъ захираи мушоҳида ва донишҳои ҷандасраи шoirону хунёгарон ва мактаби хунарист. Имкон надорад, ки танҳо аз фалаки табиӣ суҳан бигӯем ва дар ташреҳаш бипардозем. Ҳине ки аз жанр мегӯем ва «Фалак»-ро ном мебарем навозанда, сароянда, шунаванда ва дутору таблаку гижаку най, уд ва сабку усул чилва меҳӯрад. Матн ва мазмуну муҳтаво тарафи дигари масъала аст. Гурӯҳе ҳалқаи андешаро танг гирифтаанд. Вагарна мавзӯи тамоми офаридаҳо ҳамон сарнавишти инсон аст, бо ҳама сиёҳу сафедиш. Ва хулосаи сареху таҳдори файласуфи тоҷикро дигарон ба сахл гирифтанду яктарафа. Ва гумонашон фалаку коинот бо муноҷоту ниёиш ва сӯзу сӯхтанҳо хатм мешавад ва масоили серпахлӯ ва пурмочароро аз ёд бурдаанд.

Жанр рӯйида ва камол ёфтааст дар минтақаи пахновар ва маҷмӯи зехният, бовар ва диди мардуми решадор аст. Онро танҳо барои марғу мир ва шодио сурур наофаридаанд. Маҷмӯи андешаҳои эшон будааст, ки ба тафсири имрӯзиён ҳикмат ва фалсафаи шинохти ҳастист. Дар он хӯву хислат, одат, тинат ва табиати кӯҳистониро метавон таҳсис кард. Сурудаш аз зехният ва сурураш аз зиндагӣ, гуфтораш аз кирдор тафриқа надорад. Мебояд онро ба рамз зиндагиномаи ҳамин мардум донист. Ифодаашро дар намунаҳои тақвият додаанд, ки бо эҷоди мардумони дигар шабех нест. Тафаккури ғановатманд, номусу ор, қонуниятҳои қавмӣ барои гузашт раҳнае нагузоштанд, ки аз табияташон берун меаҳид. Ҳамин маҳсусият сабаб гардид, ки маҳсули эҷодашонро беолоиш ҳифз карданд.

Хеле хуб ҳам буд, ки мардум намунаро сабаби мавҷудияти хеш қарор доданд, балки омили хештангарой ва

худшиносӣ, ифодаи худ дарёфтанд. Барояшон арзишмандтарин таҷассуми равонӣ ва худизҳорӣ буд.

Ба ақидае зид нестам, ки жанри «Фалак» аз бархӯрдҳои хунини таърих гузашт ва дар кӯҳистон вомонду сина ба сина дар паноҳи мардум аз даврон ба давронҳо расид, густариш ёфт. Ҳарчанд таназзулро бештар мувоҷеҳ шуд, дар индивид монд, ботил нашуд. Яъне тамоми равандҳои таърихиро бо эҷодгараши синарид. Агар чунин буд, иллат нест, балки бурди жанр буд, ки оригинал монд. Дар ин маврид аз кӯҳманзар ва ҳалқи ғайраш миннатдор бояд буд, ки намунаи барҷастаи санъатро ҳифз кард. Ва ин баҳона нахоҳад буд, ки жанро қомилан ба адабиёти шифохӣ - фолклор мутталиқ бидонем ва мучассамгари хунаро ва эҷоди кӯҳманзар шиносем. Чуноне дар муддати тӯлони инчунин андеша ҳоким буди монд. Мисле ки «буду шудашон ҳамин!»

Воқеан, дар омӯзиши сурудаҳо мавқеи паҷӯшишгарон дуруст нест. Ин равия аз олимони ҳудамон сар зад ва ҳориҷиён забондароз шуданд. Дар ин маврид донишманди тоҷик Зафар Мирзоён манзари симпозиуми байналмилалиро ба нақши ҷиддӣ мегирад. Аз ҷумла таъкид мекунад, ки «...доктори санъатшинос аз Узбекистон, Файзулло уғли Кароматли гоҳ бо забони шикаставу хароби тоҷикӣ ва гоҳе бо забони русӣ «Фалак»-ро «зухуроти фолклорӣ», «куплетно - фольклорный жанр», «трагический жанр», «устно - профессиональный жанр» (жанри фочеавӣ, жанри даҳонӣ - касбӣ...) номида, моро ба мусикии мо шинос кардани буд.

Доктор Бани Ардалон аз Донишгоҳи Техрон низ «Фалак»-ро фарҳанги фолклорӣ пиндошт, вале бозгашт ба ишқи Худованд. Доктор Ориёнфар аз кишвари ҳамкавмонан Афғонистон, таҳмин кардани мешуд, ки «Фалак»-ро жанри

шифохӣ бидонем ва унвон бидиҳем оҳанги “Фалак” ё мусиқии “Фалак.”

Дар заминаи омӯзиши мусиқии аврупоӣ ва мактаби мусиқии Шӯравӣ назари беинсофона, балки ноогоҳона шакл гирифт. Ченак ё андоза санъати Ғарб буд. Ва мусиқии анъанавии тоҷикиро ба мусиқии халқӣ, халқии касбӣ ва касбии классикӣ қисмат карданд. Ва “Фалак” сабки халқӣ ва баъзан дар ҳалқаи халқии касбӣ дохил карда мешуд.

Ба шеваи баҳогузори тавачҷуҳ шавад, вагарна кадом жанри хунарӣ бунёди халқӣ надоштааст? Аз миёни халқ навуида, аз ганҷури бузурги он, шева ва сабки шеваи он баҳра нагирифтааст? Дар ин маврид ба гузаштаи пурғановат ва хувияту хусусиятҳои миллии мебояд ҷиддӣ назар андохт. Халқ офаранда аст, вале тоифаи хосса ва шахсиятҳои алоҳида эҷоди онро шаклу мазмун ва зебу оро медиҳанд ба авҷи аъло мерасонанд. Аз пажӯҳишҳои муҳаққиқи ҷуҳтақор Аскаралӣ Раҷабов бармеояд, ки устод Салриддин Айнӣ ба таърихи суруд ва мусиқии тоҷик тавачҷуҳи беандоза доштааст, ки дар ҳамин мавзӯӣ рӯшани меандозад. Устод менависад: “Факти тамоман аз байни халқ бе ҳеҷ тарбияву таълими мактабӣ расидани устод Рӯдакӣ барин як санъаткори бузург ҳам аз хусусиятҳои миллии халқи тоҷик шуда рафтани санъати музикаро нишон медиҳад.”¹⁴

Муҳаққиқон хуб медонанд, ки раво ва речаи раванди табино таърихӣ сарнавиштро ба ҳукми қонун дароварда, пасон аз зинае ба зинаи дигар манзалат муқаррар намудааст, ки барои илм дайн бувад.

¹⁴ Раҷабов, А. Устод Айнӣ ва масоили таърихию назарии фарҳанги мусиқии тоҷик. - Душанбе: МН “Дониш”, 2019. - 288 с. - С. 20.

Дар ин росто аз даврони қухан “Фалак” фароғири минтақаи ҷуғрусуҷау паҳноваре будааст бо деҳоти ободон, шаҳрдеҳ ва шахристонҳои бузургу маъруф. Яқин аст, ки гавҳари дурахшони фарҳанг аз деҳот аст. Ва дар он ҷо ниғаҳбонӣ мешаваду дар сурати асл мемонад. Пасон рушд мекунад ва аз мавзӯ ва муҳтаво шакл ҷура мекунад ва ба дастоварди ҳамагон табдил мешавад. Манзурам деҳу шахристонҳои қухан ва асримиёнаи типӣ шарқиянд. Ин гуна шахрҳо эҷоди мардуми ҳамхунанду ҳамзабон ва ҳамдин, ки тамаддунҳои локалӣ (маҳаллӣ) унвон доранд. Онҳо аз печидагӣ орий буда, дар тасарруфи ақвоми бегона набудаанд. Мангики таърихӣ ба мо имконият медиҳад арз кунем, ки дар ҳоки мардҳези Ҳатлону Бадахшон бо хувияти вижа бояд санъати сарояндагӣ ва тоифаҳои хунарманд ханӯз дар сапедадами рӯзгори инсоният ба вучуд омада бошад. Албатта, на ба унвони “Фалак” ва “Фалаксаро”. Ва он намунаи густурда ва корхӯрдаи жанри созино овозии бохтариён бояд буда бошад, ки сабки хуросонинаш метавон унвон дод. Ва сабаби ба як гӯшаи қӯҳистон қанора рафтаниш муқовимат ва муборизаҳои шадиди сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ будааст. Ҷуноне мо ин амалро дар сарнавишти халқамон мушоҳида мекунем. Аз ҷабру зулм ва ситам дар гӯшаи қанорҳои қӯҳманзар паноҳ ёфт. Шеваи зиндагӣ тағйир дод, вале зинда монд. Ва агар намунаи созино овозӣ монои офаридааш заифу бебунёд ва ҳоси доирае мебуд, бад-ин сон умри дароз намендид ва худро ҳифз карда наметавонист.

Яъне ҳолати ба санъати хирфай расиданиш бояд дар оворе зуҳур карда бошад, ки мардумони ҳамхуну ҳамзабон давлат оростанд ва шахристонҳои бузург арзи ҳастӣ карданд. Пасон бо ҷидолҳои сиёсӣ, муқовиматҳои бардавом ва

тағйиротҳои ҷиддии мазҳабӣ фарҳангӣ миқдорио сифатӣ тағйир пазируфт. Бо дигаргунҳои сиёсӣ, ҳукумати бегонагон, тағйири забону оҳанги гуфтор авзои санъату ҳунари низ муассир шуд. Ба даврони нолайдо назар андохта, зимни таҳаввулотҳои ҷиддӣ метавон фақат ба ҷузъиёт ва намунаҳои андак назаррас умед баст.

Сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, ки бо омадани ғосибон на танҳо силсилаи давлатдорон тағйир хӯрд, балки забону маърифату дин ва ба он вобаста параста низ. Далели муътамад дорем, ки забони юнониро аз сарзамини паҳновар шоханшоҳони Кушониву Ашконӣ берун карданд. Ва боз ҳам ҳамон мардум буд, ки забону анъанот, маросиму урф ва санъати пешинро бо рангу бӯйи тоза умри дигар бахшиданд. Ва шодиву тараб созмон доданд, пирузихоро сӯтуданду меҳри ватанро тараннум намуданд. Бартарӣ дар он буда, ки халқ бо шеваи хосса ва имконот зухуру бурузи маслак, ҳадаф ва боварҳои худро дар синашон пок нигоҳ доштанду аз олудагӣ эмин.

Яқин аст, ки дар давронҳо ва марҳилаҳо ҳунари аҷдодӣ, дар сураи “Фалак” мисли моҳтоб коҳид, афзуд, вале аз нур бахшидан намонд. Гоҳе аз таваҷҷуҳи аҳли ҷомеа афтид ва боз ҳам оташи дарунсӯзаш ба ҷилва омад, ва мардумони минтақаи муайян ва шахсиятҳои алоҳида дар балогаташ сахм гирифтанд ва ба намунаи зебои ҳунари муббадал гардид. Ҷуноне рисолати бузургеро дар рушди санъати сарояндагӣ ва мусиқӣ Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон адо намуд. Ўст, ки ба дарки моҳияти масоил таваҷҷуҳи олимонро ҷалб ва таъкид мекунад, ки: “... қофилаи шеър мусиқӣ ҳамвора баёнгари тақдир ва таҷассумгари зиндагии халқи тоҷик дар шебу фарозҳои зиндагӣ мебошад.

Мусиқӣ дар тӯли асрҳо рисолати таърихӣ хешро ба ҳайси ифодагари маънавияту ахлоқ, зимни вижагиҳои рангомезии лаҳияш аз замони бостон то кунун иҷро кардааст.”

Бо сифатҳои дилбару дилчасп васф намудани ганҷури аҷдол ҳоло ҳали масъала нест. Аз ин рӯ Президентии Тоҷикистон таъкид мекунад, ки: “Мо, ворисон ин ганҷи маънавии ниёгонро бояд ҳамчун палидаи пурарзиши фарҳангӣ ҳифз намуда, баҳри рушду нумӯи жанру муҳтавои он кӯшиш намоем.”

Нек бингарем умумиҷуфтҳои пажӯҳишгарон ба дарди «Фалак» намехӯрад. Манзурам, аз моҳият суҳан андак аст. Дақиқтараш намедонем, ки дар ин суфра чӣ бояд бошад ва сарфари намеравем, ки чӣ муҳимтар аст? Мутахассисон дар амиқ омӯхтани таърихи жанр саҳлангорӣ доранд. Таваҷҷуҳ ба мантиқи мулоҳиза нест.

Дарки нодурусти раванди иҷтимоӣ, надониستاني таърих, вижагиҳои санъати минтақа ва рӯзгори ниёгон, нотаҳои дар дарки маҳсулиятҳои раванӣ ва зехнии мардумони бумӣ сарнавишти жанри созию овозии «Фалак»-ро дар ҷорсӯи номуайяни қарор додаст. Гоҳе ба мусиқии хирфай нисбатан медиханд ва бештар ба фолклор. Дар ин ҳолат бӯҳти санъати тоҷик яқин мешавад. Мебояд сарчашмаи пайдоиши жанро омӯхт ва тибқи сагҳу сифат ва авзои “Фалак” ба ҳолати кунуниаш баҳогузорӣ кард.

Мутаассифона дар тадқиқи замони пайдоиши “Фалак” фикри дурусте ба вучуд наомада, даврони таназулу камолоташро фарқ намекунанд. Дар ин раванд мутахассисонро зарур аст, ки ба ҷанд нукта таваҷҷуҳ намоянд. Агар мо жанри созию овозиро ба мабҳаси фалак, коинот,

кайҳон пайвандем, пас мебояд, чуноне ки гуфта шуд, ба моҳият сар бизанем, ки ба пайдоиши одаму олам алоқаманд аст. Сухан атрофи таносуби холиқ ва махлук нест. Балки атрофи мақому манзалаати махлук - кайҳони сагир дар низоми коиноти нопайдоканор меравад, ки иборат аз ҳазорхонаи гов аст. Дар ин сурат мавзӯте ҳосил мешавад, ки микдораш беҳад ҳоҳад буд. Ва бояд сарфаҳм рафт, ки хунараманд ҳангоми иҷрои суруд ва навозиш ба ҳалли мавзӯ ва мушкилот машғул нест, балки мавқеи худро баррасӣ мекунад. Ӯ рӯбарӯи асрори коинот қарор мегирад. Ва бо ҳисси ботин: эҳсоси муштарак (маркази идрок ва идоракунандаи ҳиссиёт), ҳаёл, ваҳм, ҳофиза ва тафаккур ва ҳисси зохир: босира, сомға, шомма, зоиқа ва ломиса оламо мешиносад. Ва комилан медонад, ки бунёди ҷаҳон, ки бо зоишу рӯиш ва марғу мир баста аст, роҳи ислоҳ надорад...

Тибқи ин ҳама гуфтаҳо мебояд ба зиндагиномаи офаранда, ки хунавари бохтарӣ аст, тохарӣ ё хатлонӣ кӯлобӣ, ки аз зиёну суди ӯ метаровад ва ифодагари рӯху равони ӯст, мутаваҷҷеҳ шуд. Ӯ буд, ки банду бастии жанро бунёд кард, шаклу сураташ бахшид, ҳампахлӯ ва ҳамсафараш гардонд. Зеро ки мунъақискунандаи орзуву ормон, ҳавасу хоҳиш, муроду мағлабаш буд. Ба василааш як силсила оин, одат ва маросиму анъанаро ниғаҳ дошт. Дар баробари қосибӣ, бофандагӣ, заргарӣ, оҳангарӣ малакаи зинтарошӣ, афзори рӯзгор ва созгароширо аз худ кард, ки хеле муҳим буданд. Ва хунараш ба равнақи донишаш мусоидат кард. Асрори дору дарахтонро опно шуд. Аз онҳо ифодагари ният, ҳадаф ва розҳояшро дарёфт. Барои жанр қонуну қоида, низоми муайян ва лаҳни устувори иҷро муқаррар кард, ки бо анъанаи қуҳани сарояндагӣ пайванд мебошад.

Яъне жанри созию овозӣ худорои эҷодгарест, ки ба василае мавқеъ ва мақоми худро шинохтан меҳаҳад. Бо табиати халқ созгор аст. Равиши муайян: оғоз, авҷ, анҷом ва нолаву гардишҳои муваффақ дорад, шодиву нишот дорад ва сӯзу соз, суруру марғу мир. Монои зиндагиномаи аҷдод. Ва намунаи хунара ба рӯзгораш зебу оро бахшид ва ифодагарӣ орзуву ормонаш шуд. Сарнавишти «Фалак» низ бо ҳамин дастур аст. Инак дақиқ шудааст, ки «Фалак» камаш беш аз ҳазор сол аст, ки дар шакли имрӯзаш вучуд дорад. Аз оҳангу лаҳни жанр ва забони матнҳо ин хулоса метаровад.

Бо гузашти даврон дар доираи қонуну қоидаҳо қорбаст шуд, ки аз назари санъатшиносон ва илми мусиқӣ аз бунёд яктаркиба ва занҷиравиаст. Вале аз диди қорпиносони, дақиқан беҳабар аз гузаштаи санъати хунараӣ, на пурра ихтисосисту на комилан шифохӣ. Онҳо намунаи санъати хунариро дар ҳолати ибтидоӣ, сад сол қабл шинохтаанд.

Тавре қаблан мушохίδα қардем, жанри хирфай буданаширо дар Фалаки Роғӣ, ки «моли маънавии фарҳанги шаҳр»¹⁵ будааст, шинохтаанд. Ва фалаки яккасареёнро ба хунари ғайри қасбӣ мансуб медонанд. Гумон меравад, дар мавриди нахуст қамоланширо дар назар доранд. Дар ҳолати пасин ибтидои пайдоиширо, ки ба овони хеле қуҳан тааллуқ дорад. Инчунин баррассиҳо низ тавзеҳ меҳаҳад. Чунончи опера дар ҳама ҳолат санъати қасбист. Ба хотир биёред сабу сароиши Қабалие ва Паваротиро дар сахнаҳои ҷаҳон. Ва фалақсароии Одина Ҳошим, Давлатманд Ҳолов ва Файзалӣ Ҳасанро дар консерту ҷашнвораҳои миллий.

Оҳангсоии номвар Талабхӯча Сатторов, ки аз нозуқиҳои санъати миллий баҳравар буд, дар маҷмуаи «Навои шодиву

¹⁵ Ифодаи Ф. Азизӣ.

гам» ба чанд нукта ишора мекунад. Ин ҳама ба сабку услуби профессионалии хунараманди мумтоз Одина Ҳошим тааллуқ доранд. Нахуст ин, ки: «Нақши устод Одина Ҳошим дар тарғиби шеъри тоҷикӣ – форсӣ беандоза аст.» Дувм: «Ҷ баҳрест, ки канораҳои давраҳои назми пурғановати форсӣ ва эҷодиёти мардумиро фаро гирифтааст.» Савум: «Бо ҷустуҷӯи навоарӣ равияи муҳимро дар мусикии имрӯзаи тоҷик ба вучуд овард ва «Фалак» дар эҷодиёти ӯ ифодагари дарду ҳасрат, сӯзу гудоз ва шодиву нишоти мардум аст... Мавриди хунарамандой устод соҳиреро мемонд, ки сомеъони худро мафтун мекард...»¹⁶

Баҳогузорӣ дар мусикӣ ва муқаррар кардани касбияти «Фалаку Фалаксаро» ҷойи нигаронӣ дорад. Вале ҷойи дигар муҳаққиқон дуруст андеша мекунад, ки намунаро қисмат кардаанд. Танҳо мавқеи устувор вучуд надораду асос. Далелу асноди зикришуда неқисанд. Дар як навишта метавон ба тазод вохӯрд, ки «Фалакхонӣ ҳамчун хунари аҷлодӣ ба мардуми кӯҳистон мансуб буда, яке аз шоҳҳои устувори мусикии касбӣ ба шумор меравад.»¹⁷

Чаро? Шарҳи илмӣ ё ҳадиёқал оммавӣ мавҷуд нест. Як андеша дигарашро рад мекунад. Фаҳмида намешавад, ки ҳукм ба фалаки яккаҳонӣ нисбат дорад, ё дар маҷмӯъ ба жанри созино овозӣ. Дар ин ҳолат метёр ва андоза муқаррар нашудааст.

Дар навиштаҳои булҳавасон бошад, ҳатари ҷиддӣ ба назар мерасад. Аз эҷодашон иқтибос намекунам, ки ҳукмашон хеле беинсофона аст ва муносибати ғайрикасбӣ ба жанри

¹⁶ Қосим, С., Қосим З. Асрори сӯзу соз.- С.212-213

¹⁷ Донишномаи Фарҳанги Мардуми Тоҷик. -Ҷ.2.- Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2017.-С.499-500.

хунарие доранд, ки то забтқории араб ва пахншавии ислом ба вучуд омада, густариш доштааст. Дар он рӯҳу равони ниёгонро эҳсос накарда, аз шигифтиҳои намунаи хунари набурдаанд.

«Фалак»-ро дар доираи мусикии оламшумул, хунари ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва миллии халқӣ бояд шинохт ва дар қиёс гирифт. Аз раво ва метёре, ки дониш муқаррар мекунад, тамоми намунаҳои санъати хунари раванди умумӣ доранд. Ҳамаи онон пайдоиш, авҷу афтишро аз сар мегузаронанд. Қонуниятҳои иҷтимоӣ ҷунин аст, намунаеро сарфи назар намекунад. Ҳамаи қавму миллатҳо ҷангу ситеза ва равнаку таназзулро марҳила ба марҳила сипарӣ менамоянд. Ҷуноне ки санъат низ. Дар ин раванд истисно вучуд надорад. Ва мақоми қайҳоншиносии инсон, ки андешаи фарогир дорад, дар ҳамин замина шакл мегираду аз шинохти қонуниятҳои умумӣ табиат ва ҷамъият сарчашма. Ва эҳсоси дарки падидаҳои иҷтимоӣ, ҳосиятҳои сӯзу шодӣ ба рангинии таҳайюлотҳои фард вобаста аст.

Дар маҷмӯъ санъат эҷоди махлуқест, ки дар ҳолатҳои ҳассос ва аз рӯйи зарурат майл ба ҳолиқ дорад. Ва рисолаташ дар адои ин амал шакл мегирад. Ҳастӣ, рӯзгор, гузашта ва имрӯз, буду бош, воқеият ва орзуи ормонашро дар офаридаш мунъакис менамояд. Раванди тӯлонист. Аз давраи ибтидоӣ бе низом сурат мегирад ва дар аҳди қадим дар махлутии маҳз аст, ки наметавон ба василаи он манзараи умумиро барқарор кард. Пасон андеша дар матн таҷассум мешавад, ба мусикӣ орову торо меёбад ва устувор гардида, таҷассумгари омулу ормони халқу миллат боқӣ мемонад.

Аз огози даврони таърихӣ ва пасон муддати тӯлонӣ низ ақсари ҳолат эҷоди фард аз халқии авлод ва қавм берун

намеравад ва аз тарафи ҳамагон шинохта наметшавад ва роҳ ба оянда надорад. Яъне хусусиятҳои умумӣ ва фарогир надорад. Ҷавҳари дарки асрори ҳастӣ дорад ва нодиру гайримухаррарист, вале дорои табиат ва хосиятҳои кавмию маҳаллист. Бо гузашти асрҳо метавонад монои гавҳари суфта падидор шавадӯ мақбул ва ҳамагир. Зеро хосияти аслий ва оригиналӣ дорад. Ҳамин гуна намунаҳо дар Ҳатлон дар сурати чакан ва жанри сарояндагӣ вомондааст.

2. ФАЛАК - ОПЕРАИ ШАРҚӢ

Музикнии анъанавӣ, маросимӣ, урфӣ дар заминаи хунари фардӣ, афкори гурӯҳӣ ва зеҳнияти мардум ба вучуд омада, ташаккул ёфта, дар раву ривоч ба даҳолати омилҳои берунӣ эҳтиёҷ дорад. Чи раванду ҳаракати нағмаҳо ба эҳсоси дарунии инсон (ифодаи хурсандӣ, шавқ, сўгворӣ, ғулумӣ, озода ва муқовимат) алоқаманд буда, ҳолату фазои хоссаро ба вучуд меорад. Чуноне инсон олами сагир аст ва дар низоми кайҳон - олами кабир, озода нест.

Омилҳои берунӣ метавонад ба тағйир, таназул ва рушду тақмиллаш мусоидат кунанд. Аз ҷумла сиёсати давлату давлатмардон ва аҳли дарбор дар даврони қадим ва асрҳои миёна. Инчунин падидаро аз даврони Ашқониён, Сосониён ва Сомониён таърих ёд дорад. Ва ҳам ташаббусҳои мардумпарваронаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси ба ансамбли давлатии «Фалак» додани мақоми давлатӣ, ки ба рушду пешравии анъана ва хунаҳои мардумӣ роҳи фарох кушод.

Ҳамзамон, чуноне ки дар боло зикр кардем, дигаргунҳои сиёсӣ, ҷангу низоъ, ивази давлату сулолаҳо, тағйирҳои оину кеш ба фарҳанг, тафаккуру тарзи зисти аҳли ҷомеа, боварҳо, забон, гоҳ ва санъат таъсири ҷиддӣ ва ислохнопазир мерасонад. Ва он ҳам дар сурате, ки ғосибон бо ҷаҳонбинӣ, фарҳанг ва дини қомилан ноошнову бегона сари тахт биншинанд. Чуноне ҷабри фаровонро аз забтқории юнониву мақдунӣ то истилои араби бодиягард ва рамадорони турку муғул фарҳанги ориёӣ бардоштааст.

Замони нав таҳҷуми фарогирро бо намунаҳои тозаӣ пурвусъат дар сурати фарҳанги модерн, навгонҳои техникӣ, тақлидписандӣ - сабқҳои муосир омода мекунад. Дар ин

раванд тоифаҳои пешдоварӣ доранд, ки жанрҳои классикӣ ва мардумӣ оянда надоранд, мемиранд. Ҷаҳони технологӣ, ки мучиби дигарандешӣ ва равандроҳои тозаӣ ҷаҳонӣ мегарданд дунёро ба як хонаи бузург табдил медиҳанд ва ҷавонон бо тафаккури комилан замонавӣ ташаккул меёбанд, зеро ки суди ягона доранд ва дарёфти моддӣ бар маънавият дар мафкураашон ғайб мешавад. Ҷамон раванди умумие, ки дар кишварҳои мутараққӣ ҳукм меронад, дигар минтақаҳо, новобаста ба раванқи шуур, фаро мегирад. Нахуст бо роҳи речаӣ кӯрӯрона ҷараён меёбад ва пасон ҳосияти мангикиву зарурӣ пайдо мекунад. Дар олам намунаҳои ғайримиллӣ хунарӣ ва санъат густариш меёбанд, ки суннату анъана, урфу одат ва миллату мазабро намениносанд, маснуъанд. Ба сонсе, ки сабуку услуби махлут ташаккул меёбад, ки на шарқисту на ғарбӣ. Ин беҳунарӣ рушод ривоч гирифта, гавҳари дурахшони фарҳанги миллиро помол мекунад. Тоифаҳои тозазӯхур ва бетафовуту беҳабар дар нобудии ганҷинаи кӯҳани халқ нақш хоҳанд дошт. Вале намешавад ба пешдоварӣ иқтифо кард, ки фотиҳаро оғозида, ба ҷанозаи санъати волои мардумамон ҷома бар занем.

Ҷомеаи имрӯзаи тоҷик ба эҳёи фарҳанги беназири ниёгон бозгаштан дорад. Ва таваҷҷуҳ ба рушду инкишофи мусикии суннатии “Шашмақом” ва “Фалак” меафзояд.

Дар ин раванд осори як зумрае ба нуктае қарор наметиранд, парешонанд ва ҳар муҳаққиқ гардунаи худро ба самте меронад, ки дилаш мекашад. Ва гоҳе ҳам бархурди «гардунаҳои андеша» мушоҳида мешавад. Фалаксароён дар ин миёна дар раҳтумӣ ҷой дошта, намедонанд ба кӣ бовар кунанд ва ҷомеаи фарҳангӣ жанри созию овозиро, мисли ним

аср пеш, манбаи шикваву муноҷоту ноумедӣ мепиндоранд. Дар ин ҳолат зиёни муҳаққиқон бештар аз судашон аст.

Манзур, як мактаби бунёдии омузиши ин жанр дар кишвар мавҷуд нест. Онҳое, ки мусикӣ ва жанрро хуб мефаҳманд ва дарк мекунанд, қобилияти саҳеҳи муаррифиашро надоранд. Доираҳои дигар намунаи барҷастаи осори хунарио сахл мегиранд ба паҳлуҳои нозуку пурназокати он сарфаҳм намераванд ва қазоваташон сода ва омиёна менамояд. Яъне то имрӯз аз ҷоҳи андешаҳои солҳои 50 – 60 асри XX роҳи раҳиоро дарнаёфтаем.

Раванди ҷамъиятӣ моро таълим медиҳад, ки ҳама чиз дар ҳоли тағйир ва таҳаввул аст. Ҳар давра замон намунаҳои ба худ хос меофарад. Вале анъанаҳо ба хотири он устувор ва дерподоранд, ки борвар аз донишанду маърифату ҳикмат. Бо вучуди ин ҳама аз ҳатар эмин нахоҳанд буд. Агар ба рамз бигирем, ки жанри созию овозии “Фалак” дарахти бисёрсолаи танумандест, ки аз реша, тана, шоху навда ва баргу бори беҳисоб таркиб шудааст ва ба ширӣ маҳкумаш намоем, ҳиёнат хоҳем кард. Ҷомеаи имрӯза вазифадор аст, ки дар ҷавон карданаш саҳм бигирад. Дар идомати умри он ва ҷовидият бахшиданиш ҷустуҷӯ бояд кард. Қонунҳои умумии инкишофи табиат ва ҷамъият дар ин маврид дар муқобил ва паҳлуи мост. Ҷомеа ро метавон тақмил дод бо донишу навҷӯиҳо ва маводи табииро бо кӯмаки боғбону донаву тухму барзгарӣ. Дар ҳамин ниҳон аст ҳадафу вазифаҳои мо.

Боре мо сурудаҳои “Фалак”-ро операи шарқӣ ва тоҷикӣ унвон дода будем. Албатта, ифодаи шартию рамзӣ буд. Мисле ки замоне гӯргулисари номвар Ҳикмат Ризоро, ки 120 ҳазор мисраъ медонист, Ҷомеаи Шарқ номида буданд ва

мукоисае буд ношуданӣ. Ба мусикӣ ва сурудаҳои миллий афзалият надихем ҳам, андакаш нашумарем.

Ҳич пажӯҳандае собит накарда, ки бори нахуст мусикӣ дар кучо ва кай пайдо шудааст ва нахустин хунёгар, сароянда ва шоир кӣ буд?! Мо ба доройҳои худ дар сурати хунармандонамон иззат мениҳем, ки шукӯху шони санъати тоҷикро ҷилва медиҳанд. Эшон ашхоси фавқулодаанд. Аз даврони қадим онҳоро ҳамчун афроди хосса арҷу эҳтиром мегузоштанд. Дар бахшҳои дигар ин мавзӯро идома хоҳем дод, вале қадаме пеш гузошта бояд бигӯям, ки нахустин гӯяндагон, сурудагон, мутрибон аз ҷумлаи аввалин шоирон низ буданд. Дар ҷомеа эътибори баланд доштанд ва азизони шохону дарбориён ба шумор мерафтанд. Бино ба тадқиқи ховаршинос Зафар Мирзоён хунёгарони дараҷаи аввал аз тухмаи шохзодагон ва ашрофзодагон буданд. Хунёгарон базму шодизу тараб ва ҷашнвораҳоро шукӯҳ мебахшиданд. Ва муҳимтар аз ҳама тарғибгари ватанпарастӣ, муҳаббату зебӣ ва ҳомии давлату кишвар буданд. Бо садои баланду гиро дар таҳриқи размоварон ба пайкор ва пирузи саҳми бузург мегузоштанд. То оғози набард бо қиссаҳои паҳлавонӣ ва қаҳрамонӣ рӯҳияи ҷанговаронро мебардоштанд. Барои тақвияти фикр метавон бо боварӣ гуфт, ки дар ибтидои пайдоиш жанри “Фалак” суруди размоварон буд.

Агар вожаҳои “саройидан” ва “сурудан”-ро аз номи фариштаи Суруш бипазирем, пас онро ба масали “оҳанги бедорӣ” шинохтан шояд. Якин аст, ки на ҳар кас метавонад сароянда бошад. Ёро тандурустии қомил, овози баланд, нафаси тоза ва забони фасеҳу форам мебояд. Ҳамзамон бо илтифоти Парвардигор бо созои ошно будан, оҳанг офаридан, саройидан, матнро бо мусикӣ тавъам пешниҳод намудан амали

мураккаб ва сехрангез менамуд. Аз ҳамин аст, ки аз ҷомеаи хунарварони Ҳатлон чанд тананд, ки дар фалаксаройи шухратёр шудаанд. Ва гоҳҳо эшонро бо сарояндагони опера дар қиёс мегирем. Аз ҷумла Аҳмад Бобоқулов, Давлатманд Холову Махмадсафар Муродовро.

Ҳангоми натиҷагирӣ ҷаро аз опера намеандешем. Ин намунаи санъати овозхонӣ аз Итолиё берун омад ва оламро гирифт. Ҳарчанд намунаи ғайрианъанавиаш унвон додаем ва аз бунёд бароямон қомилан бегона аст, вале дар ривочу рушдаш ҷомеаи Тоҷикистон талош меварзад. Ҷаро? Агар меоҳем, ки ҷавононро парвариш диҳем, ки дар сатҳи ҷаҳонӣ санъати моро муаррифӣ кунад, ҳаёли хом аст. Оё мо ба мардуми соҳибтаҷрибаи Аврупо баробар мешавем? Агар ҳа, дар ин сурат мо танҳо мубаллиғи хунари итолиёӣ хоҳем буд, на бештар. Дар ҳар сурат сарвати миллиати мо нахоҳад шуд, ки хунари фардӣ аст ва ба суди фард хатм мешавад. Баршумурдаем, ки боз чанд соли дигар лозим аст, ки операи итолиёӣ мардуми моро хуш биёяд!? Ва боз ҳам бо забони дигар.

Театри “Фалак” ва “Шашмақом” надорем, вале театри Опера ва балет ҳаст. Ба андешаи банда садои азали, тозаву олий дар ҳама намунаҳои хунар ҳоҳ мардумӣ бошад, ҳоҳ ихтисосӣ, ҳамаҷо пазируфта мешавад. Онҳое, ки садои гиро ва гурқуввати табиӣ доранд, ба кишварҳои дигар фириастода, аз ҷавонони болаёқате, ки дар хунари миллий саҳм доранд, афзал доништа мешаванд. Ва аз имтиёзҳо бархӯрдоранд.

На! Муқовимат бар намунаҳои олии санъат аз хирад нест, вале муносибати одилона роҳи яқини ҳал аст. Тадбирҳои лозиманд, ки ба хотири хуш омадан ба дигарҳо амаламонро роҳандозӣ накунем. Равиши рушди намунаҳои беҳтарини

миллиро дар шакле бисозем, ки дигарон мутаваҷҷеҳ шаванд.
Чуноне хориҷиён хунармандона чунин кардаанд.

Чанд соли охир дар мавзӯи “Фалаку Фалакшиносӣ” ҳамоишҳо, симпозиумҳо ва ҷопи мақолаҳо доир мешаванд, вале гузоришҳои илмӣ ва сухани бунёдӣ андак аст. Сухани тоза қариб пундида наместавад. Маърузаҳо тақрору камсуд ва дар бисёр маврид бенатигчаанд. Чи ба мавзӯҳои монанд, намунаҳои шабех дар мамолики дигар ва дар маҷмӯъ ба санъату мусиқӣ баҳшида мешаванд. Меҳмонони ин гуна ҳамоишҳо аз мақому манзалати «Фалак» дар таърих ва мусиқино санъати тоҷик, мохият ва шаклу шеваи сароиш бӯе намебаранд. Ҳақ ба ҷониби Зафари Мирзоён аст, ки аз сӯзиши дил таъкид мекунад: «тоҷиконро мебояд ба гузаштаву имрӯзаи худ аз диди миллии тоҷикӣ бингаранд, на аз пушти айнаки аврупоӣ... Ченаки баҳодихии аврупоӣ, ба шумули ҷӯравӣ на ҳама вақт ҳастаи фарҳангии миллии моро баҳо дода метавонад ва эталон дониستاني ченаки аврупоӣ ағлаб асолати маънавиёти қавми моро таҳриф кардан аст, на тасрих»¹⁸

Бештари пажӯҳишгарон забони тоҷикиро намедонанд, бо сабку услуби хунармандони кӯҳманзар ва савту садои сози думбра комилан ошно нестанд. Ва шояд бори нахуст думбраро аз наздик диданд. Бояд иқрор шуд, ки дар ин ҳолат аз пажӯҳишгарон сухани тоза интизор шудан нашояд. Аз Лавандии Шерозӣ байте ба мерос монда, ки ба маҷоз ҳолати моро рӯшанӣ мекунад:

Овардани зар ба даст осон набувад,
Хобида ба рӯи ҳар фулусе шере.

¹⁸ Мирзоён З. «Фалак» - ро мақоми классикӣ мебояд// Фалак: услуби пажӯҳиш ва омӯзиш (Маҷмӯаи мақолот) .- Душанбе: «Адиб», 2015.- 336 с.- С.141-142.

Ишора ба рамз аст: Болои фулусе шер тасвир шуда ва дар тарафи дигар номи шахрест, мисли Исфаҳон ва Шероз. Ҳам тапгреҳи манзара осон нест, ки аз падидаи таърихӣ беруи меъаҳад ва ҳам назму низоми муомилот ва ҳам барои ба мурод расидану маблағе ба даст овардан заҳмат бояд.

Авзои кунунӣ бармало дорад, ки дар омӯзиш наҷандон ғунҷае ва навиштаҳои чанд соли охир ғумон аст ба дурдамон бихӯрад. Манзур, тавачҷуҳи сағхӣ ба осори хеле кӯҳан аст. Агар инчунин амал доманадор аст, асрору мохияти эҷоди ниёгон ниҳон мемонад.

Аз қадим дарки воқеъ ва вижагиҳои қамолӣ донишмандонамон буд, ки аз малака ва ҷаҳонфаҳмии бузургонамон сарчашма мегирифт. Андешаи мантиқӣ дар поёи дониш муҳимтар аз ҳар чӣ буд. Дар «Динкард» омадааст: «Диномӯз аз маздой (диндори росткор) пурсид, ки «Чаро диндор аз дин, шахриёр аз шахриёрӣ ва доно аз доноӣ муҳимтар аст?» Ба тариқи зайл посух гирифт: «...ривочи дин ниҳода бар доноии диндор аст... мондагории кишвар ниҳода ба кордоии шахриёр аст..., сомондехии доноӣ ниҳода бар хирадварзии доно аст...»¹⁹

Замони Истиқлол имкони фарохтаре муҳайё кард. Дигар на рақибони тавоно дорему на бегонапарастон ва на муқовиматгарони ғоявӣ. Акнун даврони “хирадварзони доноӣ!”

¹⁹ Динкард.- Ҷ. 3, 5, 7.- Душанбе: «Таъминотчӣ», 2018.-344 с. - С.24.

3. ФАЛАК, ЧАРХ, СИПЕХР

Олимони санъатшинос, мусикишинос ва хунармандон дар гирду ванаи истилоҳи «Фалак» давр мезананд, вале ба жанри хунарӣ ва созию овозии «Фалак» наздик намешаванд. Фалак ва муродифҳои он ҳамчун исм шарҳ меёбад ва дар низоми санъат ва фалсафа ҳамчун падидаи иҷтимоӣ муаррифӣ мегардад, на жанри мусикию хунарӣ ва ихтисосиву хирфай. Дуруст аст, ки ҳич рӯйдод аз иҷтимоӣ берун нест, вале масъалаи асосӣ берун мемонад. Ҳар кучо, ки аз рӯбӣ, ғазал, китъа ва ҳатто осори насрӣ вожаҳои фалак, афлок, чарх, само, осмон, гардун, сипехро пайдо мекунанд, гирд меоваранд ва ба қавли Носири Хусрав «Ин тахти сахтгумбади гетӣ»-ро ба муҳокима мекашанд ва ё ба шарҳаш мепардозанд. Тасаввур намоед, ки барои дарёфти шарҳи истилоҳоти зикршуда ба лугатҳо ва фарҳанномаҳо муроҷиат павад. Дар ин сурат ҳам вақт зоеъ мешаваду ҳам ҳавсала пир ва ҳам варақҳо аз меъёр зиёд

Ва ҳаваскорони илму муҳаққиқон бештар жанро ба нолаву навҳа, фарёду оху фиғон ва муноҷот ба Худованд, ҷабру шикваву нокомӣ мепайванданд, ки ғалат нест, вале сахҳам, ки нест. Дар ин рав ҷабр ба жанри «Фалак» бештар мерасад. Мавзӯӣ ва мухтасарро мухтасар мекунанд, яъне аз тору тирезаш мебуранд. Ба маҷоз дасту пояшро баста, мисли паранда болу парашро кӯтаҳ мекунанд ва ё «Фалак»-ро дар тири худ мебанданд.

Аз бештари навишта ва гуфтаҳо хулоса бармеоҷад, ки чунбиш, ҳаракат ва талошу саъй вучуд надорад, боқӣ мемонад навҳаю нола. Агар аз қадим домани фалакро раҳо накарданд, танҳо шиква доштанду муноҷот ва ҳарзақорӣ пас дониш аз кучо гирд омаду инсони созанда кучост? Беғайратӣ ва

ноқобилӣ магар ба тамои ҳукумат дошт ва саҳифаи дафтари сиёҳи фалак ба некию хубӣ ислоҳ шуд? Чаро мебояд инсони латиф ва барҷомондари бо ҳама оху шиквааш ба арса биёнарем ва аз эҷоди пессимистии фалакбездораш ҳарф бизанем. Магар бо он оху афгон фалак самти ҳаракаташро дигар кард ва мушкilotи инсонӣ ҳалашро пайдо намуд? Оё инсону фалаксаро аз бечорагии худ сабақ набардошт? Соиб бачо мегӯяд:

Фалакро магарсон ба охи дуруғе,

Ки аз тири қач нест парво нишонро.

Илова ба байти Соиб метавон ба шикваи Абдулразоқи Исфаконӣ муроҷиат кард, ки нолон аст:

Агар шикоят гӯям зи чарх, нест савоб,

В-агар итоб кунам бо фалак, ҷӣ суди итоб?²⁰

Иҷтимоӣшиносӣ бар он аст, ки дар ҷомеаи ҳоким ду ҷаҳонбинӣ мавҷуд аст: ахлоқи озодагон ва ахлоқи ғуломӣ. Озодагон тоифаҳои ҳоким ва шарафманди ҷамъиятанд. Эшон ба омӯзиш фаро гирифта мешаванд, аз уҳдаи амали хеш мебароянд ва роҳу равишро то андозае барои дигарон муқаррар мекунанд. Албатта, бо дарназардошти манфиати табақҳои худ. Ва таълимоти динӣ низ бо тамоми аркон ва қоидаҳои эҷоди ҳамин тоифа мебошад. Он чи гуфтем вобаста ба Ғарб аст ва дар Шарқ воқеият дигаргун аст. Дар Ғарб озодагон дар раванди падидаҳои ҷамъиятӣ динро ислоҳ карданд, ки ба қорҳои сиёӣ, иҷтимоӣ ва иқтисод кам даҳолат кунанд. Дар ин ҳолат саҳми дин дар истибдоди фикрӣ ва равонии аҳли ҷомеа ночиз хоҳад буд. Ва ҳам тоифаи озода талқингар ва парастандагони санъати хосса мебошанд.

²⁰ Волаи Доғистонӣ. Рибъ-уш шуаро. - Ҷ.1.- С. 489.

Дар Шарк ин манзара печидатар менамояд. Дар Шарк рӯшанфикрон ҳамон зиёиёнанд ва бо номи интеллигенсия маъруф. Эшон аз ҳислатҳои ҳамида ва дониш бархӯрдоранд. Вале асрҳои тӯлонӣ дар зерӣ таъсири таълимоти динӣ ва бадтар аз он хурофот боқӣ мондаанд. Ин падида дар замони имрӯз низ бармалост. Яъне дараҷаи муқаррароти тафаккури ҷомеа ба таълимоти дин ва андешаи рӯҳонӣён вобаста мондааст. Ин замон низ бо истисноӣ чанд тана наметавон рӯҳонӣёро рӯшанфикр ва интеллигенсияи тоҷикро пешкори ҷомеа номид. Рӯҳонӣён дар истибдоди сиёсӣ, рӯҳонӣ, равонӣ ва ҷисмонӣ сокинони ҷомеа нақши нохӯб доранду бештари зиёиён думравони эшонанд. Хосса дар минтақаҳои канортар аз марказҳои тамаддун, ки бедонишӣ, бесаводӣ ва нодорӣ воқеӣ ҳукмрон аст. Дар ин маҳаллот тафаккури мазҳабӣ ва ғояи динӣ афзалият пайдо мекунад ва дар ҳаёти инсонҳо сарнавишт нуктаи меҳварӣ менамояд. Ва инсон побанди ҳамин андеша ғайрифайёл ва заъифу бечора менамояд. Падидаҳои фоҷиабори ҷангу хунрезӣ ва кушторҳо низ ба сарнавишту қисмат рабт дода мешуданд. Яъне тафаккур побанди ҷаҳолат менамояд.

Бо гузашти солҳо дар жанри созио овозии “Фалак” мавқеъ пайдо кардани шиква, нола, муноҷоту шаку шикоят ҳамин омил ва чанди дигар будааст. Дар ҳамин ҷо бояд зикр кунам, ки дар муқовимат бо дин фақат рӯҳи бешикасту саркаши мардуми минтақаҳои зикршуда жанри сарояндагиро ҳифз кард.

Дар ҳама давру замонҳо равияҳое, ки зикрашон рафт, вучуд доштанд. Ахлоқи ғулӯмӣ ба табақаи камнури ҷомеа тааллуқ дорад. Онҳо камфаъолият ва муздору хидматгоранд. Аз омӯзиш дур ва намунаҳоеро меофаранд, ки ба табияташон

созгор мебошад. Дар ҷанги андешаҳои ҳоким ва таълимоти мазҳабӣ гирифтोरанд, дар ҳамин замина рӯшд кард фалакшиносии мо ва жанри мурда тарғиб шуд. Новобаста аз шинохти хувият ва ҳосиятҳои мардуме, ки суруду мусикиро дар руҳу равонашон мепарвариданд. Агар инчунин таълимот аз ибтидо будӣ, мардуми кӯҳистони Ҳатлону Бадахшон бад-ин ранг далеру шучоъ ба воя намерасидӣ.

Дар асл ҷомеаро инсонӣ масъул, фayoл ва огоҳ мебояд. Бар дӯши мардум бор кардани ғояи бечоранолӣ навъе аз истибдоди сиёсӣ ва иҷтимоӣ буда, ононро аз равиши мардонагӣ берун мекунад. Инчунин рави ҳич гоҳ ҳоси парвариши амалии халқи мо ва адабиёти шухратмандамон набуд. Кам андар кам воқеъ шуда, ки марди кӯҳистонӣ аз набардгоҳ аз тарсӯй фирор карда бошад. Дар байте дар ибораи маъмули “Пар аз тир рехтан”, ки таслим шудан ва фармонбардор гаптан маънидод мешавад, Ҳаким Низомӣ мефармояд:

Камон бишканӣ, пар бирезӣ зи тир,

Зирех дарнавардӣ, бишӯши харир.²¹

Ғумон намекунам, ин ҷо тапсрех лозим бошад. Ҳамин кифоят аст, ки зирех аз тан кашидӣ, бубояд харир – либоси занона бар тан намоӣ. Ва ҷомеаи муҳаққиқин дар омӯзишу пажухиши “Фалак” зирех аз тан кашадаанд.

Бори дигар арз мекунам, ки исмҳои зикршудаи фалаку ҷарху сипеҳр... мавҳум - умумианд ва ҳич мушқиладонро дар омӯзиши жанр осон намекунад. Нохубӣ ва ковокии навиштаҳои дар он зоҳир мешаванд, ки фақат ба тапсрехи истилоҳот мепардозанд. Бо ин рафтор ба мазмуни матнҳо афзалият медиҳанд. Ва ба ҳамон матнҳо тавваҷҷуҳ мекунанд, ки аз заъфу

²¹ ФЗТ. - Ҷ.2. - С.26.

ноумедӣ ва нолаву дард ва ҷабру ситами “фалаки качрафтор” мазмун доранд ва шояд ба асрҳои пешин дар алоқамандӣ нестанд. Қисмате пасон ворид шудаанд. Дар ин маврид низ аснод дорем, чӣ дар хат таҷассум наёфтаанд. Зимни таҷрибаи талх, ки роич шуд ҳар навишта дар жанри рубоӣ ва дубайтӣ бошад аз тарафи байдигӯёну сарояндаҳо хонда мешавад. Ҳоссаган солҳои охир. Ба оҳанг меҳӯрад, ё не аҳаммият надорад. Ҳол он ки мағнро бо оҳанг мувофиқат мебояд. Аз ин авзо истифода бурда “фалакшиносон”, бе омӯзиш, бе далел ба истифодааш мепардозанд.

Проблемае, ки оё сурудаҳои фалакӣ аз адабиёти хирфай бархурдор буд, рӯи дигари сикка аст. Ховаршинос Зафар Мирзоён ин ҳолатро ба тариқи зайл шарҳ медиҳад. Ҳарчанд ӯ оҳангҳои бостонии “Фалак”-ро бо мусикии фаромӯшшудаи “Дувоздаҳмаком” тавъам медонад. Ба фикри ӯ “...тоҷикони дар кӯҳсорони душворгузар маскан гирифта, имкон надоштанд аз коғазу қалам тарзи дилхоҳ истифода кунанд, бинобар ин онҳо таронаҳои ниёконтро бо ашъори шоирони гумном (дубайтиро низ хатман шоире эҷод кардааст, вале номаш аз хотирҳо рафтааст), месуруданд, то рӯзгорони расидан ба қироати ашъори шоирони бузург. Ҳоло дигар чандин даҳсолаҳо аст, ки фалаксароён ба ашъори Ҳофизу Мавлавӣ ва дигар саромадони адабиёти форс - тоҷик нағмаҳои мекунанд. Фалакхониҳои Одина Ҳошим ва Давлатманд Ҳол ба ғазалҳои ҷовидонаи Ҳофиз, Бедил, Ҷалолиддини Балхӣ ва дигар ғазалсароёну маснавиғӯни шаҳири адабиёт гувоҳ бар он аст, ки таносуби сухани манзуми порсӣ бо оҳанги бостонии “Фалак” тавонистааст таронаҳои гумшудаи “Дувоздаҳмаком” - ро аз нав зинда кунад.”

Аз матн ва навову нағмаҳои жанри “Фалак” оҳангҳои тарабангез бештар эҳсос мешавад. Ҳангоми суҳбат бо ҳунармандони фалаксаро маълум гардид, ки зарби бешгари оҳангҳо размианд, ё шод. Хуб маълум аст, ки яке дигареро комил мегардонад.

Аз мушоҳида бармеояд, ки ба равиши оҳанг ва банду басту дарунсӯзи он аҳаммият камтар аст. Дар миён тафовуте надорад байти намуна аз рубоӣ, дубайтӣ ё қасида асту ғазал. Вале аз намунаҳое, ки часорату тавонмандиро ифода мекунанд, ёд намеоваранд. Мисле ки Мавлоно Саҳифӣ бо хуруш мегӯяд:

Қалам бишканам дар кафи чархи пир,

Дабири фалакро бидузам ба тир.

Қашам тасма аз пушти шери фалак,²²

Ғирев афканам дар суфуфи малак...

Ба ҳар ранг, ҳарчанд суҳан дароз мешавад, мебояд ба назми бисёрасра, ки назокати фарҳанги тоҷикӣ ва аз шигарфиҳои ниёгон гувоҳанд, тавачҷух намоём. Яъне муносибат сатҳӣ ва сарсарӣ бар мутун ба зиёни қор аст. Назм муносибати сараро тақозо дорад, ки ба қавли Мухаммад Авфӣ “Назм муғтрибе нигорин аст, ки навои ростӣ ӯ ҳама мавзун бувад.”²³

Маълум аст, ки бешгари ашъори суруда хасби ҳолист. Ҳар тане эҳсоси худро ба миён мекашад. Дар миён на ҳар офарида шеър аст “...ки шеърро маънӣ илм аст, яъне дониш ва маънии шоир олим бувад, яъне доно ки маонии дақиқро идрок

²² Фаҳруззамони Қазвинӣ. Майхона.- Ҷ.1.- Душанбе: Мегапринт, 2019.- 768 с. - С.493.

²³ Мухаммад Авфӣ. Лубобу-л-албоб. - Ҷ.1.- Душанбе: “Бебок”, 2018.- 328 с.-С.56.

кунад ва маънии дақиқ он ки фикрати ӯ дар зер пардаи замири ҳаёл бозихои лағиф намояд.²⁴

Агар шеър дониш аст, пас жанрҳое хоси “Фалак” дубайтӣ ва рубой маҷмӯи дониш, афкор ва тасаввуроти ҷаҳонбиниянд. Дубайтиҳои мардумиро бунёд ҳамон таронаҳои куҳан будааст, ки аз жарфҳои андеша ва мушоҳидаҳо берун меояд. Дубайтӣ муқаддамтар буд, зеро хоси адабиёти мардумист ва содабунёд ва аз таркиботи рубоист. Дар Ҷануби Тоҷикистон бештар дар сурати “байд” шинохта шудааст. “Мардуми Афғонистон барои дубайтиҳо рубой ин истилохотро ба қор мебаранд: “чорбайтӣ”, “байт”, “кӯчабоғӣ”, “сангардӣ”, “байти сигонӣ”, “фалакӣ”, “шимолӣ”, “байти курдӣ” ва ғайра. Масалан кучабоғӣ марбут ба Ҳирот, сангардӣ марбут ба Панҷшер, байти сигонӣ марбут ба Сигон, “фалакӣ марбут ба Ҷоҳобу шимол марбут ба Парвон аст.”²⁵

Сари сарчашмаи сарводаҳои нахустин халқ менишаст.

Ба қавли Обид Шақурӣ маъруфтарин дубайтисароён аз мардумони рустой ва одӣ буданд ӯ шоирони суфӣ... Бино ба гуфтаи ӯ вазни содаву равон дорад дубайтӣ ва ташбеҳоти истиораҳои душвору мушқилфаҳм вучуд надорад; содагию баёни мардумигуна ӯ худ рустоиманишӣ вижагии боризи ин нави шеър аст... Суханони омиёна ва лаҳни гуфтугӯӣ низ дар ин шеърҳо қорбурди зиёд дорад, ки метавон бо пажухишхое дар ин замина, лаҳчаҳои туноғуну таърихи ӯишҳои форсиро низ баррасӣ кард.

Суханони донишманд О. Шақурзода дар нусаҳеҳӣ ва нақди ашъори мардумӣ ва орифон набулдааст. Дар идомаи

²⁴ Дар ҳамон ҷо.-С. - 60.

²⁵ Обидов, Д. Намунаҳо аз фольклори тоҷикони Афғонистон.- Душанбе: “Ирфон”, 1986.

мулоҳизаҳои хеш фармудаанд, ки : ”Дар дубайтӣ бештар мазмунҳои баланди ишқӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, панду ахлоқӣ ва ғайра ифода меёбад.”

Ҷунонки мебинем мазмуну мундариҷаи ин навиҳои шеърӣ туноғунранг аст ва танҳо ба сӯзу гудозу нахаву нола баста нашудаанд. Ба андешаи Паноҳии Симонӣ “меҳварҳои шохис аз назари мазмун дар рубоҳои ва дубайтиҳои тоҷикӣ нахуст ишқу орзуи висолу дар мароҳили баъд, аъям аз фақри моддио фарҳангӣ ва осори табиӣ онҳост.”²⁶

Нуктаи дигар, ки дар матнҳо во меҳурат мазмунӣ вижа дошта, аз бунёди иқтимоӣ меҳзад, ки ба авзои сиёӣ, иқтисодӣ ва муносибатҳои инсонҳо бастагӣ дорад. Мисли ҷангу харобкориҳо, ки мардумро беватан мегардонад, ӯ аз фақру нодорӣ рӯ ба дигар ҷониб меоранд ва бо иллати издивоҷ, хосса занҳо, ки аз зодгоҳ ва меҳрубониҳои аҳли табор дур мемонанд. Вале ин ҳама танҳо хоси адабиёти шифохӣ ва дубайтиву рубой нест.

Бино ба андешаҳои муҳаққиқон нуктаи ҷолиб дар эҷоди таронаҳои тоҷикӣ, ки аз мазмун бармеояд, ба занон тааллуқ доштани онҳост. Дар баробари мазмунҳои ошиқона, таронаҳои қор, ғарибиҳо ва таронаҳои суруру сӯтро метавон дарёфт. “Таронаҳои занон дар тайфи мазмунӣ рангҳои худ бештар ба баёни рангҳо ва дилзадагиҳои ношӣ аз зиндагии хонаводагӣ иқтисос дорад ва яке аз мақюли муҳими он издивоҷи ноҳамгун аст, ки назди фольклоршиносон унвони “никоҳи маҷбурӣ” дорад.”²⁷

Ба қавли Рачаб Амонов: “Ҳашм аз шавҳар, норизой аз рафтори падару модар, ки мутобиқи никоҳи маҷбурӣ амал

²⁶ Симонӣ, П. Овои ҳамсоҳҳо//Мардумгӯӣ.-1994.- №1-2.- С. 116.

²⁷ Симонӣ, П. Овои ҳамсоҳҳо.- С. 117.

мекардаанд, истехзои шавхари бадшаки ё пир дар ин таронаҳо бозтоб дорад.²⁸ Агар дар таронаҳои занона ва адои онон заъифноӣ ва шикоят бечорагиро дарёфтаем, мушқилоти дигар аст. Чома эшонро беҳукук гардонда буд ва таърих иттиҳоди занонро ёд надорад. Ба гумони банда сурудаҳои занона аз шохан дигари хунараст, ки ибтидои он аллаи зиндагисози модарон бояд буда бошад ва иртиботе ба жанри размсозу шоднафзо ва воқеъбинонаи “Фалак” надорад.

Айни ҳол аз ҳар чизе ки мегӯем, муҳимтар фуру рафтан ба оҳангу мусиқии жанри мазкур мебошад. Метавонем гирду бари матнҳои то ин замон расида суҳан фаровон бигӯем. Қисмате китобат шудаанд ва қисмате аз даҳон ба даҳон монда. Дар дарёфти воқеият дар мусиқӣ ва оҳанг мушқилол бештар аст. Ба қавли устод Айни: “санъати халқи тоҷик як таърихи бисёр қадиме дорад, ки мо аз қадом аср сар шудани вайро муайян карда наметавонем.”²⁹

Ин паҳлуи масъала ба қарбносон дувҷорҳои сангинро ба вучуд меорад. Онон истинод ба сарояндагони халқӣ ва ихтисосӣ доранд ва ҳамон ҳам нокомил. Дар навои дутар ва мусиқию суруди Одина Ҳошим, Муродалӣ Ҳолов, Давлатманд Ҳолов, Гулҷаҳра Содик (ба тариқи истисно аз миёни занон, вагарна Гулрафтор Шаҳובה низ буд) ёдгори аҷлодро меҷӯянд. Вале ба эҷоди Қарими Шип (ҳамзамон сабки Кангурт), Ҳаким Маҳмуд, Умар Темур таваҷҷуҳ камтар мешавад. Мусиқӣ ва суруд дар иҷрои афроди алоҳида ҳолат аст. Ва низ ба таҳаюлот ва истеъдоди ҳар нафар вобаста мебошад. Бино ба таълиқи Аскаралӣ Раҷабов “...шӯру мусиқӣ аз оғоз тавбамон ва эҷоду иҷрои он кори як қас

²⁸ Амонов, Р. Рубонҳои халқии тоҷикӣ.- Душанбе: “Ирфон”, 1986.

²⁹ Раҷабов, А. Устод Айни ва масоили таърихӣ назари фарҳанги мусиқии тоҷик.- С. 19.

булда ва ин ҳамонӣ яке аз қавонини муҳим дар анъанаи эҷодии мусиқии устодона аст.”³⁰

Савту иҷрои оҳангу суҳан дар жанри “Фалак” аз ҷониби ҳар тан хоси ӯст. Ҷуноне дар жанрҳои дигар эҳсос мешавад. Адои устодона дигар асту ҳаваскорона дигар. Ҳамзамон, метавон ба насилан матн аз таъриху қадимияти суҳан ва эҷодгару мазмун пай бурд, вале дар оҳангу сабки навозиш ин тартиб нест. Намешавад пофшорӣ кард, ки дар мусиқӣ сабк усули иҷроиши пешинӣ ё нурра риоя шудааст. Ба тағйирот мувоҷеҳ мешавад ва мулрибе хушғаре вобаста ба завуқ саллика орои мусиқиро меафзоёд ё баръакс. Ва ҳам ба ахбори пешинӣ “...мусиқӣ капишхоест, ки инсонро водор ба сурудани шеър менамояд ва суҳан, воқеан баёнғари ҳолатҳои мусиқист.”³¹

Ва боз ҳам бармегардем ба мазмуну моҳияти жанри созио овозӣ. Матн ва оҳангҳо моро ба дунёи дигар роҳбалад мешавад. Сурудаҳои ғамангезу маҳзун ва шодио пуришӯр дар зарбҳо мунбақисанд. Ва ҳар қадом замон ва мавриди тавлид доранд.

Мо насли инсонем, омадану рафтан ва ба фуруду фарозҳо рӯбарӯшавӣ аз моҳияти рӯзгор берун мешавад. Моём, ки дар ҳаракатем ва талошу пешрафт ва бо баҳона ва мучибот ба иллате дучор хоҳем омад. Ин ҳама сарчашмаи суҳану шеър, мусиқӣ ва суруданд.

“Дар нақҳилани ҷаҳон” Асадии Тӯсӣ ба ҳамин паҳлуи масъала меандешад. Домани фалакро наметавон ҷанг зад ва гардиши онро бо муноҷоту вояило тағйир дод. Ҷ роҳро баргузидааст, ки қайҳон тақозо дорад. Ва ба муруди як - ду тан наметардад. Қонуният ва зарурат дорад, барои ҷомеа ва табиат

³⁰ Раҷабов, А. Асари зикршуда.- С.31.

³¹ Раҷабов, А. Асари зикршуда.- С. 31.

умумӣ эҷод шуда. Ислохаш вучуд надорад. Ҳамин низ суруди хоссаи Асадии Тӯсиёт:

Ҷаҳон, ай шигифӣ, ба мардум накуст,

Чу бинӣ, ҳама дарди мардум аз ўст...

Ситонандаи чобукрабоест зуд,

Ки напвон ситад боз, ҳар-чӣ рабуд.

Сарост, бар вай гушода ду дар,

Яке омаданро, шудан 3-он бадар.

На он, к-ояд элар, бимонад дароз,

На онро, ки рафт, омадан ҳаст боз.³²

Дар олами мавҷуд тани гарму сард ва иллатҳои бешумор, ки боиси бадбахтиҳо мегардад, фаровон аст. Ва ҳудии инсон аст, ки дар дарёфти суд бо муқовимату мудохалат бар сари ҳамқавмон ҷангу харобиҳоро меорад. Ва ҳам боиси қушпори тифлону ҷавонону солхӯрдагон мешавад. Ва ҳар амале дар зиндагӣ анҷом медиҳем, ҳисобу китоб дорад. Яъне дунё бесоҳиб нест. Ҳич амал бе подош наместонад. Шоирон ба ҳар ранге ин қонуниятро ба шаклу шеваи худ баён мекунанд. Амир Қивомии Ҳофӣ мегӯяд:

Охир бикунад фалак шумори ману ту,

Боз андозад ба ҷумла кори ману ту.

Ҳам пеши ману пеши ту орад рӯзе

Кирдори ману ту Кирдигори ману ту.³³

Дар ин пора инсон масъалагузорӣ мекунад. Ишора ба расму тартиби ҷаҳони фарогир дорад. Онро ба ҳар рангу оҳанг ва шеваи мусикӣ, вале бо як мазмун метавон ба сомеъон расонд. Дар ин рост дар асл мувофиқати матн бо мусикӣ, зарбоҳ, гардишҳо ва умуман моҳияти “Фалак” ва арзиши он дар низоми хунари

³² Асадии Тӯсӣ. Гаршоснома.- Душанбе: “Адиб”, 2011.- 480 с.- С. 29.

³³ Волаи Доғистонӣ. Риез-уш- шуаро.- Ҷ. 3.- С. 527.

мусикӣ суҳани мойдор кам аст. Бубояд ба маҷоз биёем, ки бо ин ҳол ба «Фалак» расидан саҳл нахоҳад буд.

Як муҳаққиқ бар тақлиди дигар ва ё барои «қафо намондан» аз ҳампешагон бар олимони соҳаи дигар пайравӣ намула, матлабе менависад. Дар ин ҳолат суҳани Волаи Доғистонӣ ба хотир меояд, ки: “Ҳар бесаводе дағдағаи фасохату ҳар нодоне даъвии балоғат дорад.”³⁴ Бадбахтона ба навиштаи эшон таваҷҷуҳ намешавад ва эшон ҳишта мегиранд ва рӯйи қор меоваранд андешаҳои абгарро. Ҷи ҳам мекунӣ, соати парешонро беш аз ин наметавон ба қалам дод:

Оина ба дасти зангӣ афтод,

Мусхаф ба қафи фарангӣ афтод.³⁵

Ё онро бо жанрҳои дигар дар муқоиса мегиранд ва печидагӣҳоро меафзоянд. Ба қавли Ҳочӣ:

Ҳосияти таҳқиқ зи тақлид наёяд,

Аз фалс нашоёд, ки кунӣ кори дирамро.³⁶

Нуктаи дигаре, ки дар қушоду бастӣ муаммоёт нақш дорад, аз тавлиди инсон мавриди баҳсу баррасӣ қарор дошт ва ин гуфтугузорҳо ва мувоҳиса интиҳо надорад. Бунёди фалак ва дунё низ аз таҳқиқи гуфтору баҳс устувору пойдортар менамояд. Ин ҳама қоним ба феъли будан дар раванди зиндагӣ ва ҳаёт рӯшан аст. Барои қули инсонҳо яқин аст, ки мирандаанд. «Ҳич фарде дар сараш оҳан набаствааст.» Ҳамаро яъсу номуродӣ, шодино суру сурур ва марғу мир пайгир будааст. Ҳама инсонии хокии бохуш ин асрорро пайҳас кардааст. Донишҳои бобули, ориёӣ, ҳиндӣ ва мисрию юнонино римӣ робитаи инсонро бо қайҳон ба риштаи таҳқиқ қашидаву аз бебақо будани дунё

³⁴ Волаи Доғистонӣ. Риез-уш-шуаро.- Ҷ. 4.- С. 594.

³⁵ Дар Ҳамон ҷо.- С. 644.

³⁶ Ҳочӣ Муҳаммад Ҳусайни Кангуртӣ. Куллиёт.- Душанбе: “Адиб”, 2019.- 1280 с.- С. 31.

маълумот гирд овардаанд. Дар ин миён василаи шунуфти андешаҳо ва хосили афкор санъат будаву адабиёт. На Куруш, ки ба қавли солноманигорон «ба зебоии як Худо сурат» дошт, аз марг раҳиду на Фиръавн, ки худро Худо пиндошт ва на Искандари Мақдунӣ, ки ҷаҳонро ба талаву тороч дод.

Мазмуне, ки аз достони «Гилгамеш» бармеояд ва қуҳангарин достони хаттӣ аст, ба дарёфти «дарахти ҳаёт» ва василаи намирандагӣ бахшида шудааст. Гилгамеш ҳамон Нӯҳи Набӣ буд, ки пасон ба «Инчил» роҳ ёфт. Гилгамеш пас аз ормонӣ шудан ва бохтани «дарахти ҳаёт» касре бино кард, ки роғу равзанае надошт, то марг роҳ наёбад сӯяш. Ва мазмуну моҳияти ҳама ҳикоят ва ривоятҳои асотириву динӣ аз бебунёдӣи умри инсон қиссагӯст. Он чи рӯшан аз моёи олам будааст, аз ривояти Қобилу Ҳобил бармалост. Яъне нахуст хуне, ки рехта шуд ба ноҳақ буд. Ва мегӯянд, ки амали Қобил асоси ноқомихой олам шуд.

Мазмун ин ҳама филяву фидо фақат ба жанри созино овозиш «Фалак» тааллуқ надонштааст, балки як василаи ифшои роз будааст. Ифшои дард ва ҳасратҳо дар ҳамаи мардумони олам ба воситае амалӣ мешудааст. Муқовимат ҳам будаасту имдодхоҳӣ ва имдодҷӯӣ низ. Дар бунёди ҷаҳон норосткорӣ дар баробарӣ ростӣ мудом дар ҷунбиш будааст. Аз пизишки давраи Зардушт Срита (Грита) нахустин касе, ки пас аз Ахурамаздо ба асрори табобат роҳ ёфт, ӯ буд марги бемаҳалро пешгирӣ намуд, ёд гирифт дардро аз дардмандон гирифтанд, то Афлотуну Арасту, Суқроту Букрот қашида то бузургони донишу тафаккур Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Сино, Хайём ва дигарон аз бедодиву ҷаври фалак гуфтаанд. Ва ҳама ба як нукта расиданд, ки:

Ҷаҳонро оини нодоштӣ,
Фалак зудхашмest дероштӣ...

Ба гетӣ касе ёфт умри дубор,³⁷
К- аз ӯ монд номи нақӯ ёдгор.

Овардаанд Маҳмуди Ғазнави ҷаҳондор «канизак»е дошт Гулистон ном, ки моҳи осмон ҳалқа ба гӯши ӯ буд ва хури ҷанон гошия бар дӯши ӯ... Чун ба бодӣ ҳазон вафоту рикоти он Гулистон бар хок рехт ва аз он (дар ҳазрати) шох накл карданд, ӯ ҷазай (нолаву навҳа) бисёр кард ва ин се байт дар марсия пардохт. Қитъа:

То ту, ай моҳ зерӣ хок шудӣ,
Ҳокро бар сипеҳр фазл омад.
Дил ҷазаъ кард, гуфтам, ай дил сабр,
Ин қазо аз Худойи адл омад.
Одам аз хок буд, хокӣ шул,³⁸
Ҳар кӣ ӯ зод, боз асл омад.»

Ва Муҳаммад Авфӣ дар бастагӣ ба бақо надоштани бузургӣю тавон ва роӣ, золимию мазлумӣю, иззату тафохур пешӣ гардиши олам аз ҳамин Маҳмуди силахшӯр ҳикоят мекунад. Маҳмуд эҳсос кард, ки ба дору - л- мулки охираг хиромидан бояд, бар худ ба ин абёт навҳагарӣ бунёд кард, ки аз теги ҷаҳонгир ва гурзи қалбакушоям ҷаҳон мусаххари ман буд ва аз он иззату ҷох:

Басе тафохур кардам, ки ман касе ҳастам,
Кунун баробар бинам ҳаме амиру гадой.
Агар ду қаллаи пӯсида барқашӣ зи ду гӯр,
Сари амир кӣ донад зи қаллаи гаррой...
Чу марг тохтан овард ҳич суд накард,
Бақо бақои Худой асту мулк мулки Худой.³⁹

³⁷ Фаҳруззамони Қазвинӣ. Майхона.- Ҷ.1.- Душанбе: Мегаринт, 2019.- 768 с.- С.268.

³⁸ Муҳаммад Авфӣ. Лубобу-л- албоб.- Ҷ.1.- Душанбе: «Бебок», 2018.-328 с.- С.67.

4. МЕХРПАРАСТӢ, БУДДОИЯ ВА БУТПАРАСТИЮ ОИНИ ТЕНГӢ

Мурод аз шарху маънидоди чарх, афлок, осмон, фалак ва ғ. талост бе суд, ки дар ин маврид дархӯри мохият нестанд. Чуноне зикр шуд, истилоҳоти мавхуманд. Дарёфти намунаҳо аз навҳаи фалаксарост, шарҳи авзо ва ишора аз ранчу алами гардуни гардон, ё шиква аз холиқи пок, муноҷот ё муқаддас шуморидани ақсоми зикршуда... Яъне ҳадафи бозгӯйҳо ва баршумурдани истилоҳот муқаррар нест, балки ҳаст, вале аз ночорӣ. Дақиқтар мутаваҷҷеҳ шавем, аз як тараф ба тасаввуру бовар ва дониш раҳна задан асту аз ҷониби дигар роҳи осони ҳалли масъала менамояд. Дар ин рав оину анъана баргалаг маънидод мешавад, ки тамоиле ба бутпарастӣ дорад ва аз он ҳам бадтар. Яқин бувад, ки аз даврони куҳан мардуми мо офтобпараст ва осмону ситорапараст набуд. Худои воҳидро мепарастид. Ва равиши андешаҳо муҳаққиқонро ба самти оини Мехрпарастӣ мекашад, ки аз даврони хеле куҳан вомондааст. Ва дуруст аст, ки «Фалак» то кучое бояд аз хикмати меҳрпарастӣ баҳравар буда бошад. Зеро дар дарозии таърих оини Мехрпарастӣ дар иморати ҷаҳоншиносии аҷдод даст дошту Мехр наздашон иззат. Аз ин аст, ки дар гулдӯзихои мардумӣ асарӣ оин боқист. Хосса мардуме, ки вориси аслии жанри хеле куҳани «Фалак» мебошанд. То имрӯз ишонаҳо ва агрибутҳои осори нӣёкон дар рӯзгор, анъанаҳо ва боварҳои эҳсос мешавад.

Дар қиёс бо намунаҳои маънавиёт гулдӯзу ва ба истилоҳи маъмул чакан намунаи моддиёт аст ва аз худ навъҳои фаровону дилчаспе боқӣ гузошта, ки дар осори

бостоншиносӣ, дар девору сутунҳо ва пораҳои маснуоти сафолӣ сураг бастаанд. Ба қавли Амир Муизӣ:

Зи мушк силсилаворе ниҳода бар Хуршед,
Зи сабза доираворе кашада бар девор.

Ва ҳамчунон ки Мирзо Сайидризо ишора дорад:

Аз нақшу нигори дару девори шикаста
Осор падидаст саноиди Ачамро.⁴⁰

Матн ва осори халқӣ метавонад кумак бирасонад, вале низоми оҳангу мусиқӣ мушқилтар аст. Нооромиҳо, харобиҳои мудом ва тағйири низоми сӣсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мазҳабӣ зарбаи муҳлиқ дар ин самт вогузошт, ки ислоҳаш номумкин аст. Ҷойи сабту забти оҳанги вомонда ҳиҷ гоҳ ба ҷуз синаи мардум набуд. Ва мумтозгаре аз миён бо тағйиру тақмил онро аз насл ба насл мерос гузошт. Дар миён ҳосиятҳои инфиродӣ бармало мешуд ва бо эҳсос ба ҳар васила буруз мекард. Ҳангоми дарки асрор ва арҷ ниҳодан ситоишу нӣёиш шакл мегирифт. Эҳсоси шодмонӣ ва боландагӣ бо ҳар васила бо ҳарфу ҳичо, рақсу имову ишора зоҳир мешуданд. Нороҳагӣ ва яъсу навамедӣ, ки синахруҷист, бо нолаву шиква, гиря ва матни ҳузновар. Ва нӣёишу ситоиш афзалият пайдо мекард, ки шаклу мазмуноро ба низоми медаловард.

Дар кешу оинҳои куҳан, ки аз дороиҳо на фарогирӣ донишҳои аҷдод гувоҳанд, иртиботи қавӣ ба қайҳон мушоҳида мешавад. Низоми солшуморӣ ё гоҳшуморӣ, ки бо ҷирмҳо ва бурҷҳо алоқаманданд, аз дониши дақиқи қайҳоншиносӣ далелу дастаканд. Ва нахуст гоҳшумории аҷдод ба гардиши Хуршед тавъам буд. Гирдгардон, ки ҳаракати ҳамешагии давронист, дар

³⁹ Муҳаммад Авфӣ. Лубобу-л-алоб.- Ҷ.1.- С. 67.

⁴⁰ Волаи Доғистонӣ. Рибз-уш-шуаро.- Ҷ. 2.- С.231.

адабиёт мавқеъ гирифтаву фаровон истифода мешавад, ба хотири гардиши Хуршед аст. Илми адвор низ нухай низоми кайҳоншиносист. Ва часпу талоши муҳаққиқон ба пайванд кардани ҳамин ҷанбаи боварҳо ба «Фалак» мебошад.

Ба андешаи муҳаққиқ Абдуқодири Рустам ҳама исмҳои сипехр дар форсӣ: Осмон, фалак, гардун, чарх далоят ба гардандагии он аст. Тибқи асотир Хуршед савори гардуна (аз решаи гардидан) аст, ки реша дар андешаи бостонӣ дорад. Ҳар чи оварда шуд, асноду арқоми бобанд барои пажӯҳишгарон дар дарёфти заминаҳои пайдоиши жанр. Ва бори дигар гӯшрас мекунам, ки барои фалакшиносон хеле муҳим аст, ки ҳамчун сабабу асоси пайдоиш - донишу бовар ва тасаввуроти аҷдодро бо жанри созино овозии «Фалак» бисозанд.

Бешубҳа, гузаштагонанон аз асрори табият пешгар огоҳ шуданд ва парастахоро либоси кудсӣ пӯшонида, дар рамзу намоду символ ифодаву мучассам намуда, ба паҳлӯи худ нишонданд. Чунончи тимсоли офтобро дар заминро замон ҷустанд. Дар миёни чорпоён шер, дар осмон уқоб, дар дунёи наботӣ ҷанор (дар баъзе сарҷашмаҳо тўғ, тоҳ), дар рӯзгор оташро тимсоли офтоб пиндиштанд. Ва тасвири ҷалилоро дар тоҷу тахт, дару дарвозаву девор ва матоъ мунаққаш менамуданд. Ва шояд нахустин суруду тарона дар сифати офтоб буд. Эътиқодҳои нахустин низ дар бозтобии бузургии офтоб аст, ки бо номи Меҳрпарастӣ ёд мешавад.

Осмон ҳам дар пеши ниёгонамон мақоми кудсӣ дорад. Рӯзи бистухафтум аз моҳҳои хуршеди Осмонрӯз унвон гирифтааст. Дар осори ҳақимону бузургон аз ин вожа фаровон истеъмол мешавад ва лаҳзоти базму шодмонӣ, фараху некандеширо талқин менамояд. Ба падида ё воқеае дар алоқамандист. Аз Ҳақим Фирдавсӣ аст:

Махи Бахману Осмонрӯз буд,

Ки фалак бад - ин нома фирӯз буд.

Ишораи Масъуди Саъди Салмон аз ҷашнҳо ва фароғат дар ин рӯз мебошад, ки пайвандӣ бо онну анъана дорад:

Осмонрӯз, эй чу моҳи осмон,

Бода нӯшу дор дилро шодмон.

Ба сохти вожа таваҷҷуҳ кунем ба эътибори гардидан ба оснӯб наздик аст. Чи ки ос ҳамон оснӯ ё оснӯби маъмул мебошад. Ба мохият бингарем, аз рӯйи гардандагӣ асло ифода мекунад ва Осмон фариштаи марғу мамот аст, ки дар ислом Азроилро меғӯянд. Ин ки муҳтасар овардем аз ҷаҳоншиносии ниёгонамон ахбор аст. Яъне аз мушоҳида ба Ҷаҳми воқеот расида буданд ва ҳич як амалашон сарсарӣ набуд.

Дар ин равиш чун шеваи сарояндагӣ, бавижа фалаксарой, ки хеле куҳан буда, аз миёни мардум рустааст ва бо таърихаш татғам аст, наметавонад аз ин намунаҳо нишоне, рамзе, аломате нагирад. Ҳар чи ҳаст, хотираи таърихӣ мардуми мо хеле қавимист ва дар ин маврид асноди саҳеҳ дорем. Вале на дар он шева, ки муҳаққиқон аз муболиға ба иғроқ мерасанд. Он речае, ки меканишад, ба оини тенгрӣ (осмонситой ва осмонпарастӣ)-и бодиягардон қаринаш мекунад. Оини тенгрӣ (тенгрианства) риноч ёфта на то имрӯз боқист. Дар ин мавзӯё навиштаҳои зиёди олонентҳоямон ба ҷои расидаанд.⁴¹

⁴¹ Абасов, Н. В. О роли митриазма и героического эпоса тюрко-монгольских народов в формировании арийско-туранской цивилизации внутренней Азии; Аюпов Н. Тенгрианство как открытие мировоззрение. -Алматы: Каз. НПУ имени Абая, 2012.-256 с.; Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «тенгрианство».- Казань: РИЦ «Школа», 2006.-164 с.; Алжи М. Европа. Тюрки. Великая степь. - М.: Мысль, 1998.- 334 с. И др...

“Профессори санъатшинос аз Қазоқистон Саида Илманова сурулҳои мотамии қазоқҳо ва ҳатто яке аз халқҳои Сибирия – хакасҳоро ба “Фалак” анкариб яке донист. – Менависад Зафар Мирзоён бо изтиробу дард натиҷа мегирад аз кори симлэзими байналмилалӣ бахшида ба шинохти “Фалак” ва меафзояд. Профессори санъатшиноси дигар аз Ҷумҳурии Қирғизистон Роза Аманова оҳангҳои “Фалак”-ро ҳамрадифи сурулҳои қирғизии “Дастанҷӣ”, “Манасҷӣ” гуморид.”

Оё муқоисаи нохушоянди мардуме, ки аз ҳич лиҳоз наздикии таърихию фарҳангӣ бо мо надоранд, аз “нармиву тоҷикӣ”-амон нест? Худамон ба эшон хишта надодаем?

Ба назар мерасад, ки пажӯҳишгарон ва коршиносон Ф. Азизӣ ва С. Каримов ба жарфнои ҳунари фалаксароӣ вориланд. Ва дар шарҳи Фалаки Даштӣ овардаанд, ки якқисма буда, дар Қўлоб бо ҳамин унвон ва дар минтақаи Бадахшон зери унвони “Фалак” маъмул аст. Ва дар шарҳ афзудаанд, ки: “Фалаки Даштӣ” ба тарзи озод, бидуни қолабзарб, якка ва бидуни асбоби мусиқӣ сароида мешавад. Фалаки Даштӣ шаклҳои сарояндагӣ ва навозандагиро дорад. Ба ҳайси матни шеърӣ рубоӣ истифода бурда мешавад.”⁴²

Дуруст фаҳмида бошам дар навишта ихтилофи назар ба мушоҳида мерасад. Ҷуноне, “...бидуни асбоби мусиқӣ сароида мешавад ва ...шаклҳои сарояндагӣ ва навозандагиро дорад.” Мешавад натиҷа гирифт, ки яке аз андешаҳо бояд саҳеҳ бошад. Ё ин шакли сароиш “шаҳд” аст, ё “даромад.” Ва намунаест, ки тадқиқ мецоҳад. Банда низ шохидам, ки санъатшиноси қирғиз дар “бидуни қолабзарб ва бидуни сози мусиқӣ” монандӣ ва шабоҳатро дарёфта буд.

Агар меъёр, андоза ва рукҳои сарояндагии миллиро муқаррар накунем сар ба бунбастиҳо хоҳем кўфт. Ҷунончи дар бораи “Фалаки бунгак”, ки миёни мардум қорбурд дорад, ҷӣ метавон гуфт. Ҳамон сабкero, ки мусофирон ё саворагон зери либ замзама мекунанд. Ба қавли Ҷилахон Ҳолов онро дар Қангурт “сабки сайҳомӣ” мегўянд. Яъне ҳама дар маҷмў гувоҳи гуногунирангии сабку лаҳну шеваи як жанри қомил аст, аммо сарриштааш дар қави бод аст.

Ба андешаи доирае аз коршиносон истилоҳи “дашт” шубҳабарангез менамояд. Ҳарчанд Ф. Азизӣ таъкид мекунад, ки “Қалимаи “дашт” ин ҷо ба маънии фалсафии “ин дунё”, “ин олам” омадааст, на ба маънои ҷуғрофӣ. Маънои фалсафии он “суруди заминӣ” аст, ки ба осмон равона шудааст, Аз ин рў, иҷрои Фалаки Даштӣ ба таври хосса – рў ба осмон ва дасти рост ба пушти гўши рост суруда мешавад.”⁴³

Исрор намекунам, ки далел номувофиқ ва андеша номуносиб аст. Ҳамин монда буд, ки ба дасти рақибонамон таёк бидиҳем, ки дар жанри “Фалак” осори туркию муғулӣ пайдо намоянд. Ҷуноне эпоси мардумии “Тўрғулӣ”-ро бо як миллиону сад ҳазор мисраъ ба турктаборон ҳадя кардан дорем.

Ба назари банда дар ин ҷо даст беҳи гўш фақат хоси Фалаки Даштӣ нест, балки таърихи бисёрхазорсола дорад ва дар дигар намунаҳои санъати сарояндагӣ истифода мешавад. Ва ҳам кам воқеъ шуда, ки бе созу садои мусиқӣ бисароянд. Мардумони даштианд, ки бештар ин усулро истифода мебаранд. Ва бештар дар эпосҳои қаҳрамонию паҳлавонӣ.

Зафар Мирзоён низ дар шигирифт афтада, ки менависад: “Фалаки Даштӣ? Яъне ҷӣ? Намедонам ин ибораро қӣ интишор додааст? Қадом дашт? Садсолаҳост тоҷикон на дар Ҳуросон

(Афғонистон) ва на дар Вароруд дар даштҳо зиндагӣ намекарданд, зеро он паҳнаҳоро ба сахрониишон бохта буданд. Ба гумони мо “дашгӣ”-ро бар хилофи “роғӣ”, яъне маҳалли роғ (чаманистон) имрӯзиён бастаанд.”

Мебояд ба мазмуну амали бодиягардон тавачҷух кард. Кӯчгард ё сахрой дар даштҳои беканор панча дар пешонӣ аз чарогоҳҳои беохир, осмон ва хосиятҳои аспаш ситиши мекунад. Тараннуми ӯ ба шумори чорво ва ғаниматҳояш дар иртибот аст. Чаро ки муҳит ҳамаро аз ӯ тақозо дорад. Андешааш паҳновар ва фарогир нест. Дар ин сурат ҳолати фалаксаро, ки бо фарҳанги шаҳрсозино барзгарӣ печидааст ва дониш дар шинохти табиат фаровон дорад, бо андешаи бодиягард муқоиса намешавад. Ҳату саводу тасаввурот ва амали ҳақимонааш пеши ӯ гирехҳои фаровони номушодаро гузоштааст. Яъне рисолати жанри созию овози маъалаҳои фарогиртареро дар худ ҷаҷасум мекунад.

Дар ин маврид назофат ва назокати пажухиш ва тадқиқ хеле муҳим аст, зеро ки бозори гарми ханнотони таърих хавфнок буда, ҳарчи ба ҷашмашон меҳӯрад, моли хеш мешуморанд.

Аз осори забоншиносону мардумшиносон ва таърихдонон намунаи осмонситой аз Мехрипарастии ақвоми даштии ориёӣ - сақоихо ба дигарон расида, тақмил ёфта, ба дину оини мустақил табдил шудааст. Хеле бад аст, ки турктаборон решаи пайдоиши худро бо ақвоми ориёӣ (сақоихо, массагетҳо, скифу сарматҳо) мепайванданд. Аз таъсири ҳамин ақвоми ориёист, ки дар тафаккури туркатҳо осмон ҳамчун нерӯи воҳид парастида мешавад. Хоса миёни муғулҳо, ки ба 99 эзиди тенгрӣ эътиқод доштанд. Дар ибтидо парастии “Осмони кабуд” ба даштгардони қипчоқи мансуб буд. Истилоҳи илмии тенгрӣ ба Чокан Валихонов тааллуқ дошта, дар доираҳои паҳновари илм Жан Пол Ру густариш бахшид ва Олжас Сулаймонов дар “А3 и

я” идеяро тақвият дод. Олимони турк ба ҳама сифат ва номҳои Осмон, ҷарх, сипеҳр ва ғ. тавачҷух зоҳир намуда, дар ин замина дини мустақило соф мекунанд. Олимони тоҷик аз ҳатари ҷиддӣ боҳабар ҳам бошанд, ба осӣби туркгароӣ на воб мерезанд.

Мардуми тоҷик фоҷиаҳо ва паллидаҳои занҷираворро аз сар гузаронд. Аз фарҳанги юнонию эллини ҷизаке бардошт ва аз фалсафаи ҳиндӣ буддой низ. Бар ивазаш ба маротиб бахшид. Осори таърихӣ: Ачинатеша, Хингеша, ёдгориҳои Тирмиз гувоҳанд, ки дар даврони Кушонӣ ва асрҳои миёнаи барвақтӣ (а. V- VIII) дини буддой дар Тоҳористон нуфуз дошт, вале пайравӣ ба ин оину кеш кӯрҷутона набуд. Давлатҳо ва мардумон дар таъсири мутақобила қарор доштанд ва дар миён аз ҳикмату санъати ҳинд бардоштҳо намоён буд.

Ба қавли бешгари пажухишгарон оини Буддо махсусан дар навоҳии шарқии Эрон, яъне қисмати аз Осиёи Марказӣ ривоч дошт. Ҳарчанд олимони тоҷик ҳаде мезананд, ки маъбади Навбахори Балх ёдгориест аз оини Зардуштӣ, Абдулхусайни Зарринқӯб онро ба дини Буддо нисбат медиҳад. Мувофиқ ба навиштаи ӯ аз гузориши сайёҳони ҷинӣ маълум мешавад, ки “...дар аҳди сосонӣ тамоми роҳҳои байни Чину Ҳинд ва Эрон савмааҳои буддой вучуд дошт.”⁴⁴ Ва тибқи ахбори сайёҳи ҷинӣ Ҳавон Тасонг, ки Зарринқӯб иқтибос мекунад, дар дараҳои Қандахору Кобул ва худуди Балх ҳамчунин кеши буддой ғалаба дошт. “Дар Балх макорини ин айём сад савмааи буддой (вихора) ва чандин ҳазор шаман вучуд дошт,” - меафзояд ӯ.

Андешаҳои, ки пешниҳод шуд бо дарёфти истифодаи вожаи “шаман” дар ашъори Одаму-ш-пуаро Абуабдулло Рӯдакӣ ва шоирони пасин дайн мегардад.

⁴⁴ Зарринқӯб, А. Асарӣ зикршуда. - С.10.

Таърихнигорон дар боби густариши оини Буддо дар минтақаҳои зикришуда маводи фаровон медиҳанд ва ёдгории бонуфузи Бомӣён далели рушди андешаҳои ҷавобгар аст. Бо он ки бардошта аз навиштаи Абдулҳусайни Зарринқуб тӯлонист, вале зарур медонам яклухт пешинҳои хонанда гардонам. Ӯ менависад: “Боре макорини фуруҳоти ислом ва то муддатҳо баъд аз он дар бисёре аз навоҳии шарқи Эрон оини буддӣ ҳамчунон нуфузи худро махфуз медошт. Чунонки дар Бухоро, Рометан, Самангон, Бомӣён ва Кобул то муддатҳо дар қуруни нахустини ислом пайравони оини Буддо вучуд доштанд - бидуни шак оини Буддо наметавонист қабл аз он ки таъсири қобили мулоҳизае дар ақоиду одоби мардуми ин ҳудуд боқӣ бигузорад, аз байн биравад...”⁴⁵

Дар ҳамаи маъно ба асари буддӣ бисёре аз пажӯҳишгарон низ ҳақс мезананд. Донишманди таърихи санъати тоҷик Аслиддин Низомӣ ишора бад-он мекунад, ки дар матнҳои буддӣ «Созҳои мусикӣ» ҳамчун падидаи осмонӣ тасаввур мешуданд, ки гуё худ ба худ ба садо меоянд. Ва осмонро рамзи қудрат ва Худованд мепиндоштанд, «аниқтараш Осмон ин Худованд аст»⁴⁶. Ин боз тақвияти ҳамон гуфтаи пешин аст, ки Осмон мояи қудсӣ дорад ва боз мекашад ба самти бовару ҷаҳонбинии аҷлои хушфаҳмамон.

Ин паҳлӯи масъаларо инкор кардан нашоуд, вале гумон намекунам, ки намунаи жанри хунариро мусикиро муҳаққиқ қомилан ба ҷаҳоншиносии буддӣ побанд мекарда бошад. Танҳо аз асари оини буддӣ ба намунаҳои санъат ва боварҳо меғӯяд, ки дар таърихи мардуми мо ҷой дошт.

⁴⁵ Зарринқуб, А. Асари зикришуда. - С.11.

⁴⁶ Низомӣ А. Таърихи мусикии тоҷик. - С.41.

Ба андешаи санъатшинос Низом Нурҷонов “Густариши буддоия низ метавонист ба намунаҳои санъату хунари Бохтару Таҳористон асар бигузорад.”⁴⁷ Тибқи пажӯҳиши Аскаралӣ Раҷабов аз рисолаи “Замзамаи ваҳдат”-и Боқӣёи Ноинӣ: «Дар баёни он ки ҳар оҳанги форсию хиндӣ ба яқдигар мутобикат доранд, дар ҷӣ вақт бояд хондан тавзеҳ ёфта...»⁴⁸ Яъне бо талоши ҷиддӣ метавон ба умқи масъала расид. Оҳангҳои барҷаста Талабхӯча Сагторов дар мавриди шабоҳати наво ва гардишҳои мусикии роқи хиндӣ дар ин жанр ва эпоси мардумии “Гурӯлӣ” андешаҳои ҷолиб дошт, вале муттассифона то дасти ҷоп нарасиданд. Ба қавли Зафари Мирзоён: “Дар лаҳни “Фалак” низ як пайванде бо роқҳои хиндӣ ба мушоҳида мерасад ва гумон ба яқин аст, ки дар ибораи “фалаки роғӣ”, вожаи “роғ”, тавре ки бисёриҳо чунин мешуморанд ба маҳаллаи Роғ (Дашти Ҷам) пайвастагии надошта, ҳамон “роқ”, яъне навои мусикии классикии хиндӣ, ки дар ишора аст.”⁴⁹

Дар тӯли таърихи дароз “Фалак” ин намунахоро дар худ таҳлили таҷзия кард ва ба тағйиротҳои кулӣ мувҷеҳ шуд. Ва дар асрҳои пасин “об ба лаби ҷӯй баробар шуд.” Ҳамон муҳтавоеро дар худ нигоҳ дошт, ки ба тарзи зиндагӣ ва зехнияти қуҳистон мувофиқ аст. Ин замон “Фалак” қамол ёфта, аз як мактаби хунари намояндагӣ мекунад, ки низом, сабқ, шеваи иҷроиш дорад ва ҷун зиндагинуаи мардуми пурмуҳтавоост. Ва ҳиҷ иртиботе бо осмонситоии ақвоми бодиягард надорад. Пажӯҳишгаронро мебояд рисолати худро дар омӯзиши паҳлӯҳои сарбамухри он ҷиддӣ намоянд.

⁴⁷ Нурҷонов Н. Х. Традиционный театр таджиков. - Т.1. - Душанбе: Дизайн-студия «Мир Путешествий», 2002. - 372 с. - С.21.

⁴⁸ Раҷабов А. Нағмаи ниёгон. Душанбе: «Адиб», 1988. - С.135.

⁴⁹ Мирзоён, З. «Фалак» - ро мақоми классикии меболад. - С.153.

5. «ФАЛАК» Ё «ФАЛАКӢ»

Пайдоиши истилох (фалак, афлок) ба асрҳои баъдина тааллуқ дошта, вожаи арабист. Мутаассифона дар ин маврид сарчашмаҳои хатгӣ гувоҳе надоранд аз мавҷудияти жанр, чи ки худ вучуд надоранд. Дар ин маврид ховаршинос Зафар Мирзоён дар маглабаш «Фалак»-ро Мақоми классикӣ бояд! изҳори назар мекунад: «агар вожаи фалак – арабӣ бошад, мусиқии ин мардум то ҳамлаи ғъроб, масалан дар аҳди Хусрави Парвиз ва Борбади хунёгар чӣ ном дошт?! Чунин саволҳо аз ноҳамоҳангҳо дар баҳодиҳии мусиқии суннатии тоҷикон ногузир дар зехнамон метавонад хулосаеро оварад, ки миллати тоҷикро дар садади садсолаҳои тахти асорати андешаҳои арабӣ, туркӣ, муғулӣ ва русиву шӯравӣ будан, аз фаҳмиши мусиқии хеш тижъ сохтаанд.»

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX навиштаҳои сайёҳони рус ва мардумшиносон дар рӯзгор ва оину анъанаи кӯҳистон маълумот медиҳанд, аммо андар санъати сарояндагӣ сухани дилчаспе нест. Гоҳе агар аз боби чашнвораҳо, хосса иди сари сол - Наврӯз, ки бо унвони «Сайл» шухрат дошт, дар шаҳристонҳои Бухорои Шарқӣ: Балчувон, Кангурт, Кӯлоб суҳан равад, аз ширкати хунармандон, афсунгарон, чашмбандон ва ҳофизону байдгӯён ишора мекунанд. Дар навиштаҳо аз «Фалак» ва фалаксароён ҳарфе нест. Ё сайёҳону мусташриқон огоҳ набуданд ва ё унвони «Фалак» шухрат надошт ва буд бо унвони дигар? Дар адабиёти хирфай ва осори шоирони тоҷику форс аз хусуси мусиқӣ ва хунари сарояндагии Бухорои Шарқӣ ва Бадахшон маълумот қариб, ки вучуд надорад.

То солҳои 30 - 40 асри XX унвони ин намунаи зебои хунарио мусиқӣ, бо сабаби «хушхаёлиӣ» муҳаққиқон вар

намеҳурад. Зеро «Фалак» (он гунае ки ин замон шинохтаниш меҳохем) ҳамчун намунаи иртиҷой ва муқобили арқони реализми сотсиалистӣ маънидод шуда, ҳатто дар забонҳо намеомад. Зеро дар ибтидо бо наҳд, мадҳ, наът ва марсея айнияташ медоданд. Боз омилҳои айни ва зехнӣ низ мавҷуд буданд. Чуноне омӯзиши санъати сарзамин душворихоӣ зиёдро ба бор дошт ва ҳам як минтақаи ҳатарзо буд аз ҷобасомониҳои давронҳо нообод ва дур афтода аз марказҳои фарҳангӣ. Ҳамзамон аз рӯи муқовимати сахту шаддиди сокинонаш дар солҳои 20-30 асри XX чашми неку хайрҳои ба рӯяш баста буданд. Ва ҳам идеологияи нав ҳадафҳои дигар дошт. Мебоист санъати навин дар рӯҳияи ғояҳои ҷаҳонбинии нав созмон меёфт. То кучое жанри мардумӣ ба дарди идеология меҳӯрд, ки шикоят аз даврон, фалак ва ҷарҳи бадкирдор буд, вале ба намунаҳои санъати пешқадами ҷаҳони мувофиқат намекард. Албатта, шикоят аз даврон ишора аз сохти пӯсидаи феодалӣ ва зулму истисмори шохону ҳокимони замон муқоисаи зебое буд барои тарғиби сохт ва рӯзгори сотсиалистӣ.

Дар тарғиби намунаҳои шаклан миллий ва мазмунан сотсиалистӣ мусиқии миллий фаромӯш гардид. Дар ин роҳгумӣ санъатшиносон ва мусиқидонон қорҳои сараро анҷом доданд, вале ба иштибоҳоти фаровон низ роҳ кушоданд. Аз ҷумла саъй бар мамнӯъ дониستاني яккаҳои дар сахнаи тоҷик. «Як идда мусиқидонони шӯравӣ бо роҳбарии оҳангсоз А.Ленский, ки он вақт раиси Иттифоқи бастакорони тоҷик буд ва инчунин Зиёдулло Шаҳидӣ меҳостанд ақидаи худро мабни бар кӯҳна дониستاني шакли овозхонии унисон (яккаҳои) бар ҷомеа таҳмил кунанд. Ва эшон на танҳо фалакҳои (дар бораи он хотиррасон ҳам намекарданд ва суҳане ҳам намегуфтанд),

балки ёдгории дигари бузурги мусиқии тоҷик - мақомхониро, ки ба унисон дохил мешуд, аз доираи мусиқии профессионаливу системаи таълими давлатӣ мамнӯъ эълон карданӣ буданд. Ҳатто правленияи Иттифоки бастакорони Тоҷикистон қарори маҳсусе унвонии “Дар бораи барҳам додани унисон” қабул кард.⁵⁰

Чи ҷойи пинҳон кардан, ки донандагони жанри хунарию мусиқии мардумони кӯҳманзар вучуд надоштанд ва онҳое, ки аз мактабҳои хунарии Аврупо таълим бардошта буданд, пешорӯшон вазифаҳои муҳимтар ва замонавӣ меистод. Ва санъатварон ба соне ба мусиқии даврон ва сохти нав дилбохтаву шефта гардиданд, ки дар синашон роге ба омӯхтани мусиқӣ ва хунари анъанавӣ намонд. Боз ҳамон хислати тоҷикӣ боло гирифт. Он овоне ба хотир мерасад, ки барои рӯшан кардани тавону қудрати ҳокиме, забтқори бегонае, аҷнабие муқоисаи бечорагии гузаштаи пурғановат ба миён меомад. Инчунин дар сифати Фаридун Хусайн Мирзо омада буд, ки: “Қудрати бозуи ӯ дар камондорӣ то ба ҳадде буд, ки агар камони Рустам ба дасташ афтодӣ, дар як кашиш дар ҳам шикастӣ...”⁵¹

Ва ба қавли муарриҳини пешин “филҳақиқа мояи он хамирмоия фасод” доноёни мо буданд, ки “аз ҷоми ғафлат беҳуш афтода”, хиёнатҳои фаровон дар манзалаати хунари гузаштагон ҷустанд.

Ҳарчанд дар солҳои 30 - юми асри пор дар заминаи гирдоварӣ ва ба нашр омода кардани суруд, тарона, шеър, дар маҷмӯъ эҷодиёти даҳонӣ амалҳои нек оғоз шуда буд, вале омӯзиши онҳо тӯлонӣ гардид. Рӯй овардан ба мероси бузурги

давраиҳо, эпоси қаҳрамонию диловарӣ ва ба андешаи Шоири халқии Тоҷикистон Гулрухсор “Шоҳномаи халқӣ” – “Гӯргӯлӣ” ба ҳамин ошон рост мегирад. Ва нозукии хунари наҷӯшишаронамон буд, ки сахлу сода онро мероси бунёдии туркию муғулиаш донишманду осори фаровоне бо унвони “Гӯргӯлӣ” пешниҳоди хонанда ва шунавандаи тоҷик намуданд. Дар ин маврид чанд сол пеш шарҳи муфассале навишта будам.⁵²

Бо номвар гаштани як зумра хунармандон ва оҳангсозон монои Ҳошим Қосим (1886-1964), Раҷабмади Валӣ (1887-1953), Бобохалил Одинаев (1887-1968), Қарими Шиш (1887-1933, 1937), Маҳмуд Султон (1909-1957), Одина Ҳошим (1940-1994)⁵³, Достӣ Орзуев, Гулҷеҳра Содикова, Муродалӣ Холов, Давлатманд Холов, Мирзоваган Миров, Файзали Ҳасанов, Шокир Қодиров, Озодамоҳ Мухтарамова, Мухаммадсафар Муродов, Хайрулло Абдуллоев, Абдулфаттоҳ Одинаев, Талабхӯча Сатторов, Абдусалом Раҳимов ба қавле “гули боғи Фалак” шукуфт, вале мақоми бунёдии жанр чун санги бузурги кӯҳистон ночунбон монд. Дар Бадахшон шеваи сароиш дар хунари Бобои Аловат (1900-1980), Исробишо Муаллибшоев (1920-1989), Лутфишо Муборакшоев (1928-1998), Султонназари Саидназар (1942-2008)⁵⁴, Мунаввар Минаков рангу бӯйи тоза дошт. Хунарманди шинохта, Артисти халқии СССР Аҳмад Бобокулов ба фалаки тақмилхӯрда гаравиду то андозасе таваҷҷуҳро ба жанр афзуд. Ва акнун жанри созию овозиро дар сароидаи ӯ мешинохтанд. Ва ченак ҳам рубоӣ зер шуд:

⁵² Асрориён, Ҷ. Гӯргӯлӣ. (Гӯзориш ва нигориш). - Душанбе: “Шуҷонён”, 2010. - 180 с.

⁵³ Фалак. - С.18.

⁵⁴ Фалак. - С.18.

⁵⁰ Мирзоён З. «Фалак» -ро мақоми классикӣ мебояд. - С. 156.

⁵¹ Соммирзон Сафавӣ. Тухфаи Сомӣ. - С. 56.

Чархофалако, маро ба чарх овардӣ,
Кӯлоб будам, маро ба Балх овардӣ.
Кӯлоб будам, оби ширин меҳӯрдам,
Саргашта маро ба оби талх овардӣ.⁵⁵

Агар аз боби шарху мохияти жанр суҳан мерафт, аз ҳамин рубой оғоз мекарданд. Ва маънидод омиёна сурат мегирифт. Ҳич касе аз пажухандагон дар андешае набуданд, ки суҳан аз сарзаминҳои алоҳида ва дур аз ҳам набуда, ҳич ҷои қиёси ду шаҳристон нест, балки ишора ба ҳаводиси таърихист. Минтақаи Кӯлоб мудом дар ҳавзаи фарҳангии Балх қарор дошт, ки замоне Балх “Модари шаҳрҳо” (“уму-л-билод”) унвон дошт ва минбаъд низ дар ҳаётии иҷтимоии водӣ нақши муҳим гузошт ва мардумонаш низ аз як решаанд.

Барои саҳеҳтар шудани фикрам, бояд таъкид кунам, ки то тақсимои марзии соли 1895 миёни Империяи Руссия ва Британияи Кабир вилояти Балх, Мазори Шариф то Ҳирот, ба ном ба Амири Бухоро итоат мекарданд. Тақсимои абарқудратон як халқро ба ду қисмат кард. Ҳукумати Шӯравӣ парешониро устувор намуд. Чудои иҷборӣ ба чудои маънавӣ, балки рӯҳно равонӣ ва фикрӣ овард. Ба таҳлили амиқ фуруӯ нарафта ишора ба як рубоии дигар мекунам, ки мақсадамро рӯшантар мекунад:

Кӯлоб миёни ду вилоят фархай,

Он чо ки туйи ситоразори Балхай.

Он чо ки туйӣ, тани ма(н) аз ту чудост,

Ин чо ки ман(у)м умри ширин(у)м талхай...

Чуноне зикраш рафт, шояд бо ҳамин сабаб жанри сарояндагӣ бо номи “Фалак” дар Шимоли Бадахшони Афғонистон роиҷ монд.

Ҳамин тавр ҷомеаи тоҷик пазируфт унвони тадқиқнашудаи “Фалак”-ро. Мо дар асоси адабиёти дастрас ва дар қиёс бо намунаҳои осори ҷомандаи ҳамзабонон ба ин масъала бозгашт дорем, вале муҷиботи унвон то имрӯз шарҳ наёфтааст ва даъвову дастаки муҳаққиқон қонеъкунанда нестанд.

Аз шеваи сароишу равиш, авҷу фуруварду бозгӯ ва нолахову мазмуну муҳтавои матнҳо жанри хунарию мусикӣ ҳеле ҷуҳан аст, аммо ҷаро “Фалак?” Метавонист мардуми ғайр ва шӯҷоъ ин истилоҳро дар асрҳои IX-XII пазируфта бошад, ё пасон бо тағйире таҳмилашон карданд? Дар манбаъҳои ҳагӣ чанде бихоҳӣ “фалаку афлок” пайдо хоҳад шуд, вале ҳаҷчун шеваи хунёғарино сарояндагӣ ба ҷашм намерасад.

Ба ҳукми тасодуф метавон шабехе ба вожаи дилкашолӣ пореа пайдо кард. Дар ҳолати тафаккур дар жарфнояш боз ҳам дархӯрамон намешавад. Ҳақим Рӯҳии Валволичӣ дар қасидааш оварда:

Бишкуфт гунбазори фалак бар фалак чунон-к

Зӯҳра зи ишқи дӯк ба ҳам даршикаст соз.⁵⁶

Дар ин байт вожаҳои “Фалак, Зӯҳра – муғриби фалак, илоҳаи зебӣ ва дӯк – олати ҷӯбӣ ва соз” омадааст. Яъне таносуб ғиёи шуда, вале ҳиҷ наметавон онро бо жанри Фалак дар иртибот донист.

Аз ғиндори мо решаҳои хунари қадимтар аст ва номи “фалак” ба асли мохият созгор нест. Исмои қабулшуда, ба андешии банда ноқис аст. Ва агар аз баҳри ин истилоҳ гузаштани нестем, пас барои шарҳи илмӣ ва қотёғонааш дар ном, ё таркиб бояд тағйироте ворид кард.

⁵⁶ Муҳаммади Авфӣ. Лубобу-л-албоб. - Ҷ.2.- Душанбе: “Донишварон”, 2020.- 536с. - С.155.

⁵⁵ Суруҳҳои мардумии Кӯлоб.- Душанбе: “Адиб”, 2015.- 240 с.- С. 96.

Ҳама осор бо гузашти давронҳо дар заминае пайдо мешавад. “Шашмақом” аз миёни идороти давлатӣ дар заминаи ғазалҳои классикӣ шакл гирифт ва асоси “Фалак” куҳантарин шакли шеърӣ дубайтӣ ё тарона аст. Бо ишораи Аскаралӣ Рачабов устод Айнӣ дар таъа ба “Маглаъ – ул – улум ва маҷмаъ – ул – фунун”-и Вочид Алихон менависад: “Маълум аст, ки яке аз ҳавоҳои умумии “Шашмақом” – и тоҷикӣ “тарона” аст. Тарона як оҳанги шухшанги тарабафзо буда, дар паси ҳар мақом навохта ва суруда мешавад.”⁵⁷ Ин нуктаро ба ёд бигиред, ки дар мавриди шарҳи мазмуну мухтавои сурудаҳои фалакӣ дарқор ҳоҳад шуд. Ва жанри тарона, ҷуноне пасон ҳоҳем дид, маҳсули тафаккури портӣҳост, ки бо унвони фахлавӣёт шинохта мешавад. Яъне мо решаи дарахти “Фалак”-ро дар об мебинем. Ва “Шашмақом” аст, ки ба осори замони Сосонӣён алоқаманд аст.

Аз равобити куҳан мегӯем. Чи гуна мешавад, ки фахлавӣёт ба фалак табдил шудааст. Ва чӣ тавр аз Ашқонӣён ба ирс расида. Раванди таърихӣ собит менамояд, ки аз мубодилаҳои санъатӣ, тичоратӣ ва иқтисодӣ авлотар кароботи хунӣ ва ҳамрешагӣ будааст. Агар мақом ва намунаҳои зебоиш “Дувоздаҳмақом” ва “Шашмақом”, ки замони рӯшду тақомулашро ба Борбад нисбат медиҳанд, Бохтар ва Таҳористонро сарфи назар кард ва то Суғд расид, пас ҷаро ҷавҳари фалакхонӣ сайри таърихӣ накунад. Дарки ин ҳама дӯшворие надорад, зеро суҳан агрофи мардуме меравад, таърих ва фарҳанги муштарак доранд.

Ин ҷо мебояд ба андешаи ҷолиби Зафар Мирзоён таваҷҷуҳ кард. Ӯ зимни муқоисаи осори донишмандон натиҷа мегирад, ки “Фалак” бояд порай дар кӯхистони Тоҷикистон ва Афғонистон фаромӯшшудаи “Дувоздаҳмақом” бошад. Ба ақидаи

⁵⁷ Рачабов, А. Устод Айнӣ ва масоили таърихӣ назарии фарҳанги мусиқии тоҷик. - С. 28.

Зафар Мирзоён “ҳатто тасаввур меравад, ки вожаи фалак ҳамон вожаи “Пахлавик”, “Фахлавӣёт” аст, аз лаҳҳои Борбад баргирфта шуда, ки дар замонаҳои таъсири аъроб будан, ба фалак табдил шуда. (“Пахлавӣ”, “Пахлавик гӯшаи мусиқӣ, ё шӯъбае дар таркиби мақомҳои “Дувоздаҳмақом” мебошад.”)

Чи ҳеле, ки мебинем пурсишҳое, ки посухҳои конъюнктандаро тақозо доранд, зиёданд. Ҷуноне ин суолҳо муаллақ мемонанд: ҷаро “Дувоздаҳмақом” ба “Шашмақом” табдил шуд ва бо чӣ ранге истилоҳи “фалаку фалакӣ” дар забони сокинони Хатгону Бадахшон роҳ ёфт? Агар вожаи “Фалак” дар Шимоли Афғонистон намебуд, қомилан бовар медоштам, ки истилоҳи маҳсули афкори 100 соли охир аст. Ва шояд бошад, ки шимоли Афғонистону ҷануби Тоҷикистон, бо истиснои қарлнгу қатаган як миллиганд. Ё ин истилоҳ ба василаи фирориёни солҳои 20-30 асри XX дар шимоли Афғонистон реша гирифт.

Дар фестивали сеюми байналмилалӣ «Фалак» пешниҳод карда будам⁵⁸, ки бояд жанри «Фалакӣ» ҳонда шавад, на «Фалак». Чи ки «фалак» исм аст ва дар алоҳидагӣ бори маъниро наместавонад бикашад. Ба гӯмони банди дар вобастагӣ бо жанри ҳунарий ва сабуку шеваи сарояндагӣ “Фалакӣ” унвон бигирад, ҳубтар садо медиҳад ва пурмаъно мешавад. Манзур, дар пояи баланд аст, классикӣ. Ва ҳам ба андешаи тарафдоронаш наздик, яъне осмонӣ.

Гӯмони ғолиб ин аст, унвони “Фалак” ва истилоҳоти фаротири мавзӯи муҳаққиқонро “аз бод баровардааст.” Онҳо попархам дар нуктаи меҳварӣ истодаанд, ки жанри “Фалак” вобаста ба нуктаҳои бунёдии фалсафаи куҳан унвон гирифтааст.

⁵⁸ Асрориён, Ҷ. Чанд андеша андар ҳикмати “Фалак”/ дар кит.: Фалак ва масъалаҳои назариявии мусиқии тоҷик. - Душанбе: Адиб, 2009. - 248 с. - С. 199-202.

Дар ин маврид меҷоҳем, ки хушбин бошем, вале раву дову дастак ба судамон нест. Иқрор мешаванд, ки вожаи “Фалак” тоҷикӣ нест ва ҳикмати қайҳоншиносӣ аз доираи тафаккури шуури инсонҳо ҳиҷ овоне берун набудааст. Дар ин маврид боз ҳам сар мезананд ба осори куҳан.

Аз муҳаққиқони “Фалак” чанд тан ва аз ҷумла Қурбони Қурбонӣ дар андешаанд, ки «мавзӯи мурочиат ба фалаки чарҳанда, осмон, офаридгор дар сурудаҳои осмонии Зардушт-«Готҳо» низ мушоҳида мешавад. Ба осмон рӯ овардан ба оину кешҳои то зардуштии эронӣ ва ақвоми дигар хос аст. Чи дар боварҳои осмонхудо - падар ва Замин - модари тамоми мавҷудоти олам будааст.»⁵⁹ Перомунӣ он, ки решаи жанри созию овозиро меҷоҳанд бо анъана ва ҷаҳоншиносӣ ниёгон бипайванданд ва мучиби шакл гирифтаниро дарёбанд, пештар ҳам гуфтем. Дар бисёри ҳолатҳо шарҳу тафсир хеле омиёна сурат мегирад. Гумон меравад, ки андешаҳои муҳтарам Қ. Қурбонӣ ба он така мезанад, ки агар муроди «фалак» «осмон» бошад, ё акси он, пас бояд унвони пазируфта - «Фалак» дуруст бошад. Дар ин андешаи Қ. Қурбонӣ таъбиру таъриҳи дигарро дарнаёфтам. Бигирем, ки «Фалак»-ро аз миён андохтем. Дар ин сурат аҳамияту мазмун ва арзиши жанр меҷоҳад?

Бори дигар изҳор мекунам, талоши муҳаққиқ сазовори таҳсин аст, ки бад-ин васила меҷоҳад пайвандии таъриҳӣ ва равониро бо осори хеле куҳан пайдо кунад. Ба фикри ӯ анъанаи пешин ба тариқе, бо тағйироти ҷиддӣ ё ноён дар вобастагӣ бо падидаҳои ҷамъиятӣ то имрӯз расидааст. Вале на танҳо ин, балки умумияти дигарро низ мебояд ҳис.

⁵⁹ Қурбонӣ Қ. «Фалак» ва системаи лаҳни он// Рисолаи таҳқиқӣ ва таълифӣ.- Душанбе, 2006.-258 с.-С.8-9.

Метавон жанри созию овозиро як шоҳи зуҳури таълимот таъриҳ дод. Яъне шакли ифодаи тасаввур ва боварҳо. Вале, оину кеш таълимот ва низоми муайяне буда, аз ҳикмат ва боварҳо ҳосил шудаанд. Набояд аз ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳоншиносӣ як дивраи тӯлонии таъриҳ, ки бо Зардуштии маҳз алоқаманд аст, сарҳуд сода натиҷагирӣ кард. Боз ҳам дар ҳоле, ки дар тору пули рӯзгори инсонҳо печида, аз ниҳок то низоми давлатдориро фаро мегирифт.

Ҳиҷ гоҳ намунаи хунарӣ ба як низоми, таълимот ва системаи комил баробар набуд. Балки он василаи ифодаи ниёзҳои инсонҳо аз таълимоте будааст.

Пайдост, ки «Готҳо» сурудаҳои мутантананд, ки ҳини ҷашнвораҳо ва маросими динӣ адо мепуданд ва дар ситоиши Яздонанд. Аз ҳамин аст, ки Готҳоро сурудаҳои осмонӣ гуфтаанд. Муҳаққиқон дар адабиёти паҳлавӣ вожаҳои Гарзмон, Гарузмонро вохурдаанд, ки маънои «хонумони суруд ва ситоиш», «сарои ситоиш»-ро доранд. Инчунин маънидод чӣ медиҳад? Боз ҳам пайвасти Осмон бо Фалак. Аз назари моҳият, шояд! Вале таъриҳи забон ин қабил ҳаёларастӣ ва фарсиясозиро қабул надорад. Агар Ап ба об, Тухоро ба Бухоро, Мунк ба Минг... табдил шуд, қонунмандии забонро муқовимат нашоёд, аммо чӣ алоқамандист осмонро бо фалак...?

Ба пажӯҳиши Бобо – Назар Ғафтор “Таразмони авистой garah-dmana (дар Готҳо)/ garah-dmana дар йагтҳо (дар навишт garo. dmana) аслан ба маънии бихишт аст, дурустариш “номи ҷои ба рушнони Ахура Мазда ва равонҳои шод, яъне бихишт...”⁶⁰ Дар ҳамин ҷо ба асл дақиқтар мувоҷеҳ шуда, меафзояд, “... ки аз пораҳои “суруди тавсифӣ, дифирамб, ҷакома

⁶⁰ Ниг. Муфасссал: Бобо-Назар Ғафтор. Шоири Хуросон (Гузориши чанд суҳбати суҳбати Рудаки).- Душанбе: “Ирфон”, 2010.-112с.-С.31.

қасида “ ва “ҷой, ” макон таркиб ёфта...”⁶¹ ва истилоҳ “...ба маънии танҳо осмон дар шакли метафора дар Ависто низ истифода мешавад...”⁶² ва ҷунонки дар Готҳо ва йаштҳо – “Биё то мо ниёишҳои Уро дар осмон (ғарзмон) бигузоре...”⁶³

Дар «Бундаҳишн» низ Анарон сабт шуда, «арш» шарҳ ёфта ва ба унвони Осмон низ меояд. Вале жанри хунарӣ ҳеҷ оворон комилан дар ситоиши коинот ва накухиши он набудааст. Яқин аст, ки бардоштҳо дорад фаровон. Суҳан аз муқаддасот меравад ва ситоишу ниёиш, на аз намунаҳои хунариву мусиқӣ.

Он чи дар бораи «Готҳо» ба ҳар ранге муҳаққиқон гуфтаанду дар таърихи «Фалак» меғунд, бо матнҳо мувофиқат намекунанд. Осмонӣ будани «Готҳо» қудсӣ ва аз ҷониби Худованд нозил шуданро муқаррар дорад. Дар сурудаҳои жанр мазмунӣ матнҳо шояд бо ивази оину мазҳаб ва низомии давлатдорихо тағйир хурдааст.

Вале муҳаққиқон аз боби мусиқӣ хеле кам меғунд. Зеро мушқил аст. Ба ғумонам бояд тағйироти сифатӣ андак воқеъ шуда бошад. Ин ҷо ногузир ба таърихи куҳан тавачҷуҳ шавад, ки умеди назари дигаронро дорем.

Вале ба ҳар сура аз ин бигзарем ва назари пажӯҳишгаронро бипазирем бубояд аз баёни “Фалак» даст бардорем ва насбаш кунем бо унвони сурудаҳои «фалакӣ», то расо ва мувофиқ гардад ба асли моҳият.

Нуктаи дигаре низ ҷойи баҳс дорад. Суҳан гирду даври истилоҳи «Фалак» ва низомии донишҳои аҷдод меравад. Агар мардуми сарзамин унвонро дар асрҳои пасин ба ҳамин тартиб муқаррар кардаанд, пас огоҳ ва бархурдор аз донишҳои замона

⁶¹ Бобо-Назар Ғафор. Шоири Хуросон.- С.31.

⁶² Бобо-Назар Ғафор. Шоири Хуросон.- С.33.

⁶³ Бобо-Назар Ғафор. Шоири Хуросон.- С.31.

буданд. Яъне на саҳлу осон гузашгаро ба давроншон мувофиқ сохтаанд. Боз ҳам ҷойи шубҳа аст, ки зимомдорон ва хосса руҳониён, ки комилан ба суруду мусиқӣ муқовимат доштанд, монсӣ мавҷудияташ нагардиданд. Ҳарчанд яқин аст, ки сугуну аркони дин ва хурофот дар овони қаблӣ, хосса дар кӯҳманзар нисбатан заъифтар буд.

Баррасии мавод ва хулосаҳои мантиқӣ бар онанд, ки бояд исми рамзии «Фалак» тағйирхурда аз ягон номи ба он шабҳ бошад. Ҷуноне ки дар боло дидем ва бахшҳои дигар перомунаш баҳс хоҳем кард. Боварҳои мардум, ҷаҳонбинӣ ва дониши он замона моро имкон медиҳад, ки ҷунин биандешем. Оё «фарандагони намунаи хунар сари он андеша кардаанд? Муқаррар аст, ки унвон ҳосияти иҷтимоӣ дорад ва дар даҳ - бист сол ҳосил намешавад. Аз мазмунӣ матн, оҳанг ва лаҳни сароиш вобаста аст.

Боз аз паҳлӯи дигар бигзарем, мантиқи номгузорӣ ба моҳияти фаҳмиш, дониш ва тасаввуроти гузаштагонанон мувофиқ нест. Ба тариқи умумӣ «Фалак» -ро ҷарҳ, сипеҳр, осмон, гардунӣ гардон ва... маънидод намудаем, ки саҳеҳият надорад. Дар ин маврид ба луғатномаҳо ва фарҳангномаҳо таъя мепавад. Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ ба тариқи умумӣ осмон ва сипеҳр маънидод шудааст.⁶⁴ Ва ҳам дар он ҷо дар боби нух фалак, тибқи фаҳмиши аҷдод тафсир вучуд дорад. Ва «Фалаки тосеъ, табакаи нуҳуми осмон, ки гӯё баландтарин табакаи фалакҳо буда, фалакулафлок низ номида мешавад»⁶⁵, маънидод шудааст. Ва ҳонанда метавонад бо шарҳи: «казову қадар, сарнавишт ва улвияту авҷи баланди ҷизе» низ ошно шавад. Вале

⁶⁴ Фарҳанги Забони тоҷикӣ.- Ҷ. 2.-М.:”Советская Энциклопедия”, 1969.- С.406.

⁶⁵ Ҳамон ҷо.-С. 406.

сухан дар боби шарҳи забонӣ ва фаҳмиши филологии истилоҳ нест. Сухан аз фаҳмиши комил ва фарогири «Фалак» меравад. Дар гузашта нучуминосон аз ин ҳол боҳабар буданд. Тиҷи фаҳмиши эшон нух фалак вучуд дошт, ва «...кӯчактарин фалакҳо фалаки Қамар аст, ки ба мо наздиктар аст, дувум фалаки Уторид, сеюм фалаки Зухра, чаҳорум фалаки Офтоб, панҷум фалаки Муштарӣ, ҳафтум фалаки Зухал.»⁶⁶ Бино ба маънидоди нучуминосӣ ҳар кадом дар алоҳидагӣ буданд.

Дар маҷмӯъ фаҳмиши фалсафино динӣ аз мулоҳизаронии санъатпиносон фарогиртар ва паҳновартар аст. Ҳар кадом аз ин фалакҳо вижагиҳои худро доранд ва замин махсусияти худро. Чуноне таъкид карда мешавад: «Офаридгор миннат мениҳад бар халқ, ки ман Офтобро равон кардам бар фалак, то низоми олам бувад ва рӯшноии ҷаҳон диҳад, меваҳоро пухта кунад, гиёҳхоро аз хок баркашад, бухорҳо аз дарё ҷазб кунад, то дар ҳаво саҳоб гардад ва ба об ба заминҳои хушк борад, то сабаби умрони (ободии) олам бувад ва аз ҳарорати вай маъданҳои қир (битум) ва кор (қатрони табиӣ) ва нафт ва намак ва ҷива (симоб) ва кибрит (гӯгирд) ва зар ва сим ва нуҳос (мис) ва оҳан дар замин падид ояд...»⁶⁷

Вобаста ба санадҳои оварда зарур хоҳад буд ба унвони жанри созио овозӣ таҷдиди назар шавад ва ном бигирад «Фалакӣ, мансуб ба фалак ва осмонӣ.»⁶⁸

Вале боз ҳам норасоии масъала қобили мулоҳиза аст. «Фалакӣ» жанри хосса аст дар низоми хунари кӯҳманзар бо шеваву сабки вижа ва дар ҳолатҳои фавқулода суруда

⁶⁶ Аҳмади Тӯсӣ. Аҷоибнома (Аҷоиб-ул- махлуқот ва гарсиб-ул- мавҷудот).- Душанбе: "ЭР- граф", 2016.-604с.- С.46.

⁶⁷ Асади Тӯсӣ. Аҷоибнома.- С. 53.

⁶⁸ Фарҳанги забони тоҷикӣ.- С.408.

мешавад, ё гирехҳо ва рағу пайвандҳои жанро сарфаҳм намеравем.

Ин ҷо лаҳзае фориг мешавем аз ҳалу фасли коршиносона ва ишора ба камоли донишу ҷамоли суҳанвари фалаксарои номвар Одина Ҳошим мурочиат мекунам. Боиси хушбахтии банда будааст, ки муддати мадид дар маҳфилу нишастҳои хосса бо ҳузури устод Одина Ҳошим ширкат доштам. Сухбати маърифатафрӯзи устод, албатта, раҳнамунсоз низ буданд. Бароям ҷолиб менамуд мурочиати устод ба дӯстону ҳамнишастон, мисли: «Ача соӣ? Ача, ту ҳам байд мегӯй?»

Ин намунаи мурочиат аз бузургмарде, ки адабиёти классикиро дар сатҳи оӣ медонист, бароям ғиғитангез буд. Чи вожаи «ача» бароям номафҳум буд ва дигарон онро ҳамчун суҳанбанду пайвандӣ дар суҳбатҳои устод маънидод мекарданд. Вале аз ӯшай хотирам ҳич дурӣ намечуст вожаи «Ача.»

Хушбахтона, чанд сол пеш дар «Фарҳанги Амид» бо шарҳаш вар хурдам: «Ача, аҷӣ - бародар, бародари бузург.»⁶⁹ Ва он дар муқобили бародари хурд, долар истифода мешуда. Бароям хеле аҷиб буд.

Шояд ягон шахсе аз устод Одина Ҳошим шарҳи онро напурсида буд. Ва «Ача» аз даврони хеле куҳан, дар кӯҳистони тоҷик роиҷ аз падар ба фарзанд, аз хотира ба хотир то замони мо расидааст. Ва он даврон мутаваҷҷеҳ мешудам, ки устод истилоҳоти суруд, ғазал, фалаку шеърро истеъмол намекарданд. Бештар калимаҳои «байдӯ, байдхон» - ро истифода менамуданд. Агар аз маҳфил хушашон меомад, бо вачд мегуфт: «Бо як байдӣ дигатон меғум!»

6. ФАЛАКӢ ШИКВАЮ НАВҲА АСТ!?

Дар ҳоли дарҳамбарҳамиҳо муҳаққиқон матн, сабк, услуб на гунаҳои иҷроӣро бо мазмуну моҳият меомезанд. Аз он рӯида, ки мактаби ҳосса дар омӯзиши ин жанр вучуд надорад. Вобаста ба ҷашнҳо ва ҳисоботи солонаи илмӣ паҷуҳишгарони соҳаҳои гуногун мақола омода мекунаанд.

Яқин буда, ки дар вобастагӣ бо мазмунӣ матн ва мавзӯ мусиқӣ бо нолаву гардишҳо, авҷу фурудҳо ва зарбҳои шифтакунанданду муассир. Дар он миён салиқа, хунари таҳайюлотӣ сароянда ҳини иҷроӣш тавъам зоҳир мешавад. Яъне мазмун шева ва лаҳро муқаррар мекунад. Паҳлӯҳои гуногунҷабҳа аз набардвора, дард, ғусса, ранҷ, яъс, ноумедӣ ва суруру шодмонӣ ифодаи фоҷиа, бадбахтӣ, мушқилот, тараннуми зебӣ, ишқ ва таърих, даъвати хушдор иборатанд.

Албатта, аз тавону садои фалақсаро хеле паҳлӯҳои жанр вобаста мебошад. Садои қавӣ, фаҳмо, гиро ва ширин афзалият дорад. Ифшои дарду ғуссаву сӯзу сози муҳаббат ва нишоту шодмонӣ ба сароянда вобаста буда, бо офарандаи он дар иртибот аст. Дар ин маврид тоифаҳои бод қисмат кард на нолаву афғону шикваро фарқ гузошт. Дар ҳамин ниҳон аст ниғаронӣ аз фалақомӯзии мо. Муҳаққиқон бештар ба ҷанбаи пессимистона, дунёбезорӣ ва афғону шиква тавачҷуҳ доранд ва афқоре ҳосил шуда, ки «Фалақӣ» муноҷот ба Худоҷанд аст ва шиква аз гардуни гардон ва замони носозгор. Қисмате муноҷотро гилаву гузор ва шикоят намедонанд. Жарфтар биандешем, яке аз дигаре масофати тӯлонӣ надорад. Аз ин берун омад ташреҳу тафсири носавоби жанр, ки дар замони шӯравӣ поягузори шуд. Албатта, дар заминаи нақди ҷомеаи феодали ва ҳоли низори мардумон, ки суруди «Дилакам зардоб шуд аз ҷақ - ҷақи бофандагӣ» суруди миллии гардида

Ин ҳам барои ман қобили мулоҳиза буд, ки ба мафҳумҳои «суруд, сароянда, ҳофиз, артист» одаг доштам. Ҳарчанд барои банда «байд, байдхон ва байдӯ» ошно буданд, чи дар кӯҳистон фаровон истифода мешуд. «Байт», ки бунёди арабӣ дорад маълуму маъруф аст, вале чи гуна ба «байд» табдил шудаву маъмул гардида, асрор менамояд. Ман сайри таърихӣи вожаҳои дар назар надорам ва низ хондаам, ки овози «д» ба ҳамсадои «т» дар ҳолати зада надоштагӣ «д» талаффуз карда мешавад. Манзури банда аслу моҳият аст.

Муҳаққиқони ҳамфарҳангу ҳамзабон дар андешаанд, ки вобаста аст ба сабуку сароиш дар маҳалҳои мухталиф. Ҷуноне дар Эронӣ кунунӣ. Дар Бушахр байлгӯӣ дар азо ва арӯсӣ истифода мешавад. Дар устони Хурсон онҳоеро меноманд, ки «ҷаҳорпора», яъне тарона мехонанд. Дар устони Гулистон «байдхонӣ» маъмул аст. Ва ба сураги жанри мустақил «байдхонӣ» дар миёни курдҳо роиҷ будааст. «Дар Курдистон байдҳо ривояти мочароҳои ҳамосиест ва саршор аз ишқ, ҷанговарӣ, имкони талхӣ ва ширинӣ ва зиндагиномаи афродест, ки номоварон ва ҳамосасароёни замони худ буданд. Байдхонон дар хузури умарои курд аз эҳтироми ҳоса бархурдор буданд. Онҳо гоҳ бо бадехаҳои байди ҷадидро дар васфи ҳокими вақт ба вучуд меоварданд, ки бо нақли сина ба сина ба насли баъдӣ мерасид.⁷⁰ Доираи мавзӯот дар байдҳо бисёр густурдаанд аз шодтарин то хузнангезтарин ҷанбаҳои зиндагиро дар бар мегиранд.

⁷⁰ Таърихи хунари Эрон. — С. 1104.

буд. Ва ҳам аз беху писандидатар намоиш додани сохти нав дар заминаи ғояи тозаи Худонопиносӣ – атеистӣ ба шумор мерафт.

Дар ин замина оғоз шуд маъракаи фалакпиносон, ки: «аз кӯхистон берун омада, мазмуну мухтавояш афгон, шиква, навҳа, нола ва ғайра аз фалаки қачрафтор ва муноҷот ба Худованд аст.» Бо ин андешаҳо сари калоба гум шуд. Худованд кучост ва фалаку чарх чӣ? Дар ин ҳолат ба бутпарастӣ наздиктарем. Қадоме афзал аст Парвардигор ё Фалак, шояд айният доранд ва ё яке молики дигарест? Шояд гардуни гардон дар амали хеш мухтор аст. Ва тавҳид нест. Бештари муҳаққикон барои исботи андешаҳои худ рубоии машхурро намуна меоранд:

Фарёд зи дасти фалаки чомақабуд,

Як-як ҳама ёракон аз мо бирабӯд.

Гар қоидаи фалак чунин хоҳад буд,

Фардо нигарӣ, навбати мо хоҳад шуд.

Ин ҷо бозгӯии воқеият аст, ки роҳи ислоҳ надорад ва қуфр мавҷуд нест, шаккӣ ҳаст. Ва бо ҳамин мазмун аз адабиёти пешин осори зиёде вомондааст, ки дарду ҳасрати ҳамагон бувад:

Фарёд зи дасти фалаки бебунёд,

Ҳаргиз гираҳи бастаи қасро накушод.⁷¹

Ва ҳикмати андешамандонае, ки дар осори орифон фаровон аст. Бо ҳар ранг ва сабку услуб сароидаанд, вале бо як мазмун:

Дунё ба мисоли як роботу ду дар аст,

Ҳар рӯз дар ин рабоб халки дигар аст.⁷²

⁷¹ Суруҳдон мардумии Кӯлоб.- С. 177.

⁷² Суруҳдон мардумии Кӯлоб.- С. 178.

Ин ҷо муқовимат нест, андеша аст. Агар ба забони инсонӣ бигӯем, сабк ва шеваи гуфтори хонанда асту фард, на ҷизи дигар.

Бо инчунин мазмун метавон даххо намунаро пушти ҳам барчид. Ҳар эҷодкоре ба тариқи худ аз рӯзгори печида суҳан ба миён меорад. Чи ин ҷо суҳан на аз жанри Фалак аст ва на иртиботе ба маҳлудии муқаррар дорад. Аз ҷумла Ҳоча Маҷлуддини Ҳамгар, ки мавлид ва маншааш Форс аст, мегӯяд:

Дилам девона гапш аз тоби занҷир,

Танам бигдохт з-ин зиндони дилгир.

Забунам кард айёми табаҳкор,

Табоҳам кард гардуни забунгир.⁷³

Дар дил гирифтани гардишҳои носавоб, ё норости гардунаи фалак дар адабиёт фаровон аст. Кӣ дар ин замона ва кай орому осудаву бе каму кост зистааст? Авлиёву анбиё ва шохону бузургон аз носуфта будани рӯзгорашон гила доштаанд. Ва хаводиси таърихӣ ин қабил падидаҳоро бедареғ сабт намуда.

Бо сабабе, ки силсиладорони Сомонӣ мояи ифтихори тоҷиконанд, ба таърихи носудан Амир Мунтасир мурочиат мекунем. Ва Амир Мунтасир "...Дар он вақт ки дар Бухоро бар тахти мулк нишаст, аз атроф ҳасмон барҳоста буданд ва аркони давлати ӯ тамои нуфур шуда, шабу рӯз бар асп буд ва либоси ӯ қабои зинданичӣ буд...

Ва дар шикояти фалаки ғаддору сипеҳри маккор ин ду байт аз ниҳонхонаи қарехат ба арсаи баёз фиришод ва ин нафсату-л-масдур бипардохт. Байт:

Ай ба дидан қабуду худ на қабуд,

Оташ аз табъу дар намоиш дуд.

⁷³ Волаи Доғистонӣ. Рӯёз-уш-шуаро.- Ҷ. 4.- С. 30.

В-ай ду гушти ту кари моларзод,

Бо гуам гармино итоб чӣ суд? ⁷⁴

Дар бештари матнҳо шиква, нола, роз, сӯз ширин ифода меёбад, ки аз шеваи маслиҳатгӯӣ, машварат, хоҳиш ва хостаҳо берун меоянд. Духурагӣ дорад, вале муҳимаш эътироф ва эътиқод ба холиқ ҳаст.

Ҳодисаи дигарро метавон бо ҳамин рангу мазмун аз таърих вар хӯрд. Сухан аз сарнавишти шохзода Мухаммадмуъмин Мирзо меравад, ки дар набард бо шохзодаи дигар Музаффар Хусайн Мирзо шикаст хурд ва дар ҳасби ҳоли худ бадеха фармуд:

Манам, к-аз зарби тегам беша хоӣ аз ғазанфар шуд,

Фалак ёрӣ накард, эӣ дӯстон, душман музаффар шуд. ⁷⁵

Ӯ пас аз муҳориба чанд рӯз маҳбас буд ва бо таҳрики Ҳадиҷабегим волидаи Музаффар Хусайн Мирзо, ки ҳамирмоияи он фасод буд, дар соли 1497 (с.903 х.к.) қатл карда шуд. Ин матлаъи машхур аз он мағфурӣ марҳум аст:

Вазидӣ, эӣ сабо, бар ҳам задӣ гулҳои раъноро,

Шикасти з-он миён шохӣ гули навростаи моро. ⁷⁶

Дар ин ҷо мебинем, ки сабо ба ҳамон маъноӣ фалаку чарх қорбурд шудааст. Маълум мешавад, ки дар ҳама ҷо аз тахайлолоти гӯянда ва эҷодгар вобаста аст. Ҳоҳем, ки вожаҳои ҳаммаъноро ба суди хеш истифода кунем, муродифҳои “Фалак”, ки домангирашем, хеле меафзояд. Барои мардуми кӯҳманзар муқовимат ба амалҳои Офаридгор ночост, балки қуфр аст. Эҳсоси яқин аст, ки мардуми шарқ дар кадом оину

⁷⁴ Мухаммад Авфӣ. Лубобу-л-албоб.- С.66.

⁷⁵ Соммирзои Сафавӣ. Тухфаи Сомӣ.- Душанбе: Душанбе-принт, 2018.- 380 с.- С. 58.

⁷⁶ Мухаммад Авфӣ. Дар ҳамон ҷо.- С. 58.

мизҳабе бошанд, дастир ва пуштибонро дар Парвардигори ягона мешиносанд. Гумони эшон аст, ки бар бевао бечора, ятиму бепарастору бегуноҳ гираххуми Холиқ бештар аст. Ин паҳлӯи масъала дар мақолаи матал ва масалҳо фаровон баррасӣ шудаанд. Ишораи Ҳаким Фирдавӣ тақрибан дар ҳамин мавзӯ будааст:

Чунин аст савганди чархи баланд,

Ки бар бегуноҳон наёяд газанд.

Агар муътақид бошем, ки Фалак, Само, Осмон, Сипехр, Чарх парастии мешаванд ва мучиби бадбахтӣ, рӯзи сиёҳи мардуманд, пас мушоҳада, дониш, хирад ва эътиқоди эшонро инкор мекунем. Кашфиёти онҳо нест, ки кайҳон офаридаи Парвардигор аст, моияи ҳастӣ ва сабаби ҳастӣ Зоти Аҳад аст. Ва қоиности фармонбар, ҳатто бори эҷоди мӯйро намекашад. Ин ҳама дар маҷмуи донишҳои аҷлод гун шудаанд. Нашинохтани ин ҳама бутпарастӣ аст, ки яктопарастиро муқобил меистад.

Аз ин ҳама бигузарем ва ҳамчун як тоҷики кӯҳистон мувоҷеҳ шавем ба осоре, ки роҳағбаҳши тану равони мост. Наход фалакхонро барои он мешунавем, ки бисӯзаду бивреҷаду аз чарху гардуни гардон шикоят барад ва аз Офаридгори ин ҳама беназмию бедодӣ доман бигирад ва мо роҳат кунем? Албатта, на! Дар ин сурат ҳалқаи ин намунаи фарогирро мефишорем. Ва шояд ҳам махсус чунин кардаем. Кучо мешавад андарзу ватанпарастии қорномаҳо ва ситоиши ёру диёр, ишқу вафодорӣ ва ғ.

Дар мусоҳибаҳо ба ҳамон шеваи дунёбозорӣ муроҷиат мекунанд ва дар бисёр маврид ба мазмун таваҷҷуҳ намешавад:

Шинам шинаму аз ту, санам, ёд оя(д),

Ма(н) оҳ кашам, ки аз фалак дод оя(д).

Дарди дилама агар ба санго гӯям,

Аз дарди дилам санго ба фарёд оя(д).

Дар ин ҷо ташреҳ содалавҳӣ мебуд. Вале дар дигар ҳолатҳо аз мазмуну мавзӯи байдӣ сароянда лаб фуру мебанданд ва аз балоғати хунара бебаҳра мемонанд:

Кафтарзанаки сафеди гардан гули хор,

Шаб катраи боронию рӯз абри баҳор...⁷⁷

Воқеан, жанри хунарию мусиқии “Фалак”-ро дар ҷорҷубаи фаҳмиши худ ҷой додем, якинаш аз рӯйи раво ва меъёрҳои ғояи замон арконаш муқаррар кардан амали носавобу ҳадафмандона буд. Дар ин ҳолат ҳам ташвиш камтару ва ҳам тоифае ризоиятманданд. Дар ин байн сафи бетарафону форигболон меафзояд ва аз ҳама муҳимаш муҳаққиқи “ақлак ва навҷӯе” наметавонад ба “жанри корхурда ва кайҳо тадқиқшуда”, сарукор бигирад.

Ҳикматпарастии нотақор Носири Хусрав ишораи зебое дорад, ки бавосита ба дарди мо меҳӯрад:

Агар уштуру аспу астар набошад,

Кучо қаҳрамонӣ бувад қаҳрамонро.⁷⁸

Манзури мо мақом ва мавқеи гӯяндагон, сарояндагон, ҳофизон, ровиён ва ғ. дар низоми давлатдорӣ, ҳимояи манфиатҳои мардум ва дар мубориза бар зидди душманон мебошад. Нахуст онҳо буданд тарғибгару таҳриқдиханда ва муқовиматбахши номи абармардони халқу миллат. Ба ёд биёрем дostonҳои қаҳрамонии номоварон “Шоҳнома”-и Ҳақим Фирдавӣ ва эпоси мардумии “Тӯрғулӣ”-ро.

⁷⁷ Сурудҳои мардумии Кӯлоб.- С. 100.

⁷⁸ Носири Хусрав. Девони Ашғор. Рушнонома. Саодатнома.- Душанбе: «Шуҷоъиён», 2009.- 640 с.- С.43.

Ба ин мавзӯ бармегардем, вале пештар рафта бояд бигӯям, ки ханӯз аз ибтидои пайдоиши халқу давлатдорӣ хунарамдон, хунёгарон, ровиён, суҳанварон ниғаҳдорандаи бунёди анъанаҳо ва оину кеш буданд. Онҳо буданд, ки қаҳрамонро ба муқовимат таҳриқ медоданд ва дар шикасти душманон сахм мегирифтанд ва диловаронро ҳамчун намуна месутуданд. Дар ҳамин равиш қавитарин муборизони зидди душманон буданд. На танҳо бо ин, балки бо сабуку усули оммафаҳм ормонҳои мардумро месуруданд ва ғояҳои озодаи растагориро тарғиб менамуданд. Ин замон низ вассофони аслии истиқлолу озодаманишӣ ва ватанпарварӣ ҳамин тоифаҳоянд.

Тасаввур кунед, ки ин тоифаҳои гарданкаҷ ба ҷуз аз шикояту ночорӣ, яъсу ноумедӣ ва заъифнолӣ, агар суҳани дигаре надоштанд, ҳоли мардум чӣ мешуд?

Чу суҳан аз пайдоиш ва ареали густариши жанри “Фалакӣ” равад, ба минтақаи пахновари Хатлон, Водии Қаротегин, Бадахшон ва шимолии Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон нисбатан мегирад. Ва бештар густаришхӯрда дар водии Кӯлоб аст. Чу дар шакли классикӣ ин ҷо воқеа ва тарғиби дар кӯхистони Бадахшон то имрӯз вар меҳӯрад, ҳеле кӯхнатар асту классикӣ ва гуногуншаклии “Фалакӣ” ва сартақиба будани жанро намоиш медиҳад, ки сокинонаш ба ҳар навъ унвонаш додаанд, мисли сурудҳо дар маросими “Пойамал”, “Қарҳед”, “Ғавравбачак”, “Сифат” ва ғ.

Амали ноҳуб аз ҷойе сарчашма мегирад, ки жанро дар маҳудайи муайян занҷир задаем. Яъне ҳоси марзи муқаррар будааст. Агар чунин аст, бас қадимист. Дар миёни кӯҳҳо ва дар ҳимояи мардони шарафманд воқеа аст. Дар бештар набардҳо мардумонаш бохтро напазируфтаанд ва бештари

анъана ва оину русуми худро хифз кардаанд. Алхол дар боби забон намегуем, ки бешгари вожаҳои вомонда тоҷикитаранд, вале бо сабабаи дар минтақаҳои дигар махлут шуданашон, ба анбори калимаҳои лаҳча ва шева афтодаанд.

Ба андешаи банда намунаҳои ба жанри “Фалак” қарин бударо мебояд ҷустуҷӯ кард, умумиятхоро аз намунаҳои дигари хунарӣ шинохт. Дар он сурат мо ба умқи ҳикмати ниёгон мерасем. Аз назари таърихӣ собит шуда, ки аз марҳуми Ҳинд то бахри Миёназамин як забон ва як оину фарҳанг густариш дошт. Ва он орон сахлтар буд, ки намунаҳои асл вучуд дошт ва ҳар кадом хифзаш медоштанд. Он замон ҳаводису падидаҳо бо суръату шиддат тағйир намеёфт.

Ва асрҳои тӯлонӣ аҷдоди мо мумтози олам буд ва ақвоми дигар ҷуръати асаре бар фарҳанги миллии мо гузоштан надошт. Намунаҳои шабехро дар ҳамачо аз Ҳинд то Шом пайдо метавон кард. Ва даврони таърихи империяҳо аз Ҳахоманишҳо, Ашкониён, Сосониён то Сомониён ба нафъи мардуми мо маълумот медиҳанд.

Аз барои савоб, ибтидо аз забон, сухани ростин, дин, китоб мо нахустин будем ва сарогозу сарчашма будем. Ва ин чашма ба тадриҷ ба дуриҳо рафт ва ба рӯдҳо ва сипас ба баҳр табдил шуд. Дар ҳамаи поёноб андаке ҳам бошад лаззати сарчашма, нишоне аз ватани бобой мемунад. Чи дастур будааст, ки насли аз пушти мо рӯида нишоне аз мо надошта бошад. Равандҳо, падидаҳои сиёӣ ва иҷтимоӣ ба тағйироти микдорӣ ва сифатии фарҳанг мучиб мешаванд, вале на ба андозае шинохтанашаванда. Яъне бо пуррагӣ ҳал намешаванд ва ҷое аломате ва нишонаро хифз мекунанд. Шахристонҳои дар ҷорроҳаи тичоратӣ воқеъ ҳолати дигар доранд, ки дар онҳо табдил ва тағйирот ҷашмрастар аст. Аз ҷониби дигар дар

сурати умумият пайдо кардан дар мақоми мардуми Ирон ва мутоми Озарбойҷон аз ҷӣ нишонае аз жанри Фалакӣ дар осори хунарии ин кишварҳо набошад. Бо найранг намешавад, ки намунаи хеле кӯҳани хунарио мусикиро дар инзиво нигоҳ дошт ва ҷун кӯҳистонӣ дар маҳалли зист занҷираш кард.

Ёдгориҳои адабии чанд асри пешро саҳифагардон кардам ва дар қасидаи Ҳаким Рӯҳии Валволичӣ вожаҳое, мисли “гирдача, ҷуволӣ қаҳ, танг, арақунон” (садои ҳар) ба шеваи кӯҳистон пайдо намудам. Яъне аз назари равонӣ умумиятҳои мо барҷоянд. Ва дар қасидаи кулли мулкатхоро ба як зот меназирад. Ва аз “турушҳои ҷарҳи ноширон” гоҳ ба Ироно гоҳ ба Тӯрон ва:

Ғаҳ ба Валволичам – вилоти ҳеш,

Ғаҳ ба Вахш ба Кату Ҳатлонам.

Ғаҳ ба дашти Ҳироту Нишобур,

Ғаҳ ба кӯҳи Туруку Тӯронам.

Ғаҳ ба Бохарзу гоҳ ба Бовардам,

Ғаҳ ба Гурганҷу гоҳ ба Гургонам.

Ғаҳ балобини Балхи Боминам,⁷⁹

Ғаҳ ғамогини Марви Шахҷонам.

Хуб, ин мавзӯи баҳси алоҳида аст ва бармегардем ба минқаси наҷуҳишгарон, ҷаро мавзӯи ва муҳтавои “Фалакӣ” шинохт аз замон, нолаву домангирӣ аз сипехр, ҷарҳи гардон ва дар маҷмӯъ аз бунёдгари коинот аст?

Барои ба ин масъала баҳои сазовор додан ва ба умқи арзиши “Фалакӣ” расидан, мебояд ба хувият, ҳосиятҳои ахлоқӣ, равонӣ ва анъана, русуми одатҳои мардуми минтақа ошно буд. Бояд ба таърих ошно буд.

⁷⁹ Волаи Доғистонӣ. Риез-уш-шуаро.- Ҷ.4.- С.151.

Аз даврони куҳан сарзамини Хатлон як чӯзӣ таркибии қадимтарин давлати ғуломдорӣи Бохтар дар шумор буд ва пасон низ дар ҳавзаи фарҳангии Балхи Бузург қарор дошт. Агар аснод ва арқомӣ таърихро биҷазирем, бӯбодд жанри бисёртаркибаро дар ҳамбастагӣ бо ҳаёти иҷтимоӣ, авзои сиёсӣ иқтисодӣ ва паҳлуҳои фарҳангии минтақаи таърихӣ фаро бигирем. Фақат манзур он набувад, ки аробаи фалаку фалақшиносиро дар майдони паҳновари хунаб ба ҳар самте бихоҳем, ҷавлон бидиҳем. Дар ин сураг аз низомӣ умумӣ тадқиқу таҳқиқ берун хоҳем шуд, ки ба судамон нахоҳад буд.

Мувофиқи далелҳои сарчашмаҳои куҳан ва солномаҳои юнонӣ ва пасон арманию чинӣ мардумони соҳилҳои рӯди Дайтӣа хунараманд, барзгар, чорводор ва ҷобуксаворони шухратёру размандагонӣ мохир буданд. Дар ин маврид эҳтиёҷи мурочиғат ба осори Ҳеродот, Ктесий, Клитарх, Диодор ва дигарон ба миён меояд. Дар ҳоли рӯшан кардани манзараи умумӣи даврони зарурӣ фаъолияти илмӣ ва тарҷумонӣи И. В. Пянков арзишманд аст. Ӯ бештари осори мансуб ба ин оворно аз юнонии қадим ба русӣ тарҷума кардаст, ки барои омӯзиш дастрас мебошад.

Мувофиқи маълумотҳои гирдовардаи И.В. Пянков: “Ба зумраи аввалин халқҳо, пеш аз ҳама мебодд бохтариёно шомил кард. Маркази замин, ки дар аҳди ҳелс қадим бохтариёно сокин шуданд, пасон бо номи Балх (вилоят ва шаҳристон) маъруф гардид. Умуман, бохтариёно марзхоеро соҳиб шуда буданд, ки дар ҳавзаи болооби Амударё, шимоли Афғонистони кунунӣ, қисматҳои ҷануби Тоҷикистони имрӯза қарор доштанд. Аммо Ктесий сарҳадди сарзамини

бохтариёно ҳеле паҳновар: аз Танаис (Сирдарё) то Ҳинд муқаррар мекунад.”⁸⁰

Мардон ва занони сарзамини паҳновари соҳилҳои рӯдҳои зикршуда барои ҳифзи кишварашон паҳлӯи ҳам дар муқоробаҳои ширкат мекарданд. Инчунин аснодҳои солномаҳои юнонӣ, арманӣ ва пасон чинӣ тасдиқ мекунад. То аҳди Ҳахоманишиён дар муқобилият бо Ошурҳои ҷанговарони бохтарӣ намунаи барҷастаи ҷасорат ва диловарӣ буданд. Дар мавриди пайкор бо лашкари давлати пуриқидори Ошурӣ Ктесий дар “Таърихи Форс” овардааст: “Ҳине ки муқоробаи шадид оғоз шуд, бохтариёно Ошурҳоро ба фирор маҷбур карданд ва дунболоғирашон шуданд то худӣ кӯҳҳои аз пуштшон воқеъ ва сад ҳазор сипоҳии душманро куштанд.”⁸¹

Аллома Бобочон Ғафуров манбаҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони як давраи томо дар қиёс ва натиҷа гирифта, ки “...Таърихнависи Юнони Қадим Ктесий ҳикоятҳои борӣи лашкаркашии шӯхи Ошурӣ Нино ба Бохтар маҳфуз доштааст...Илми таърихшиносӣ ҳозиразамон исбот кардааст, лашкаркашиҳои Ошурӣ то Бохтар нарасидаанд...”⁸² Ба ҳар ранге набовард, Бохтар дар радиҳои давлатҳои бузурги Миср ва Бобул менестод⁸³ ва яке аз давлатҳои муқаддими даврони куҳан, сирнуфус бо шаҳристонҳои қалони истеҳкомдор буд.

Бо истидор пайдо кардани давлати Ҳахоманишиён Бохтар ба ҳаёти он дохил карда шуд ва бештар аз ду аср дар итоат боқӣ монд. Ба қавли муҳаққиқон набзи қаламрави

⁸⁰ Пянков, И.В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности.- СПб.: Петербургское лингвистическое общество, 2013.- 736 с.- С.10.

⁸¹ Пянков, И. В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности.- С.36.

⁸² Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав.- Душанбе: Дониш, 2008.-870 с.- С.64.

⁸³ Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон...- С.64.

шарқии империяи Ҳахоманишӣ аз рӯйи оромию осудагии Бохтар муайян мешуд. Агар Бохтар осудаю сарчамъ бошад, набзи вилоятҳои шарқӣ низ аз Ҳинд то пахноҳои Порт бонизому мураттаб мезад.⁸⁴

Дар мубориза бар зидди истилогарони макдунӣ низ аҳолии Бохтар дар баробари сугдиён, ки дар исёни Спитаман зоҳир мешуд, сахми беандоза доштанд. Асноди таърихӣ, ки "...Спитаман бо 600 нафар аскарӣ савораи худ ба ақибгоҳи Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми ғайрат ва шучоат муборизаро бар зидди аскарони юнонӣ давом дод,⁸⁵ гувоҳи гуфтаҳои болоанд. Искандар дар муқобили лашкари шикастнопазирӣ хеш сарбозони савораи бохтарию сугдӣ ва сақоихонӣ пархошҷӯйро дида дар тааҷҷуб мемонд...⁸⁶

Дар шоҳигарии Кушон ва пасон низ минтақаи Ҳатлон обод, сермардум ва бо анъанаҳои хос шухрат дошт. Баромадӣ этникӣ мардуми маҳалро бо ақвоми хиёӣ ва эфталӣ дар иртибот медонанд. Дар миёни пажуҳишгарон баҳс доманадор ва яқсамта нест. Қисмате ононро ақвоми омад ва доирае сокинони аслии сарзамин мешуморанд. Ҷонибдорони фарзияи "муқимони сарзамин" далел доранд, ки унвони "хиёана" дар "Авасто" воমেҳӯрад. Ҳарчанд олимон дар андешаанд, ки ном дар китоби муққадас пасон ворид карда шудааст, вале на он давроне, ки асри миёна ё наваш бихонем. Муҳаққиқи забоншинос Бобо Назар - Ғафор асноди бартар аз умумияти забонӣ миёни хиёана ва вожаи Балҷувон дарёфта, ки менависад: "Этимони Балҷувон ба пиндори ман ба калимаи Авиостию Һуаона = "аз худ розӣ (қонӣ) будан; ҳукмронӣ

⁸⁴ Раҳмон, Э. Рӯҳи ҷовидонаи Бохтар ва Ваҳши ҳаёбҳои дар кит.: Бохтар.- Ҷ.1.- Душанбе: «Хирадмандон», 2019.- 568 с.- С.24.

⁸⁵ Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон... - С.102.

⁸⁶ Раҳмон, Э. Рӯҳи ҷовидонаи Бохтар ва Ваҳши ҳаёбҳои - С.24.

кардан, ҳамчун сарвар амал кардан...ва ба таҳмини ман аз таркиби *bag=Һуаона= иборат мебошад, ки маънии "ҳируниёи боло"-ро дорад.⁸⁷

Бештари маълумоти таърихнависону сайёҳон бар он аст, ки то густариши ислом, ки сарзамин бо унвони Тахористон шухрат ёфт, дар ҳоли тиҷорат бо кишварҳои ҳамсоя буд. Дар асрҳои 11-1 то милод вусъати муносибатҳо бо Порт, Хоразм, Суғду Чин ба мушоҳида мерасад. Тоҷирони Бохтар то Рум ва Миср ме рафтаанд ва пасон Роҳи Бузурги Абрешим ба ин марзҳо мегузашт. Тоҷирони минтақа Шому Византияро низ медонистанд.⁸⁸

Ҳайтолиён, ки дар сарчашмаҳо "гунҳои сафед", дар маъхазҳои суриёнӣ абдол ё эгталит, дар маъхазҳои юнонӣ абдел, эфталит, дар маъхазҳои арманӣ ҳаптал, хептал, идал ва тегал, дар забони миёнаи форсӣ ефтол ва ҳефтол, дар забони арабӣ хайтал ва яфтал, дар маъхазҳои хитой е-да (талаффузи кадимиаиш ier-tat) ва е - диен (талаффузи кадимиаиш ier-t*ien)⁸⁹, зикр мешавад.

"Ҳанӯз дар асри X Балъамӣ навишта буд: "Һаутила чамъи һаитал аст. Ва дар Бухоро зӯрмардро гӯянд... Дар ҳақиқат дар забони шарқизеронии хутанусакӣ калимаи ба ин монанд маънои "ҷасуру диловар"-ро дорад."⁹⁰

Бо афзудани чанд нуктаи дигар дар тақвияти мулоҳизаҳоям ба истилоҳ ва унвони ҷуғрофии Ҳуросон муроҷиат кунам. Ҳамон мавзеи фарогири ҷуғрофӣ, ки дар

⁸⁷ Муфассал ниг.: Бобо-Назар Ғафор. Кешӣ зардуштӣ (Маҷмаи мақолаҳо дар зардуштизм ва масоили марбути он).- Душанбе: «Ирфон», 2011.-159 с.- С.157.

⁸⁸ Нурдҷонов, Н.Х. Традиционный театр таджиков.-С.28.

⁸⁹ Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон...- С.206.

⁹⁰ Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон...- С.206.

адабиёти илмӣ ва ашъори адибон фаровон вомехӯрад. Хуросон бевосита бо Балх ва хоки Хатлон дар алоқамандист. Ва аз назари бостоншиносон Балхи Бостон (Бактрия) – Хуросон тақрибан аз наздикиҳои Нораку Тутқаул, аз соҳилҳои чапи рӯди Сурхоб ва Болооби Вахш (то Тутқаулу Норақ) манша мегирад. Ториқшиносон ҳатто нуктаи ба ҳам пайвастанӣ рӯди Кофарниҳон бо рӯди Варзобро оғоз ӯ сар, ӯ саршавии Балх (Бактрия) – Хуросони Бомӣ ӯ Хванираса бамийа – и Ависто медонанд.⁹¹

Дар мавриди решапайвандии топонимҳои Сари Хосор, Хонсор ва Хлосу Хлесонӣ бо Хуросон баҳс намуда, Бобо – Назар Ғафор натиҷа мегирад, ки Хонсору Сари Хосор, Хуросону Хунирос як чиз аст. Вале Хуросон на дар осори овони миёна ва на дар осори давраи нав бо афрузаву унвони Ҳауа вонамехӯрад. Ва дар осори ҳагтии ин ду оворон нисбаи сарзамини Хуросон ҳамеша Балхи Бомӣ қорбааст шуда...⁹²

Гуфтори дароз ба хотири он буд, ки сарзамини Хатлон, бевосита бо Бохтари қадим ва пасон низ дар пайвандии наздик ва дили Хуросон бояд буда бошад. Бино ба тасдиқи забоншиносӣ, агар калимаи Хуросон маънои “ғардуна”, “силоҳи ҷангӣ” – нуруи ҳарбӣ (“ҷангӣ”) –ро бидиҳад, пас шояд “кишвари ҷанговар” ӯ “кишвари мардуми далер” маънӣ бигирад.⁹³

Асноди оварда ба тақвияти сарчашмаҳои дигар ва таъкиди Ҳаким Балғамӣ низ ҳаст. Дар давраҳои пасин аз шучоату диловарӣ ва зӯрмандии мардуми минтақа навиштаҳои сайёҳони чинӣ далелу дастаки қотёёнаанд.

⁹¹ Бобо – Назар Ғафор. Шоири Хуросон. – С. 61.

⁹² Бобо – Назар Ғафор. Ҳамон ҷо. – С. 63.

⁹³ Бобо – Назар Ғафор. Ҳамон ҷо. – С. 64.

Қадам тоҷик муборизаи ахлоқонаи мардуми ин сарзамин ва ӯҳоди таронаи халқиро дар мазамату тамасхури арабони истилоғар намедонад?

Манзури мо рӯ овардан ба таърихи дуру дароз ба хотири он буд, ки магар мардуме бо силоҳ тӯли таърихи дароз бо часорагу ҷавонмардӣ ватанашро хифз кардааст, бечораноли мекунад? Ва намунаи фарогири хунаро бунёду ташаққул медиҳад, ки мазмуну моҳияташ дунёбездорӣ, нолаву афғон ва заъифисту ночорӣ ва ғояро ба наслҳои пасин мегузорад, ки фарзандон дар руҳияи тарсуй парвариш ёбанд. Бовар ношуданист.

Дар даврони ташаққули халқияти тоҷик мардуми ин сарзамин нақши муҳим гузоштанд. Нахуст анъанаи ватанпарастӣ ва хифзи оину кеш ва сар нафуровардан пешӣ нуруҳои бегона буд. Аз тарафи дигар мавҷудияти таронаи зебои тоҷикӣ дар мазаммати ғосибони араб аз ташаққули забони адабӣ гувоҳӣ медиҳад.

Аз ҳамин рӯ хайрони пажуҳишаронам, ки ба нақшу саҳми санъатварон, ровиён, гӯяндагон, сарояндагон, ҳофизон ва дигарон, дар ташаққул ва рушду нумӯи забон суҳане намегӯянд. Ҳамин тоифаҳо буданд, ки дар густариши забон аз ҳама бештар ҷон коҳонданд. Ононанд, ки суҳани сара ва сарехро, ниғаҳдорӣ мекарданд ва миёни мардум мекашонданд. Ба ин паҳлӯи жанри хунарию мусикии “Ғалакӣ” таваҷҷуҳи ҷиддӣ мебояд. Ба ин масъала мавриди зарурӣ бармегардем, вале муҳим ин лаҳза ҳамон аст, ки иброз хоҳем дошт.

Оё метавон решаҳои бунёдии жанри хунариро, ки бо бурду бохташ зиндагинома ва оинаи қорномаҳои таърихӣ мардони сарзамини бузург аст бо мазмунҳои шиқоят аз

замона, шиква аз факр, нолаву афгон аз дарду гусса пайвааст? Чуноне зикр шуд, ин ҳамаро ба мардуме нисбат медиҳанд, ки хӯйи ғуломиро напосандида, ҳағто дар замони бунёди давлати мутамаркази тоҷикон эҳсоси озодманиширо барғар шумориданд. Бино ба навиштаи Макдиси Хатлон аз ҷумлаи мулкхое буд, ки ба давлати Сомониён на хироч, балки ҳадя мефиристод.⁹⁴

Мувофиқи маълумоти манбаҳои асри миёна забти Хатлон ба Ғазнавиён низ осон муяссар нашудааст. “Маҳмуд ба хотири наздиктар шудани робитааш бо Хатлон хохари худро ба подшоҳи ин минтақа медиҳад. Байҳақӣ ин занро Хурая Хуталӣ меномад, ки дар дарбори Масъуд нуфузи зиёд доштааст. Ва Хура ҳам ба маънии озода аст, ки ғалатист.”⁹⁵

Ватанпарастӣ ва руҳи бешикасти ҷавонмардонии хатлонӣ буд, ки борҳо вайронаҳои аз бодиягардон ва ҳокимони давр боқимондаро обод карданд ва ба ободӣ расиданд. Барои намуна шаҳристони Хулбук аз тарафи Ғазнавиён ду бор ва аз ҷониби Қарахониён соли 1061, пасон шаҳристони Мунк комилан аз рӯи замин рӯфта шуданд. То кунун ба дурустӣ аз шаҳристонҳои Маъдин, Тамлиёт, Андичарог, Борсарог, Рустоқбик ва ... маълумоти сахҳ ба даст наёмада...

Аз рӯйи мантиқ ва навиштаҳои камёфти давраҳои пурошӯб мардуми Хатлон бар зидди ҷингизӣ низ муқовимати ҷиддӣ доштанд. Дар Хуросон яке аз муборизон алайҳи ворисони темурӣ Ҳоча Исҳоқи Хатлонӣ буд. Ҳоча Исҳоқ ба маснади иршод ва ба қавли Муҳаммад Риёз “хирқаи

⁹⁴ Муллоҷонов, С. “Таърихи Масъудӣ”-и Абулфазли Байҳақӣ (Муруре перомуни сохтори идорию русумоти дарбори Ғазнавиён).- Душанбе: «Ирфон», 2013.-240 с.- С.107.

⁹⁵ Байҳақӣ, Абулфазл. Таърихи Байҳақӣ.-Душанбе: «Бухоро».-774 с.- С.58.

инлоят ва ҷонишинии Сайид (Сайид Алии Ҳамадонӣ дар назар аст.- Ҷ.А.) ба ӯ расидааст. Дар мавриди қатлаш 96 сол доштааст. Дар соли 826 х.к. бо фармони Султон Шохрух ибни Темур (812-850) Ҳоча Исҳоқ бо вазъи рикатборе қушта шудаанд.⁹⁶ Ҳамин дастур метавон аз исёни Восеъ ва эпоси халқии “Гӯрғули” ёд овард, ки саропо озодманишисту муқовимат ва мубориза барои шинохти макоми худ ҳамчун инсон.

Эҳсоси баланди меҳанпарастӣ ва матонати мардум боис шуд, ки минтақа ба майдони пайқору хунрезихои фаровон мубаддал гардад. Дар замоне, ки шахри Қӯлоб ба арсаи таърих омад, рашки сиёсӣ ба Шайбониён афзуд ва мӯҷиби ҳамлаҳои Абдуллоҳон воқеъ шуд. Ӯ мардуми Қӯлобро аз дами теғ гузаронда, аз қалъаи ҳокимон нишон намонд. Аз ин ҳаводис қасидаи Абдурахмони Мушфиқӣ ҳикоя мекунад:

Волии Қӯлобро дар қалъа гар обе намонд,
Қалъаи ӯ чашма – чашмаст аз нишони зарби санг.⁹⁷

Ҳарчанд барои доирае хушоянд нест, вале метавон талошҳо ва муборизаи фарзандони ин сарзаминро дар солҳои 20 ва 30 асри пор ёдовар шуд. Онҳоро бо унвони туркии “босмачӣ” бадном намуда, дар ахбори расмӣ “ашаддитарин душманони сохти нав” қаламдод мекарданд.

Агар аз ҳамаи ин бигзарем ва рӯй биварем ба мазмуну мавзӯи рубой ва ашъори сарояндагону байдӯён ва ҳофизони фалакисаро, хоҳем дарёфт, ки ҷурмухтаво ва фароғири ҳамаи ҷанбаҳои рӯзгор: меҳру шафқат, ишқи пок, тараннуми зебӣ, воқеият, сӯзу соз, ғаму дард, яъсу нафмедӣ, меҳнат, даъвату

⁹⁶ Муҳаммад Риёз. Ахволу осор ва ашъори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ.- Душанбе: “Ирфон”, 1995.- 248 с.- С.107.

⁹⁷ Аҳрорӣ, З. Мушфиқӣ. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 165.

ахтор аст. Дар фасли қаблӣ ишорае буд: ёд дошта бошед, ки лозим мешавад! Ҳамон ақидаи устод Айнӣ буд, ки: "Тарона як оҳанги шӯҳшанги тарабафзост..."

Баробари шодиву тараб бештари дубайтӣ ва рубоихо аз қаҳрамониро диловарӣ ва нотарсино шучоат дову дастаканд:

Дар хоб буд(а)м, зигзилаи занг омад,

Шамшери муғул ба гардан(а)м танг омад.

Мардбача б(у)дум г(у)рехтан(а)м нанг омад,

Ҳуни чигар(у)м ба хар сари санг омад.⁹⁸

Магар ин баёни воқеияту ҷонбозӣ нест? Ба дурустӣ бингарем, муҳаққиқон матнхоёро ба муҳокима мекашанд, ки дар бунёд сӯз ва нолаву афгон бошад:

Фузун аз пояи худ ҳеч кас пасти намебинад,

Фалак ҳаргиз нахоҳад найшакарро бӯрӣ кардан.⁹⁹

Дар рубоии қаблан оварда шуда воқеияти ҷанд даврон аст. Чун бештар горату куштор аз он замон дар хогираи таъриҳӣ вомондааст, ҳар душмани баъдина дар симои муғул ҷилва меҳӯрад.

Дар маҷмӯъ бигирем, пажӯҳишҳои ҷанд дахсолаи охир моро ба роҳи ғалат, ки аз он тарсуй ва бехунараӣ мерӯяд, мебаранд. Гӯё мо, воқеан мардуми нармаҳӯ ва сустпаймон ва аз хиёбони рамзу пайкор нагузаштаем. Фақат бо каламу коғазу хома сарукор гирифта, носеҳи оламиёнему бас. Шояд аз осори мо дигарон бештар баҳра гирифтанд, вале худамон "андар хамаи як кӯча" мондем. Ҷӣ бикунем дар ин маврид ба таъриҳамон? Пас империяҳои муктадирро, ки дар олами маскун аз нахустинҳо буданд, кӣ бунёд кард? Гузашта аз ин аз аввалин созандагони аслиҳаи ҷангӣ ниёгони мо буданд.

⁹⁸ Суруҳдон мардумии Кӯлоб.- С.111.

⁹⁹ Калим. Чаҳорбоғи ғазал.- Душанбе: «Адиб», 2018.- С. 289.

"Шашмақом"-ро суруди мардуми осуда ва аҳли дарбору "Фалакӣ"-ро нолаву фиғону сӯзу дард эълон дошта бошем, пас ягон намунаи шигарфу дилҷасп ва барозанда, ҳамчун миллиати куҳан дорем....?

Ба осори мардум мутаваҷҷеҳ шавем, ҳолати аксро мебинем. Бо дилу гурда ба майдон меояд қаҳрамон. Барои ӯ муҳим нангу номус аст:

Мо чор бародарем, як бобой шир,

Ҳар чор камон дорем, як бастаи тир.

Дар об шиноварем, дар куҳ нахчир,

Дар ҷанг баҳолудорем, бар марг асир.

Ба пиндори жарфнигарон рубоии болоро фалаксароёни кӯҳманзари Ховалинг, бавежа қадобаи Ёхсу – Талбар сарахбори фалакӣ мешуморанд. Ховаршинос Зафар Мирзоён, ки падараш бо хунарманди шоиста, хунёгару дутории vorasta Ҳаким Маҳмуд дӯстӣ доштааст, фалакхониашро бо рубоии боло оғоз мебахшидааст.

Ҷойи таъкид аст, хотирам меояд навиштаи ҳакимона, ки "Лашкари гӯспандон, ки сарлашкарашон шер аст, бар лашкари шерон, ки сарварашон гӯспанд аст, пируз мешавад." Муҳаққиқон ҳам ин инчунин рисолатро адо мекунанд. Дар маҳфилу анҷуманҳо аз бинӣ боло ғап зада намешавад. Ҳатто ба жарфнои осори вомонда ворид шудан намехоҳанд, ки гӯё моли адабиёти шифохӣ аст. Чунин гузашт, ки пораи зерро барои ширкатдорони маҳфил пешниҳод кардам, нашониданд. Пора ин аст:

Як марди базеби Балҷувонай бачам,

Мард аз ҳама мардони ҷаҳонай бачам.

Ҳарчанд, ки сарбадор шид охири кор,

Сарчашмаи шетру достонай бачам.

Намешавад исрор кард, ки дилбастагӣ ба ватан, зебоӣҳои кӯҳистон, тараннуми дилдода, меҳри фарзандӣ ва сифати паҳлавонони ғайру зеби маърақаҳо аз мавзӯ ва муҳтавои жанри хунарӣ нест. Агар нуктаи назари доираеро, ки дар поин оварда мешавад муҳокима кунем, комилан ҳам набошад, то дараҷае ба моҳият наздик ҳоҳем шуд. Зарураг ба миён меояд, ки ба пояҳои хунару хунарварии як минтақа дар дарозии таърих тавачҷӯх намоем.

7. ТАЪРИХ ВА ХУНАР

Воқеан, мусикию суруд худ ба худ ба вучуд намеояд. Онҳоро ақли солими бо таҳаюл печидаи халқ ва тоифаи хоссаи аз он зодашуда, ба вучуд меорад. Дар тӯли асрҳои дароз ва на як наслу ду насл. Бо гузашти асрҳо яке ба дигаре меафзояд ва тағйиру тақмил мебахшад. Бо омӯзиши таърихи минтақа алоҳида ва дар маҷмӯъ ба сарзаминҳои ориёнишин, ки аз уқёнуси Ҳинд то баҳри Миёназаминро дар бар мегирад, машғул шуда, метавон андаке ба асрори зиндагии мардум ворид шуд. Дар ҳоли омӯхтан ба табодул, доду ситад ва умумиятҳои таърихию фарҳангӣ бояд амикан тавачҷӯх кард. Викариҳо зохир мешаванду нишонаҳое, ки ақвоми дар марзҳои пахновар мезиста аз ҳам бардоштҳои фаровон доранд. Ҷунончи намунаҳое, ки қаблан барои ҳама умумӣ буданд, бо иллати ситезаҳои сиёсӣ ва nobasomonihon табиӣ дар яке аз миён рафта ва дар дигаре тақмил ёфта ва ба сурати ғайриоддӣ ва ғайримукаррарӣ вомондааст. Он ҳам на дар ҷойи хушкӯ ҳолӣ, балки дар заминаи асотир, эътиқодҳои ибтидоӣ ва динӣ. Яъне нахуст парастаҳо, ки хосиятҳои қудсӣ доранд пайдо шудаанд, пас василаи ниёиш ва ситоиши онон, ки дар

маросим инъикос мешаванд. Тасаввуру бовар, ки умри дароз дорад, аз даврон ба даврон мегузарад.

Садо, рақсу суруд дар навбати нахуст хосияти маросимӣ дошта, ба шикор, чорводорӣ, зироаткорӣ ва амсоли он кирдорҳо дар иртиботанд. Ва ҳар кадом эзидони худро доштанд, ки муҳимтар менамуданд. Василай адои муҳаббат, меҳр, эътиқод, ки ишора аз муқаддас доштани эзидон буд, дар баробари қурбонӣ, аргушту матнҳои оҳангин аз муҳимон ба шумор мерафтанд.

Мушоҳида ва донишҳои нахустину ибтидоӣ хоси тамоми сокинони сайёра мебошад, чи ки маркази ахбори барои ҳама маълуму яқсонанд. Дар назар дошта мешавад рӯзу шаб, рӯшанию торикӣ, ҷирмҳои осмонӣ, ҳаводиси табиӣ, мавҷудияти олами ҳайвонот ва наботот, суру марғу мир ва ғ. Албатта, дар ин маврид як халқе бар дигаре андак бартарӣ меёбад ва бо мурури вақт вобаста ба шароити табиӣ ва ҳаракату ғайриҳаракатӣ, дар ҷиҳате мумтоз мегардад. Соҳибдавлат ва дорони идороти хунар мешавад. Аз ин ҳолат дар асрҳои миёна огоҳ буданд ва ба василаи назм ихфӣ доштаанд. Ҷуноне Фариди Башшор дар ҳамин маънӣ мегӯяд:

Чу румиён ба саноеъ, чу чиниён ба зуруф,¹⁰⁰

Чу тозиён ба фасохат, чу зангиён ба сурур.

Дақиқтар бигӯем, давлат ва давлатдорӣ оини идороти ба вучуд овард. Ва тоифаҳои ҳукмронӣ омӣ, хунарманду паҷӯҳанда, эҷодкору разманда - ҳомии миҳан, манзараи умумии мамлакатдорӣ буд. Ва онҳо маросимҳо, парастиишҳо, ҷашнвораҳо сомон доданд, ки нусхаи таҳайюлии рӯзгорро мунъақис мекард ва муҳимтаринаш

¹⁰⁰ Мухаммади Авфӣ. Лубобу-л-албоб.-Ҷ.1.-Душанбе: "Донишварон", 2020.-536 с.- С. 244.

тантанаи ҳаёт буд. Перомуни базму суру сурурҳои шохону хонаводаҳои навиштаҳои фаровон то имрӯз расидаанд, ки аз як ҷаҳон оину анъана ва урфу одат маълумот медиҳанд. Қисмате аз онҳо бо ҳар воситае, ба ҳукми анъана даромаданд ва мисоли ҷашнвораҳо аз даврон ба даврон гузаштанд. Дар ин ҷода илми бостоншиносӣ моро дастгирӣ мекунад. Ва маводи фаровон медиҳад. Матнҳо дар ин маврид андаканд, ки ба аҳли бостон - оғози даврони таърихӣ рост меоянд.

Дар фасли пешин то андозае ба ин нуктаҳо рӯшанӣ андохтем. Вале кифоят намекунад. Ва мебояд ба таҳлили мушаххас ва ҷиддӣ пардохт. Дар ин росто аз зинаҳои рушд ва таҳаввули хунару санъат фаромӯшӣ набояд. Яъне бо ба даст овардани мадракот, бо риояи мантиқи таърихӣ ва шеваи қиёс низоми умумии боварҳо, оину анъана ва афқору андешаи давронҳоро дар мизони хирад боистӣ баркашид.

Бунёди шахристонҳо, деҳот ва агрибутҳои шаҳрдорӣ ба ташаққули маданияти маънавӣ, балогати зехн дар зинаи аввал (тафаккуру шуури фарҳангӣ, ба истилоҳи пазируфта – меҳнати фикрӣ) оварда расонд. Ин раванд дар баробари нахустин омӯзгорон, ҳисобдонҳо ва ғ. ба пайдоиши нахустин адибон ва муғрибону сарояндагон сабаб шуд. Собит шуда, ки нахустин хунёгарон, сарояндагон ва ҳамосасароён нахустинион буданд, ки пасон бо унвони гӯяндагон, дostonсароён ва соқӣ шинохта мешуданд. Аз ин қабил дар Юнонистон Ҳомерро медонем. Пажӯҳандагони иронӣ ба натиҷа расиданд, ки: "Шеър, овоз, мусиқӣ, афсонасароӣ ва дostonпардозӣ, ҳамосасозӣ ва мадҳу ситоиш, таъриххонӣ ва ҳатто пореае дар мавриди пешгӯӣ аз ҷумлаи хунарҳои хунёгарон буданд."¹⁰¹ Яъне наметавон якеро аз дигар ҷудо

¹⁰¹ Таърихи хунари Эрон.- С.1066.

кард. Даврони қадим инчунин талабот ва заруратро пеш ниҳода буд.

"Он чи мусаллам аст, инсон ба таври табиӣ ва фитрӣ ба вазну оҳанг алоқа нишон медиҳад. Мутолиа ба рӯи қабिलाи ибтидоӣ ва низ кӯдакон ин идораи исбот кардааст."¹⁰² Албатта, ин ҷо суҳан аз боби вазн меравад, вале яқин аст, ки он ҳам бо зарб дар иртибот мебошад. Ҷуноне дар миёни чор вазн: зарбӣ, оҳангӣ, алафӣ ва қамӣ,¹⁰³ зарбӣ ва оҳангӣ бештар истеъмоли дорад.

Мувофиқи андешаи зумрае пайвастагии шеър ва мусиқӣ аз сӯе пайванди ду хунар ба шумор меравад. Бархе низ ин дуру як хунар шумурдаанд. Доктор Шафези Қадканӣ дар бораи пешнаи иртиботи шеър ва мусиқӣ менависад: "Метавон тасаввур кард, ки дар оғоз ин ду ҷудо аз якдигар рушд карда ва сипас ба якдигар пайвастанд. Аммо бехтар дурустар аст бигӯем, дар оғоз бо ҳам буданд ва сипас аз ҳамдигар ҷудо шуданд. Ба назар меояд, ки дар оғоз асвоте оҳангдор будааст, вале маънӣ надошта, баъд инсон кӯшидааст, ки ҷойи онҳоро бо қалимоти мафҳум ва доройи маонӣ пур кунад ва аз ин раҳгузар шеър ба вучуд омад. Ва чун наместуд қалимотро ҷунон ки ҳастанд дар тамоми маворид тадбиқ дод, баъзе аз заруратҳои шеърӣ ба вучуд омад ва ё ногузир шуданд, ки дар вазнҳо тасарруфе эҷод кунанд, ки маншаъи ба вучуд омадани зихофҳо шуд.

Пас аз он ки башар аз давраи ибтидоӣ ва соддагӣ ба тамаддун расид ва мазохири зиндагӣ дигаргун шуд, дар шеър ҳам таъсир кард."¹⁰⁴

¹⁰² Шеърдӯст, А. Асари зикршуда.- С.194.

¹⁰³ Шеърдӯст, А. Асари зикршуда.- С.194

¹⁰⁴ Шеърдӯст, А. Асари зикршуда.- С.76.

Воқеист, ки на танҳо ба шеър, балки ба мусиқӣ низ. Ба назар мерасад, ки забони мусиқӣ душвортар ва рӯйи кор овардани захимати зиёд мебоҳад. Менавад бо лаб, гулӯ ва даҳон оҳанге ҷӯр кард, вале дар заминаи ҷӣ? Ва ҳам протсессӣ пайдо шудани созҳои мусиқӣ даврони тӯлониро дар бар мегирад. Дар ин маврид дар сайқалу такмил ва суфтакорихои созҳои мусиқӣ мавқеи муаллифон мухталиф буда, дар як нукта қарор нагирифтаанд.

Дар миёни мардуми мо ин анъана ба шакли махлут асрҳои тӯлонӣ бо ҳар ранг, печ дар печ ва бо иллати тағйиротҳои сиёсӣ ва мазҳабӣ мудовимат кард. Вале номи ровиён ва мутрибону хунёгарони номовар дар матнҳо сабт шуд ва қисмате ҳамчун достонсароёни хирфай номвар шуданд. Ҷумлае аз даҳонҳо уфтоду аз хотир фаромӯш шуданд, ҷи зикрашон то як муддат дар гуфтори мардум монду халос. Мисоли дақиқаш дар садсолаи охир намоён мешавад. Яъне анъанаи халқест, ки гузаштаи зебо дорад ва паҳлавонони сугуданӣ. Ҷуноне ин анъана дар симои Бобононус Худойдодзода, Сайдалӣ Вализода, Ҳикмат Ризо, Ҳақназар Кабуд, Ҷаҳоноро Каримова, Қурбоналӣ Раҷаб, Ҳошим Қосим, Одина Ҳошим, Гулҷеҳра Соддиқова ва дигарон боқӣ монд ва онҳо речаро идоме доданд. Ҳарчанд тавачҷух ба эшон андак буд ва бештар ҳамчун ҳофизони халқӣ шинохта шуданд, ки дар асл безъибории рӯирист ва иллати ҷомеа буд.

Воқеан, мардумони шаҳр пасон фарҳанги ҷашмгире аз худ насохтаанд. Ва табиати сеҳрангезе барои нӣёиш надоштаанд, ки бо ин барои тараннуми рӯзгорашон осори арзишманде боқӣ гузоранд. Онҳо ҳар ҷӣ қарданд амали бо суръат дар иморат буд ва маҳсули дастранҷашон, ки дар осори моддӣ намоён аст. Ҷаҳони дигаргунаи қадим дар ҳолати

маҳлутӣ рӯз мебурд. Шаҳристонҳо нӣз ба анъанаҳои пешин надоштаанд, ки муҳит талаботи тоза ва меъёру одаҳои навино ба вучуд меоварад. Аз ин рӯ замони нав ба тадриҷ фарҳангпарастонеро рушду камол медиҳад, ки дар асл аз деҳот рӯйидаанд. Ва эшон бо самимият ва ахлоқе, ки доранд, гавҳари дурахшони фарҳанги миллиро намоёндагӣ мекунанд.

Агар ба гузаштаи дур назар андозем дар ҷомеаи бостону кӯҳани иронӣ воқеат ба сурати дигар шакл мегирифт. Хунёгарону ромишгарон ва ғўяндагон дар ҷомеаи мақоми сазовор доштанд ва дар баробари ситорашиносон, пизишкон ба табакаи сеюм дохил мешуданд ва аз имтиёзҳо бархурдор буданд. Сохти табақабандӣ, ки аз эҷоди ориёиҳост, ба андозае печид ва мушқилот дошт, ки пазируфта ба он чанд зинаро дар бар мегирифт. Бино бар манбаи муҳими таърихӣ "Номаи Тансар" хунёгарони боистеъдод афзалият доштанд ва ба тоифаи савум қабул шаванд.

Муносибат ба ровиён, хунёгару ромишгарон ва ғўяндагон, ки дар як ҳангом шоир, яъне суҳансоzu суҳановар буданд аз анъанаи нӣёкон сарчашма мегирифт. Дар суннати хиндуаврупоиён шоир писари Худованд аст, ки бо Осмону Замин (ҷаҳони зери замин), бо гузаштаву оянда, бо марғу¹⁰⁵ зиндагӣ пайванд аст, миёни эшон сайлону сарсону гардон.

Онҳо дар базму маҳфилҳои шохон ва волиён ширкат мебариданд, ки гувоҳи мартабаашон буд. Сарояндагон ва хунёгарон дар паҳлӯи кундоварону радон ва размсозон аз муҳимон ба шумор рафта, ба сифати лашкарафрӯзон эътибори вижа доштанд. Ва баробари камону тирӯ найза, шамшеру ханҷар, синону ҷўпину гурз созҳои мусиқӣ пайпур (бук), қарраной, кӯс, говдум, занг (занғўла, қарас), санҷ, ной (най,

¹⁰⁵ Бобо-Назар Гафор. Шоири Хуросон.- С.99.

нойи рӯйин), барбат, табл, шандаф, хум, рӯйинхум аз олоти низомиён ба шумор мерафтанд. Барои дарёфти ин воқеият чустори зиёде лозим нест. Бехтарин сарчашма “Шохнома”-и Ҳаким Фирдавсӣ мебошад. “Лашкаркашон андар мавкё аз созҳо ва хидмати навозандагон баҳраёб мешуданд. Масалан, шох ба қасди даъвати сипоҳ ба размғох муҳра дар ҷом мезад ва баробари муҳра дар ҷом задан бонги говдум ба фалак мепечид:

Бифармуд то бар дараш говдум
Заданду бичӯшид рӯйина хум.¹⁰⁶

Нақши хунёгарон дар фурузондани лашкар ба пайкор муҳим буд. Онҳо бо ҷасорат ва истеъдоди вижа размандагонро ба майдон таҳрик медоданд. Ҷуноне “дастаи табиразанҳову қарранойдорон пешопеши пилони ҷангӣ вориди майдони қорзор мешуданд:

Табиразанон пеши пилон ба пой,
Зи ҳар сӯ хурӯшидани қарраной.

Ту гуфти ки майдон бичӯшад ҳаме
Замин б-осмон бархурӯшад ҳаме.

Табира бизад, шандафу ною най,
Сӯйи ҷанги душман ниҳоданд пай.¹⁰⁷

Дар мавриди набарди паҳлавонони хосса ва шохон низ созҳо истифода мешуданд. Ин ҳама ба мақоми хунёгарону ҳамосасароён меафзуд. Ба ҷанд омил: нахуст дарёфти асрори созҳо, ки ба олами улвӣ дар иртибот буданд, қори осон набуд.

¹⁰⁶ Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар “Шохнома” - Душанбе: Маориф, 1994. - 118 с. - С.85.

¹⁰⁷ Анварӣ С. Вожаҳои низомӣ дар “Шохнома” - С.85.

Баланд, аз манбаҳои таърихӣ бармало мешавад, ки барангезандагони размоварон шояд аз аввалин ҳамосасароён ба шумор мерафтанд.

Дар ин маврид низ далелҳо дорем. Барои ба душман пирӯз шудан қиссаҳо ва дostonҳои қаҳрамонӣ як шартӣ асосӣ менамуд. Метавон арз кард, ки пайдоиши афсона ва қиссаҳо ба давраи туфулӣ инсон мекашад. Ҷуноне ҳар наврас шунидан ва бофтани инҷуни қиссаҳоро дӯст дорад ва ба он чизаке афзуданашро низ. Аз тарафи дигар сабки адои ҳамоса фарқкунанда аст ва дар худ мояи бostonӣ буданро нигоҳ доштааст. Ин сабк қудратманд ва пурнерӯ аст. Ба қавли ихтисосмандон бо метри фарох хонда мешавад. Ҷаро? Ба хотири ангеза ва таҳриқи рӯҳи силахшӯрона дар миёни мардум. Ҷи майдони ҷанг ҷавонмардӣ, кундоварӣ ва паҳлавониро тақозо дошт. Осори пасин ин андешаро тасдиқ мекунад. Ҷуноне дар адабиёти ҳаттӣ шоирон 55 “Шохнома” сурудаанд, ки намунаи беҳтаринаш ба қалами Ҳаким Фирдавсӣ тааллуқ дорад.

Дарвоқеъ, меҳоҳам нуктаеро дар бузургии осори таърихӣ ва эпосҳои қаҳрамононо диловарӣ ёдовар шавам. Сухан атрофи Шайбакхон меравад, ки насабаш ба хонҳои ҷингизӣ мерасад. Бунёдгузори сулолаи тоза дар Варорӯд мебошад. Доно ва муқтадир буд. Дар муҳандисӣ беҳамто ва мусаввиру хушнавис ва шоир низ, ки аз асари фарҳанги тоҷикӣ бардошта буд. “Бо вучуди туркияти ҷулфият... дар замони худ ҳукм карда буд, ки шӯаро “Шохнома”-и Фирдавсиро туркӣ кунанд. Дар маҳалле, ки Ҳирот мусаххари ӯ шуд, ин матлаъ гуфт...”¹⁰⁸

Дар миёни мардум дostonҳо низ бо ҳамин мазмун офарида шуда, гардиш меҳӯрданд, ки мисоли равшанаш эпоси

“Гўргули” мебошад. Эпос ва мазмуни он таърихи беш аз духазорсола дошта, аз замони Ашкониён бо унвони “Достони пури гўр” ва “Гўрзод” вомондааст. Аз тарафи дигар ҳамасароён ватанпарастони асил ва муборизони яқин буданд. Ба қавли маъхазҳо душманон дар баробари лашкари разманда аз онон бештар сари тарс доштанд. Яъне эшон буданд, ки чун хотираи халқ хидмат мекарданд ва мудом гузашта ва паҳлавононро ба хотирашон меандоختанд ва наслро ба қорнамоиҳои тоза ва ниқорталабӣ ҳидоят менамуданд. Ин ҳама аз таърибаи таърихӣ берун омада буд.

Дар давлатдории Ҳахоманишӣ инчунин намуна дар ҳоли ривоч будааст. Бино ба навиштаи Ксенофон “Куруш то охири рӯзҳои (дар достонҳо ва овоз) сугуда мешуд.”¹⁰⁹ Ин нуктаро донишмандони олам эътироф доранд. Он чи овардем, беҳудагӯй нест ва ситоиши бебунёд ҳам. Тамоми мардуми сарзаминҳое, ки лашкари Куруш сар зада буд, дар ин маврид хотира доранд, ки дар матнҳо сабт ёфтаанд. Ин низ ҳаст, ки: “Дар зодрӯзи Куруш суруди ҷангӣ мегирифтанд ва ба ҷангоми ҷанг Куруш дастур меод, ки суруди ҷангӣ хонда шавад ва шаймур навохта шавад.”¹¹⁰

Дар он оворон ҳоло дастаҳои соҳавӣ вучуд надошт. Метавон ба натиҷа расид, ки хунёгарон, навозандагон, ҳамосасароён хидматуморони дарбор буданд. Андешаи дигар низ ҳаст, ки тоифаи мазкур бо ташаққули эътиқоди динӣ ва пайдоиши маъбадҳо рӯ ба афзоиш оварданд. Вале дар замони қаблӣ дар овони густариши оини зардуштӣ идорот ва нуфузи сарварӣ дар дасти тоифаи ҳарбиён буд. Муғҳо дар ситоиши Яздон суҳанони ҳадафмандона месурӯданд, вале бидуни соз. Ва то

даврони Сосониён на он нуфузро доштанд, ки пас аз Ардашери Бобакон ба даст оварданд.

Пас ҷӣ шуду ҷӣ монд, ки нобасомониҳо дар ришта шиддат гирифт ва имрӯз намешавад сарриштаи калобаро пайдо кард?

Ду империяи муқтадир: Ҳахоманишӣ ва Сосонӣ тақдирӣ ҳамсон доштанд. Ҳарду ҳам аз дасти ду нерӯи аз назари фарҳангу ҳунар, қомилан бегона шикастанд. Фарқият танҳо он ҷо эҳсос мешуд, ки дар баробари зарбаҳои сиёсӣ ва аз миён бурдани қисмате аз осори ориёӣ, мақдунӣён нисбатан хайрҳои баромаданд ва барои идомаи ҳунару андешаи муқимиён паноҳгоҳе ва имконе доданд. Дар баробари бардоштҳо ба василаи фарҳанги эллиний асари неке гузоштанд. Зеро ҷанд аср мукаддам аз дастовардҳои империяи бунёднамудаи Курушу Дориюш баҳра гирифта буданд. Вале араб бо идеологияи ҳамагираш ҳич гуна мулоҳиза ва мадуро дар ин мақом надошт. Аз андешаи бодиягардон ва ғояҳои динашон санъату ҳунар аз бағтарин ва куфромезтарин анъанаҳои маҷусӣ буд. Доираи оғох ҳушёрона ба ин амалҳои аҷнабиён баҳоғузӯрӣ намуздаанд.

Хуб рӯшан аст, ки наҳуст санъати ҳайкалтарошӣ ва ҷашнвораҳоро мамнӯъ донистанд ва пасон муқовиматро ба самти суруду мусиқӣ кашиданд. Сабаби асосӣ дар он нукта нӣхон буд, ки аҳли араб мисли Мақдунӣён мақсади ҷаҳонгирӣ ва ҷаҳонгушӣ надоштанд, онҳо бо худ динеро оварданд, ки: “сотеътар аз барқи шамшерҳояшон буд.”¹¹¹

Арабҳо, ки то ин муддат ба маънавиёти шигарф ва нируманд рӯ ба рӯ набуданд, дар тахлуқа афтоданд. Ҳар дам василаҳои пайкорашонро тағйир медоданд ва боз ҳам ба

¹⁰⁹ Таърихи ҳунари Эрон.- С.1066.

¹¹⁰ Таърихи ҳунари Эрон.- С.870.

¹¹¹ Таърихи ҳунари Эрон.- С.1075.

хадафи асосиашон намерасиданд. Чи анъаноти пешин, оини ниёгон ва шеваи худшиносӣ дар мағзу устухоншон асар карда буд. Дар ин маврид чанд сол пеш муфассал навишта будам.¹¹²

Ва осори андешамандони ҷаҳон муттақоям буд. Аз ҷумла дар раванди шинохти дороиҳо, ба ақидаи Жул Мул: “Анушервон амр намуд, ки қиссаҳои куҳани миллиро дар баробари подшоҳони бостон аз саросари кишвар ҷамъ биёваранд ва дар китобхона ниҳанд. Ин эҳтимом дар замони Язигурд роиҷ буд... Ва бисёр аз ёдномаҳо ва ангораҳои порсийён дар бораи радонро ноқилони араб истифода ва барои баррасиҳои таърихи худ мавриди фонда қарор доданд ва бо ихтисори тамоим гулун карданд... Ва бештари ин дostonҳоро бо нафрат менигаристанд ва муҳмалоте менамуданд, ки ба лаънати Худо намеарзанд. Магар на он буд, чун Наср бини Ҳорис саргузашти Рустам ва Исфандиёрро аз Ирон бурд ва ровиёни маҳофили Қурайшӣ ба нақли он пардохтанд, Мухаммад (с) ин оятро нозилшуда эълон кард: “Баъзе одамон ҳадисро барои аз рӯи Аллоҳ лағжидан, надониства меҳаранд ва онро дуруст мепиндоранд ва барои ҷамин одамон азоб душвор карда шудааст.”¹¹³

Гумон бар он аст, ки араб аз мақому манзалаати шоирон огоҳии комил дошт, ки ҳофизон ва ниғаҳдорандагони таърих буданд. Аз ҷониби дигар муқовимати усулӣ ба назар мерасад, ки: “дар фарҳанги ислामीи арабӣ шоир мақому манзалаати баланд надорад. Вале фарҳанги Ҳиндавурупоӣён чизи дигар аст.”¹¹⁴

¹¹² Асрориён, Ҷ. Тоҷикон: миёни хиёнату хун.- Душанбе, 2008.- 146 с.

¹¹³ Ниг.: Асрориён, Ҷ. Тоҷикон: миёни хиёнату хун.- С.66.

¹¹⁴ Бобо-Назар Гафур. Шоирни Хуросон.- С.90.

Дар ин раванд метавон ба исрори мардуми огоҳ ҷамандеша шуд, ки роҳбарону роҳнамоёни идеологияи навзухур ба ҳар вачҳ алоқаманд буданд, то ба қалбу андешаи мардумони мутеъ ҳукумат кунанд. Аз ҷамин рӯ онҳо барои ҳар гуна рафтору кирдори раҳнамуну нусхаи хос моя ҷамроҳ оварданд, ки “ваҳйи илоҳӣ” буд. Пас корогаҳон яқин кардаанд, ки дар ин маврид дигар ҳич ҷоёе барои ақоиди гузашта наместонд. Аз назари араби ситезақор ҷама гуна ғано ва ҳағто афсонапардозӣ ва устуғрасозӣ ҳаром ва наҳй мешуд. Дар заминаи муқовимати шадид бо оину кеши пешин зарбаҳои муҳлик ба дастгоҳҳои хунардмонд зада шуд. Аз онҳое, ки наздик ба дарбор буданд, ному нишон намонд ва мавқеи пешаварони ҳалқӣ танг гардид. Зеро бар андешаи ҳоким ҳар намунае, ки аз гузашта ҷузъиёте дошт, ҳаром буд. Онро нофармудай Аллоҳ талаққӣ медоданд ва ба маҷусиён ҳам пайванд медонистанд. Ҳарчанд мушиқиро мамнӯъ доштанд, вале сурудҳои маросимии мадху наътро ривоч бахшиданд.

Ёдам меояд солҳои 60 - уми асри пор, ҳангоми хурдсолӣ ба амале бархурд доштам, ки комилан хушам намеомад. Дар девори хона дутор овезон буд. Дутор аз ҷӯби зардолу ва зеҳаш аз рӯдаи буз. Падарам ва амакҳоям ба навозиши он ошно буданд. Вале боре навохтанашонро дар хона ва ҳавлӣ надида будам. Барои он наменавахотанд, ки дар ҳавлӣ се хонавода буд ва мудом тифле дар гаҳвора. Ё додарони ман ё фарзандони амакҳоям. Асос он буд, ки тибқи ривояти бардуруғи динӣ дутор асбоби касиф аст ва бо садои он мор берун меояд ва тифро мемақонад ва боиси дарду иллати модар низ мешавад. Ҳине ки ривоятро аз амакам шунидам, зимистон буд. Ҳоҳиш кардам, ки бинавозад. Ва асос ҳам овардам, ки мор аз кучо

меояд дар ин сардиҳо? Дар лабонаш табассум хувайдо шуд. Ба фикр фуру рафту сӯям дида дӯхт. Гумонам, андешид, воқеан, зимистону мор. Ва пасон ягон - ягон онро ба бозӣ мекашид. Гумон мекунам, ки сарчашмаи ривоят ба даврони хеле пеш мебарад. Ба хотири аз миён бурдани сози ноҷӣ, ки хотираҳои зинда мекунад.

Ин ҳам як роҳи мубориза бо осори куҳан буд. Ҳамин тавр ба тадриҷ номи паҳлавонон ва корномаи эшон ба хоки раҳ баробар шуд. Ҳатто номи шохон чи, номгузориҳои суннатӣ аз миён рафт ва ҷояшонро қаҳрамонони араб гирифтанд. Сурудаҳои мазҳабии хоси муғҳо лағв шуд, ки дар кулвор анъана ва урфу одатҳои зиёде дошт. Офаридаҳои тавсифиё ситоиши офтоб, оташу нур ва ғ. мамнӯъ гардид. Инчунин сиёсат ба решаи ниҳоли ҳунари табар зад. Онҳое аз андешаи пеш мегуфтанд, нодаркор шуданд. Зеро ба дардашон сиёсату оини нав намехурд ва барои ҳокимони нав комилан бегона буданд. На шамъи лаҳн, на шеваи баёну иҷро, на мусикӣ, на зарб ба коми касе равшан намерехт.

Агар қаблан ду тоифа ҳунарамандон: дарборӣ - идорӣ ва халқӣ вучуд доштанд, акнун ҳама иҷборан миёни мардум рафтанд ва гуруҳи андаке замонасозӣ кард. Ва муқовимат ранги дигар гирифт. Намунаи тозае омад ё маҳлут, дар заминаи идеологияи нав дар сатҳи баланд ва идоматдиҳандагони услуби пешин дар миёни халқ, бо унвони гӯяндагони халқӣ, мутрибону хунёгарону хофизону сарояндагони халқӣ.

Дар қиёс бо ҳунарамандоне, ки ба ҳокимон қарин буданд, халқӣён муборизатар менамуданд. Рӯшоду пинҳонӣ аз қаҳрамонони пешин дostonҳо ва байту қиссаву ривоятҳо эҷод мекарданд. Сабку услуб ва шеваи эҷод, вижагиҳои санъату

забон ва орзуву ормонхоро ба хости худ нигоҳ медоштанд ва ривоч медоданд. Ҳарчанд омиёна. Зеро бо мардум буданд балеғтар. Дар ҳама давраи замон то андозае аз идеологияи дур мемонданд. Ҳарчанд аз сиёсат ва мазҳаб асар мебардоштанд. Гумон меравад дар ҳамин сураи намунаҳои пешин боқӣ монд. Ва онҳое дар миёни мардум буданд шухрати хоса доштанд, мисли фалакнон, байдхонон, хофизон ва дostonсароён. Онҳо мероси бузургеро аз селоби таърих раҳониданд. Хонандагони халқӣ дар рӯҳияи мардум таъсири ҷиддӣ мегузоштанд, зеро ҳамоа барои мардуми кӯҳманзар василаи маърифат, аҳбор ва тарбияи паҳлавонии диловарӣ буд, ки аз идеяи ватанхоҳӣ мехест. Стефан Хенри дар дафтараи навишта буд: "Ман борҳо дар қароргоҳи Мухаммад Тақихон шохиду нозири маросимҳои шеърҳои будам ва мутаваҷҷеҳ шудам, ки хондани ашъор ва сурудаҳои размӣ чи таъсири амиқе ба рӯйи мардуми кӯҳнишин мегузорад. Ва онон дар ҷунин мавқеъ ҳозир буданд худро ба обу оташ бизананд ва бо душмани муҳочим дар ҳар ҷо ва ҳар мавқеъ ба ҷангу ситез бипардозанд."¹¹⁵

Бо ин амал ҳамосароён қаҳрамонҳои воқеӣ буданд. Бо гузашти солҳо дин, ки миёни мардуми авом жарфтар рафт, мадҳу наъти авлиёву анбиё ҷойе мавқеи ҳамоаҳои қаҳрамононро танг кард. Вале аз падидаи муваққатие беш набуд.

¹¹⁵ Таърихи ҳунари Эрон.- С.1101.

8. ФАЛАКИЁТ Ё ФАХЛАВИЁТ

Чанде аз пажӯхишгарон андеша доранд, ки шояд фалакиёт шакли тағйирхӯрдаи фахлавиёт бошад. Устод Қурбони Қурбониён мушаххастар менависад, ки дар замони Сосониён шакли нави овозиву соӣ ба миён омад, ки ин фахлавиёт (пахлавиёт) мебошад. Ин нуктаро ховаршинос Зафари Мирзоён дастгирӣ мекунад. Албатта, решаи намунаи хунарриро дар сарзамини ҳамрешаву таърихи муштарак ва ҳамхун чустан ҷолиби диққат ва сазовори омӯзиш аст. Дар сурате, ки бунёди ногусастани фарҳангиро дороём, бавижа аз даврони қадим то асрҳои миёнаи мутараққӣ. Олимони эронӣ онро, ки ба худ қарин мешуморем, «пахлапак ё пахлавик» низ гуфтаанд, ки таронахонии хосса будааст. Ба қавли хунаршиносони эронӣ «Фахлавиёт ҷамъи фахлавия ба маънои маҷозӣ ё табӣ: шучоъ, далер, бузург, ки дар айни ҳол ба сурати пахла ва пахлава, ба маънои Порт - минтақа ё шаҳри Порт будааст.»¹¹⁶

Далелҳои зарурӣ, ки дархури андешаи мо бошанд, хеле каманд. Ва боз мулоҳизаи марзӣ ва замонӣ барои бисёриҳо шубҳабарангез менамояд. Бар асосе, ки Сосониён дар маҳдудай зикрнамуда нуфузи камтаре доштанд. Акси он ба мушоҳида мерасад, яъне таъсири ҳукумати ҳафталиён бар Эрони сосонӣ бештар буд. Дар ин ҳолат афзалияти решаҳои фарҳангӣ, баромади ягонаи наҷодӣ ва табодулу тичорат аҳаммият пайдо мекунад. Таваҷҷуҳ ба ин паҳлӯи масъала ба суди муҳаққиқин мебошад.

Ба назари банда дар навиштаи Қ. Қурбониён “донаи умед”-ро метавон дарёфт. Раванди таърихӣ собит мекунад, ки

¹¹⁶ Таърихи хунари Эрон.- С.882.

марказҳои рушду нумӯи мардумони ориёӣ мудом дар як маҳдуда набуда, аз як ҷо ба ҷойи дигар кӯчида ва анъанаву оини ғарро ва устуворро идома бахшидааст. Чуноне аз Балх ба Эрони Ғарбӣ, марзҳои Хоразм, давлатдориҳои Ашкониёну Сосониён, Қушониёну Хайтолиён ва билохира ба сулолаи Сомониён расида. Инчунин аснод моро дидааст ва муътақид мекунад, ки решаҳои жанри созию овозии “Фалак”-ро дар замони ҳукмронии Ашкониён ва Сосониён ҷустуҷӯ намоем.

Аз ин рӯ мебояд ба паҳлуҳои таърихӣ ва хунари, забонӣ ва адабӣ, ки ба раванги жанрҳои созию овозӣ бастагӣ доранд муроҷиат шавад. Ба ҳар хонандаи тоҷик равангу рушди мусикӣ, ки дар ин оғоз ба зинаи олӣ расида буд ва бо номи Борбади Марвазӣ дар пайвандист, маълум аст. Аз Марв ба Тайсафун омадани Борбад ва шухратманду овозадор шудани асноди хурду реза нест, ки аз иртиботи кавии сарзаминҳои ориёӣ шаҳодат медиҳад.

Нуктае, ки ишора шуд, фахлавия ба маънои диловару шучоъ ва бузург ташреҳ мешавад ва ҳам номи забон асту унвони шахру давлат бо марзҳои паҳновар. Ба моҳияти вожа низ метавон истинод кард ва сурудаҳоро ба размоварон нисбат дод. Яъне таронаҳое будаанд, ки аз забони эшон кутох, форам ва бо шӯху шанг садо медоданд. Дар исботи ин фикр метавон ба рӯзгору зиндагиномаи Артишгарон ва Асворон (саворон) муроҷиат кард, ки мақоми хосса дар аҳди қадим доштанд. Онҳо мисли гӯяндагону хунёгарон соҳибхуна, ростқавл ва мунису аниси ҳар хонадон буданд. Дар фаслҳои пешин дар мартабаи хунёгарону мутрибон гуфтем ва нақши эшонро дар набарду ватанҳои, ки аз размоварон кам набуд. Ба ақидаи Меҳрдоди Баҳор ва Маликушшуаро Баҳор Асворон дар аҳди

Ашкониён ва Сосониён аз обрӯи хосса бахраманду бахравар будаанд.

Маликушшуаро Баҳор овардааст, ки: “Асворон... силсилае, ки пайдоишашон то асри қадим ва давраи “Паҳлавонӣ”, балки болотар, яъне давраи Ҳашоманиӣ мекашид. Дар достони Баҳроми Чӯбина мусаррах аст, ки Баҳром худро аз хонадони Ораши тирандоз медонистааст ва дар зимн таассуби силсилаи Ашкониёнро мекашидааст.”¹¹⁷ Пасон сифату амалҳои Асворон ба айёрону ҷавонмардон ва аҳли футувват гузашт, ки мавзӯи дигар аст.

Дар назар соддалавҳие беш нест барои исботи фикр, аммо намехоҳам сарфи назараш кунам. Чуноне истилоҳи “арғушт”-ро ба Ораш нисбат медиханд, ки дар Кӯлоб серистеъмол аст ва ба мавзӯи мо дар пайвандист. Яъне аз монсаҳои бузурги замониву маконро гузашта ба василаи ҳамин мардум то имрӯз расидааст. Манзури банда на ин буд.

Ба ақидаи Маликушшуаро Баҳор, агар лақаби пешвои бузурги айёрон “заранг” аз “сарханг” бошад, пас “луғати “айёр” ... ба аблаги эктимолот мусхафи луғати “айёр”-и форсӣ аст, ки он ҳам дар асл “азӣёр” будааст ва имрӯз “ёр” гӯем, яъне “рафик” ва дӯсти ҷонӣ дар як қолаб.”¹¹⁸

Ҳадаф аз овардани иқтибос ишора ба сурудаҳои фалакист, ки дар таронаҳои “Ай ёр биё, дилдор биё”, “Ман доғам, ёр, дӯст” ва анҷоми ҳар мисраъ ё байт вожаи “ёре” тӯлонӣ кашида мешавад. Ин шояд иртиботе ба гузаштаҳои дур дошта бошад, ки ному корнома ва ҷавонмардии эшонро ёд меоранду таблиғ мекунанд ва ба кумак меҳонанд...

¹¹⁷ Баҳор, М. Ҷавонмардӣ// Сарчашмаҳои адабиёти ҷавонмардӣ.- Душанбе: “Дониш”, 2008.- С.346.

¹¹⁸ Баҳор, М. Мағлабу китоби зикршуда.- С. 348.

Акнун бармегардем ба бозгӯи далелҳои сазовори таърихӣ. Ҳамон тавре, ки мебинем решаи паҳлапак ба давлати Портҳои ашкони алоқаманд аст. Бунёдгузори он Арсак ё Аршак сақони бохтарист. Яъне паҳлапак то зуҳури давлатдории Сосониён ривоч доштааст. Ба ақидаи донишмандон “паҳлавӣ ё паҳлавонӣ” мурод аз занҷираи ҳукмронии ашкониист.

Асноди таърихӣ гувоҳанд, ки мардумони мо дар дарозии таърих то густариши ислом дар робитаи наздики сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ будаанд. Ва пасон низ. То овоне, ки мусулмонӣ, ки месазид кафшери ҳамсозӣ ва алоқамандӣ бошад, як миллату наждоро то қиёмат қисмат кард. Мазоҳиб фонаи бузурге гардид ва фарҳанги қомилро булак намуд. Ший, сунӣ, исмоилӣ хурчину бору аспу гардунаи худро ба самти дилхоҳашон кашиданду кашиданд.

Аз ин пас хосияти муайянкунандаро оину кеш пайдо кард. То ин орон дини буддӣ дар Тахористон густариш ёфта буд, вале бино ба пажӯҳиши олимони тоҷик зардуштия нуфузи бештаре дошт. Дар замони сулолаи Сосониён таваҷҷуҳи асосӣ ба кеши қухан дода мешуд. Дар марҳилаи муайяни таърихӣ Сосониён ба Тахористон қаринтар буданд. Ҳафтолихо дар марказҳои ғарбӣ эронзамин замоне нуфуз пайдо кард, ки Марву Бохтар шухрати қаблро аз даст дода буд.

Дар ин даврон пиромуни фарҳанги мусиқӣ суҳбат оростан мушқилот ба вучуд меоварад. Шояд аз шаҳристонҳои қухан ва музофотҳо доирае, ё қавме намунаи мусиқии шарқизёрони ба қисмати дигар бурдаанд. Ё дар ҳоли тағйир ва таҳаввулот будаанд, ки боз ҳам кори моро душвор мегардонанд. Дар маҷмӯъ наметавон як манзараи умумӣ ва

каноаткунандаро тасвир намуд. Боз дар ҳолате, ки дарҳам барҳамиҳо фаровонанд. Гумон мекунам бо тадқиқи комили саҳифаҳои таърихи давлатдорони Ашконӣ ва Сосониҳо шубҳаҳо бартараф хоянд шуд. Бояд ба эътибор гирифт, ки агар хоҳиш дорем собиқаи хунари мусикиро ба Эрони Ғарбӣ биҷайгандем, гиреҳҳои нокушуда ба маротиб меафзоянд. Дар ин ҷода муҳаққиқини эронӣ иллатҳои зиёде бароямон эҷод кардаанд. Ба ҷуз чанд тан аз эшон, боқӣ маркази аслии илму фарҳангро ҷониби худ кашидан доранд.

Пажӯҳишгарони мо низ дар ҳамин мақоманд. Талош дорем, ки решаи жанри хунарӣ ва мусикиро ба бунёд - ба даврони "Авасто" бирасонем. Ва далелҳо низ дорем, ки зодгоҳи Зардушт Эрони Шарқист ва ҳар ҷи ҳам ба санъату фалсафа дар иртибот бошад, аз ин сарзамин рӯида, пасон дар Эрони Ғарбӣ тавлиди дубора ёфтааст. Дар миён асноди зарурӣ ҳам мавҷуд аст, ки Бохтари ҳазоршаҳр буд, ки пойтахти тамаддуни куҳантар буд ва имкон дошт, ки бар ҳамсоиягони худ асарӣ ҷиддӣ бигузорад.

Ҳини кӯшишҳо пайдо гардидани тасвири занҳо бо дутора -дутор (аз Марв), ки модари созҳои торист, далели ҷиддӣ дар робитаи кавии ду минтақа буда, аз камолӣ фарҳанги маданияти Шарқии эронӣ далели бозғимод мебошад. Маълум аст, ки созҳои зеҳӣ пасон дар Эрони сосонӣ маъруф шуд.

Агар ба маънаҳои бовар кунем ва бипазирем, ки «Фалакӣ» аз Ғотҳои Зардушт маншаъ мегирад ва дар даврони Сосониён навъи дигарӣ созиши сурудан (strudan) - фахлавӣёт шакл гирифт, пас фалсафаи фахлавӣёнро, ки дар дарбори Шогур ва навагонаш сураг гирифт, мавриди омӯзиши бояд қарор дод.

Ба ростӣ пайдо кардани мавҷе дар ин маврид саҳту сангин аст. Намунаҳои, ки ба осори ҳазорсолаи қаблӣ шабоҳате дошта бошанд, нопайдост. Ҷи, ба гунае тағйироти ҷиддиё сипарӣ кардаанд, ки куллан ноошноянд. Дар ин сураг, агар умумияте доштаанд, дар мисол ниҳолҳои тугу беданд. Умумияташон дар он зоҳир аст, ки дарахтанд.

Дар сурати рӯ овардан ба "фахлавӣёт" ба фазои маърифати фалсафӣ ворид мешавем, ки ба таҳкурсии сохтамон дар шинохти "Фалакӣ", ки нолаву дарду аҷз ва шикояту домангирӣ аз ҷарҳи қарафтор аст, раҳна мезанем. Аз рӯи маълумоти ба дастомеда ва равиши мантиқӣ метавон ба хулоса омад, ки "Фахлавӣёт" дар замони Ашқониён шакл гирифта, сипас ба дарбори Сосониён кӯчидааст. Зеро мо дар ин ошон ба намунаи дигаре вар меҳурем, ки аз халқии хунари сарояндагӣ берун рафта, ба фалсафа печидааст. Ба нақли Ҷамшеди Азимпур, донишманди эронӣ Алинакии Мунзавӣ ҷунин меандешад, ки: «фалсафаи фахлавӣён ё Хусравонӣ фалсафаи маънабӣ- сиёсӣ аст, ки дар конфронсҳои Озарфаранбаг дар садаи савум ва Озарбад дар садаи ҷаҳорум шакл гирифта, дар донишгоҳҳо тадрис мешуд»¹¹⁹

Ҷуноне мебинем рушан нест, ки фахлавӣён қаблан як таълимоти иҷтимоӣ буду пасон ранги дигар гирифта, қисмат шуд ё нахуст дар шаклҳои муқаррарино сода рух намууда буд. Ба ҳар сурат мувофиқи таълимоти он, дар ҷаҳон танҳо як вучуд - Худой ҳаст ва дар баробар ҷуз адам ҳиҷ нест. Мувофиқи таҳқиқи зумрае аз донишмандон ин мактаб дар қарнҳои XI - XIII низ дар ҳоли тараққӣ буда, аз меъросбарони он Мансури Халлоҷро низ шомил медонанд.

¹¹⁹ Азимпур Ҷ. Сафири Хуршед.- Душанбе: «Кайҳон».- 2008.- 320 с.- С.95.

Дар ҳоли пазируфтани бунёди жанр ва алоқамандии он ба мактаби фалсафии фаҳлавиюн, ки бунёди динӣ дошт, ба дӯшаш охангҳои мазҳабӣ ва сиёӣ зам мекунем, ки наметавонад бардорад. Чаро ки бо вучуди муассир шудан аз падидаҳои сиёӣ ва донишу тасаввуротҳои динӣ вазиҳои санъат дигар аст. Рисолате, албатта дар ин боб дорад, ки дар талқин, тарғиб ва муноҷот ифода меёбад. Яъне василаи ифодаи ҳолат буда, ҳич гоҳ мактаби хунарӣ таълимоти барҷаста ва ҳамагир нест. Метавонад гӯшаеро фаро бигирад, мавзӯҳоро мунъакис кунад, вале бори таълимоти комилро ба дӯш надоштааст.

Ва шояд дар муқовимат сохту таркибашро тағйир дода бошад. Чи араб ба ҳама намунаҳои санъати пешин пайкор ораста буд. Пасон ба содагӣ гаронд ва намунаро побарҷо ниҳод, ки беэиёну беҳатар ва бар нафъи ҳокимони даврон ва низоми эҷоднамудаи эшон буд.

Фаҳлавиёт аз эҷоди варзидааст, ки аз даврони қадим ба асри миёна интиқол шудааст. Матну мусиқӣ ва созҳо содаанд, вале фасеҳу раван ва дилпазир. Бино ба гуфти Шамс Қайси Розӣ (а. XIII) "...хуштарин авзон фаҳлавиёт аст, ки малхуноти (ашъори оҳангин) онро «уромонон» хонанд ва аҳли дониш малхуноти ин вазиро тарона ном карданд..."¹²⁰

Воқеан, дар "Фалакӣ" дубайтӣ ва рубой аҳаммият дорад. Ва гӯё ба ҳамин вазну аркон баста шуданд. Андешаи дигаре низ вучуд дорад, ки моро ба ҳадафу жанро ба «Фаҳлавиёт» наздик месозад. Бино ба таъкиди донишманди тоҷик Обид Шакурӣ: "Вазни дубайтӣ, чунонки Маликушшуарои Баҳор меғӯяд, яке аз вазнҳои ашъори қадимаи даврони Сосониён аст (дар он давра ин навъи шеърро

таронак меномиданд), ки пас аз интишори тамаддуни исломӣ ислоҳоте дар он шуда ва ба қолиби арӯз даромадааст."

Дар маҷмуъ муҳаққиқон вазни дубайтиро ҳоси назми форсӣ донистаанд, ки то имрӯз дар жанри созию овозин "Фалакӣ" барҷост. Ва аз бузургтарин рисолате, ки гӯяндагон ва жанри созию овозӣ барои мардуму санъат анҷом додаанд, дар ниғаҳдорӣ ва ба наслҳои имрӯза расондани ҳамин жанри адабӣ мебошад.

Ва муруҷиат кардан ба анъанаи шигарфи ниёгон, ки дар таронаҳои дарунсӯзи "Фалак" нухуфтааст, андешаҳои моро кавитар мекунад. Ишораи банда ба хогираи таърихӣ мардум мебошад. Ба пажӯҳиши забоншиносии номвар Бобо – Назар Гафор "...асрҳои дурудироз осори баъдии ориён (хиндувону ирониён) аз сина ба сина мегузашт ва дар ҳаҷ сабт намешуд. Дар овони исломӣ низ эронӣён нухуст Куръонро ханӯз дар доди кӯдакишон азбар медонистанд. Бар ҳилофи расмӣ исломии арабӣ ки хондани ҳар ояти Куръонро ҳар бор аз руи матни навишта чизи ҳатмӣ медонист, расми азбар кардани оятҳои Куръон ҳолиё низ шартӣ ҳатмӣ омӯзиши Куръон дар сатҳҳои гуногун мебошад. Ин расми сирф иронӣ (ва хиндуиронӣ) дар тамоми каламраве, ки фарҳангии исломии иронӣ пареш хурда буд, маъмулу мондагор то ба рӯзҳои мост."¹²¹

Асрҳои пасин нишон дод, ки сарояндагон танҳо дар қолаби дубайтӣ маҳлуд нагардида, бо равиши замон дар адои хунар ба ғазал низ варзидаанд. Ин андешаи опонентҳоро ҳароб месозад, ки ғазалро ҳоси жанр наменгидоранд. Ба қавли Обид Шакурӣ: "Дубайтӣ, яъне шеъри ҷаҳормисраӣ ва ёздаҳхичой, дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзӯф (ё максур)

¹²⁰ Таърихи хунари Эрон. - С.882.

¹²¹ Бобо - Назар Гафор. Шоири Хуросон. - С.43.

рехта шуда...шoirони гузашта дар қолиби он маснавӣ, ғазал ва китъа низ сурудаанд.” Яъне хунаремандони фалаксаро ба хубӣ аз иҷрои ғазал мебароянд ва имконоти жанр дар ин самт низ фарох аст. Вале муҳимтар аз ҳама нигоҳ доштани намунаи кӯҳан аз афзалияти жанри созио овозӣ ба шумор меравад.

Дар адабиёт бо вожаҳои дубайтӣ ва тарона воমেҳӯрему рубой. Чӣ умумият доранд ва чӣ фарқ? Шамси Розӣ тасдиқ мекунад, ки тарона ҳамон рубоии ҳамроҳ бо овоз будааст. Ва нуктаи шоёни тавачҷуҳи ӯ иртиботи хунари тарона ба фаҳлавиёт аст. Аз ин бармеояд, ки тарона намунаи асилу кӯҳантар будааст. Метавон боз ба навиштаи Обид Шакурӣ мурочиат кард. Натиҷагирӣ ба тариқи зайл аст, ки манзумаи паҳлавиӣ “Дарахти Асурик”, ки вазни дувоздаҳхичой дорад, аз ҷумлаи ин ашъор аст, ки ба онҳо ҷома ё ҷакома меғуфтанд. Ба ин навъ шегърҳо паҳлави, фаҳлави, фаҳлавиёт ҳам гуфта мешавад.

Дар осори донишмандони ҳамзабон тавачҷуҳ ба адабиёти даврони Сосониён зиёд аст. Ба назари барҳе, ки Обид Шакурӣ ёд мекунад, таркиботи “байти паҳлави”, “гулбонги паҳлави”, “паҳлавонӣ самоъ” шояд ба оҳанги хосе буда, ки дар қолиби инҳо дубайтиҳо рехта мешуданд. Барои насли баъдина анъанаи маъруф асари ҷиддӣ гузоштааст. Достонҳои ҳамосио ишқии “Вис ва Ромин”-и Фаҳриддини Гургонӣ, “Хусрав ва Ширин”-и Низомӣ ва “Шоҳнома”-и Масъуди Марвазӣ, ки суҷа аз даврони то исломӣ бардоштаанд, ба вазни хичову оҳанги дубайтӣ навишта шудаанд. Мо низ дар андешае, ки ҳамосаи қаҳрамонию паҳлавонию “Гурғули”-ро аз ин қатор берун надорем.

“Фаҳлави” ва тарона аз аҳди қадим қаробате низ ба кӯрдҳо дошт. Гоҳҳо адабиётшиносони мо вожаҳоро дар

шакли дурусташ истифода намеkunанд. Осори кӯрдӣ ва ароманаро ҷудо ва алоҳида мепиндоранд. Ҳар ҷое дар адабиёти таърихӣ ва осори донишмандони худӣ ва хориҷӣ истилохоти: Уроман, уроман, урмавӣ ва Авроман омада, пас бибояд донист, ки ҳамон кӯрдӣ ва манзур зодаи Курдистон аст.

Дар тасдиқи фикрамон навиштаи Н. Пигулевская далели зарурият. Ба тадқиқи ӯ дар аҳди Апхониён забони юнонӣ роиҷ буда бошад ҳам, забони портии - паҳлавиро аз миён набурд. Ҳуҷҷатҳои аромании мутааллиқ ба асри I то милод бо юнонӣ тартиб дода шудаанд, вале паҳлави низ ҷой дорад¹²². Ва ҳам тасвири Гударз - шоҳи Апхонӣ бо навиштаи юнонӣ гувоҳ аст.

Дар ин ҷо мебояд ба таърих амиқан фуру рафт. Ҳине ки аз замони Сосониён меғӯем, тавачҷуҳ ба забон хеле муҳим аст, зеро ки он даврон забонашон аз забони Бохтару Тахористон фарқ мекард. Ҷуноне омада, ки «Навиштаҷот зимни тасвири Ардашери I, ки дар тахти Рустам аст, бо се забон: юнонӣ, паҳлави (паҳлави шимолу ғарбӣ - портӣ) ва порсӣ (парсик - паҳлави ҷанубу ғарбӣ - Сосонӣ) ҳақ шудааст.»¹²³

Дар сурати ба фаҳлавиёт қарин шумурдани жанри хунарио мусиқӣ бар раванди тақомулу ташаккул ва тағйироти садсолаҳо дуҷор омадем. Ҷуноне фаҳлавиёт аз ибтидо ҳамчун забони давлатӣ худро ба ҳар ранге нигоҳ доштааст. Яъне забони империи пурқудрати Порӣ (паҳлави), пасон дар даврони Сосониён ҳамчун мактаби фалсафии фарогир вучуд

¹²² Пигулевская, Н. Города Ирана в раннем средневековье. - М.-Л.: «Изд-во АН СССР», 1956. - 364 с. - С.110.

¹²³ Пигулевская, Н. Ҳамон ҷо.

Ҳарчанд гумон надорем, ки сурудҳои фалакӣ ва умуман намунаҳои санъати бохтарӣ зери таъсири ҷараёни фалсафии фахлавӣ будааст, вале ривочи ҷунин мактаби густурда бояд беасар набошад. Ва ҳам метавон ба наҳве натиҷа гирифт, ки истилоҳи фахлавӣ ҳам ба маънии забон ва тарона истеъмол мешудааст. Ҷуноне аз Бобтохир суҳан меравад, овардаанд, ки "...худ асли суҳанонаш аз навъи фахлавӣ будааст, на арабӣ."¹²⁶

Воқеан, осори Бобтохир ва Бобоафзали Қошӣ миёни фалаксароён хеле густариш дорад ва дар аксар ҳолатҳо ҳамчун намунаи адабиёти шиғоҳӣ муаррифӣ мешаванд.

9. АШҚОНИЁН Ё СОСОНИЁН

Зимни паҷуҳишҳои олимони эронӣ, ки мутаассифона аз муҳити таърихӣ Тоҷикистон боҳабар нестанд, маълумоти зиёде дар даст дорем, ки ба дардамон андак меҳӯрад. Ин амал қорро мушқилтар мекунад. Ҳарчанд мантиқи таърихӣ ба мо имконият медиҳад афзалиятро ба даврони Ашқониён (Портҳо) бидиҳем. Ашқониён аз таърихӣ рӯзгори Ҳахоманишиён огоҳӣ қомил доштанд ва ҷунин иддаое дар ҳешӣ лақаби ҳахоманишии "Шоҳаншоҳ"-ро дар сиккаҳои ҷаҳ мекарданд. Аз ҳамон ибтидо қамондори нишастае дар лӯшти сиккаҳои ҷаҳи мепуд, ки дар айни ҳол, медонем, ки қамон ҳамон қамоди шоҳи Ҳахоманишиён, ҷи дар сиккаҳо, муҳро ё сангитораҳо буд."¹²⁷ Ва ҳам бино бар аҳбори солномаи қорони йононӣ ва римӣ, аз забони сафири Ардақони дувум – Астрадад, Ашқониён қамони он минтақаеро, ки ба

доштааст. Ва он ҳам дар марзи хеле дур аз сарзаминҳои қунунии мо. Ин аснод шаҳодати қомил дар мавриди як фарҳанги тақоно ва пуқудрату фарогир медиҳад ва робитаи ногӯсақаний як мардуми воҳид.

Агар ба ҳамаи асноди нимҳоми худ итминон пайдо қунем, пас ба раванди густариш ва табодули муассир рӯбарӯ хоҳем шуд. Яъне забони паҳлавӣ дар шақли хеле тағйирхурда, дар шақли қаронаҳои мардумӣ сохту таркибақро ниғоҳ доштааст. Вале дар асрҳои XI-XII ҳанӯз ҳам ин ғӯиш роиҷ будааст. Бино ба навиштаи донишманди тоҷик Обид Шақурзода: "Шаҳриёри Тӯс, Асадӣ дар миёнаҳои асри XI шимолу қарби Эрон (устони Озарбойҷон)-ро қакони зист бармегузинад, ки он даврон ғӯиши соқинонаш паҳлавӣ (фахлавӣ) будааст, ҳамон забоне ки бисёре аз фахлавӣ ба он суруда шудааст..."¹²⁴

Далели диқари мавҷудияти забони паҳлавӣ дар осори ҳайли донишмандон ва аз қумла навиштаи Обид Шақурзода тасдиқ мешавад, ки яке аз шоирони он оқон Қатрони Табрзӣ "...худ урмавӣ буд ва ба ғӯиши паҳлавӣ суҳбат мекард."¹²⁵ Бале, ҳамон шоире, ки дар тараннуми баҳор қасидаи зебое дорад. Ва қанд байт аз қасидаи Қатрони Табрзӣ:

Пӯида мушк з-абри сияҳ қарҳи қанбарӣ,

Қофур барғирифт зи қӯҳ боди анбарӣ.

Аз ғул замин шуда ҷу тақарвони ҳиндӣ

В-аз абр осмон ҷу қаланғони барбарӣ...

Булбул ба сони муқриби бедил фарози ғул

Ғаҳ қорсӣ навозаду ғоҳе занад дарӣ...

¹²⁴ Шақурзода, О. «Луғати фурс»-и Асади Тӯс - Нурномаи забону адаби фурсӣ.

¹²⁵ Шақурзода О. Дар ҳамон ҷо.

¹²⁶ Зарринқуб, А. Ҷустуҷу дар тасаввуфи Эрон. - Душанбе. - Душанбе: "Ирфон", 1992. - 398 с. - С. 169.

¹²⁷ Шипман, К. Мабнои таърихи Портӣён. - С. 82.

Ҳахоманишиён тааллуқ доштанд, аз румихо кашида гирифтанд.¹²⁸

Аз рӯйи маводи дар даст дошта ва таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки намунаҳои оин ва анъанаҳои хуншариконашон метавонистанд ба сарзамини портӣ роҳ биёбанд, ё акси он. Мухимтар аз ҳама бунёдгузори давлат Арсақ ӯ Аршак аст, бунёди сақой - бохтарӣ дорад. Андешаи дигар низ аз Арсан (Ориёнус) то имрӯз расида, ки "...Аршак бунёдгузори силсила ва Тиридо аз табори шаҳриёри ҳахоманишиё Артахштар буданд."¹²⁹

Хонандаи азиз! Ҳайрон мешавӣ, ки аз хусуси "Фалак" менависем ва чӣ иртиботе бо таърихи куҳан ва мин-ҷумла бо Ашконийён ӯ Портиён дорад? Бале. Мухаккиқон реша ва бунёди жанри хунарӣ, созию овозиро бо давраҳои ҳеле куҳан дар пайвандӣ ёфтаанд. Ибтидо аз китоби муқаддаси "Авасто" ва ба минбаъд. Аз хусуси "Готҳо", сурудаҳои осмонӣ, ҳамзамон аз таронаҳои даврони Ашконӣ - "Фахлавийёт" ва достони ривоятии "Пури гӯр" ӯ "Гӯрзод", ки дар сурати "Гӯргулӣ" имрӯз дорем, суҳан равад, ногузир мебояд ба таърих назар андохт, то пардози тахайюл набошад.

Агар ба осори муҳаккиқон тавачҷуҳ кунем хоҳем дарёфт, ки қабिलाҳои сақой дар Дрангиана ва Арахосия маскан гузида, ки пасон бо унвони Систон ӯ Сакистон шухрат ёфтаанд. Бо бунёди давлати Порт Сакистон як пораи он, ба сурати як давлатчаи тобеъ буд.¹³⁰ Яъне Порт ҳамчун шаҳраб (сатрап) дар аҳли Ҳахоманишиён ҳамчун воҳиди маъмурӣ мавҷудият доштааст. Дар ин бора катобаҳои Бесутун

¹²⁸ Ҳамон ҷо.

¹²⁹ Шипман, К. Мабнои таърихи Портиён.-С. 82.

¹³⁰ Рафуров, Б.Ғ. Тоҷикон...-С. 122.

маълумоти даркорӣ дорад. Ба ақидаи донишмандон Парсава (Parthava), Хварана (Chaarana) бояд ҳамон Хуросон буда бошад. Зеро дар давраи зикршуда Парсава аз қисматҳои аъзами Хуросони имрӯзи Эрон ва Ҳирқания (порсии бостон: Варкана, Гургон) - ро дар бар мегирифт.¹³¹

Ҳадаф аз овардани маводи таърихшигрон ва осори ҳагӣ, ба хотири дарёфти алоқамандии осори мардумонест, ки дар сарзаминҳои паҳновар дар фосилаи дур аз ҳам мезистанд.

Тибқи далелҳои мавҷуда номи Парсава аз унвони ҷуғрофие беш набуд. Ва ин ҷо суҳан аз қавму қабиле низ намерафт. Бино ба натиҷае, ки К. Шипман мебардорад, суҳан атрофи Парниҳои муҳочим меравад, ки бунёдгузори Шоханшоҳии Порт гардидаанд. Онҳо номи Портро пазируфтанд ва доманаи ҳукуматашонро дар минтақаҳои дигари Эрон густариш доданд. Мувофиқи маълумотҳои Парниҳо (Парниён) ҷузъи қавми Доҳа (Daher) буда, пасон ҷудо шуданд. Дар аҳли Искандар дар манотиқи миёни Амударё ва Сирдарё зистгоҳ доштанд. Забони Парниҳои мухтор забони шарқиеронӣ буд. Онҳо забони портиёро пазируфтанд ва ба он забон низ нуфузи зиёдашон монд.

Ҳамин нуктаро бо андаке тағйирот муҳаккиқони эронӣ низ тасдиқ мекунанд. Чуноне ки оварда мешавад: "Мардуме, ки давлати Порт ӯ Ашконийёро поярёзӣ қарланд, аз қабиле буданд ба номи Парниён, ин қабиле узви иттиҳодияи Доҳ буд. Доҳҳо дар даштҳои васеъи байни Сайхун ва дарёи Ҳазар сукунат доштанд."¹³² Пас аз он ки Парниҳо зери ливои фармондеҳашон Аршак дар соли 250 то м. бар зидди

¹³¹ Шипман, К. Мабнои таърихи Портиён.-С.17.

¹³² Шеърдуст, А. Чашмандози шеъри имрӯзи тоҷик.- Душанбе: «Адиб», 1997.-272 с.-С. 14.

Селевкиён хучум оварданд ва ба пирузиҳои нахуст муяссар шуданд ва дар соли 237 то милод Аршак дар маснади шохӣ интиҳоб шуд.

Ба ахбори Юстин пирузии Аршакро портиён огози истиклол донистанд.¹³³ Ва рӯйи бисёр навиштаҳо дар даврони Ашкониён ангезаи миллии намоён буд. Шаҳодати комилаш аз миён бурдани сулғаи бегона - ҳукумати юнониён ба шумор мерафт.

Нуктаи дигаре, ки бо таърихи портиён дар иртибот аст, иштироки сақоихо дар бунёди давлати Порти мебошад. Дар сарчашмаҳо Аршак (Арсак) аз табори Ҳахоманишиён, ҳам пешвои парниҳо ва ҳам сақоӣ ва ҳам бохтарӣ доништа мешавад. Маълум аст, ки ақвоми Доха иртиботе бо сақоихо доштаанд ва низ мавод дар даст дорем, ки дар асрҳои 5-4 то милод ҳамлаҳои иттиҳодияи бузурги сақоӣ ҳаттар ба давлатдорони Ҳахоманишии доштанду мақдуниву селевки.

Ба ҳар ранг маводе, ки дар даст дорем, ишорат ба он мекунад, ки бунёдгузори империяи бузурги Ашкони ақвоме буданд, ки аз сарзаминҳои Тоҷикистони имрӯза, шимолӣ Афғонистон ва Дрангианаи куҳан рафтаанд. Ва ба умумиятҳое, ки аз маҳлуҳаҳои эрониии шарқию ғарбӣ захида мурочиат кардему хоҳем кард, ки ба судамон мебошанд.

Ва асоси "Шохнома"-и Ҳаким Фирдавӣ дар заминаи қаҳрамонҳои даврони Порти, хосса Рустам аст. Ҳарчанд ба назари Клоус Шипман, гӯё Ҳаким Фирдавӣ ин нуктаро рад мекунад ва дар сарнавишти Порти гуфта:

Аз эшон чуз аз ном наштидаам,¹³⁴
На дар номаи Хусравон дидаам.

¹³³ Ниг.: Шипман К. Асари зикршуда. - С 20-31.

¹³⁴ Шипман К. Мабнои таърихи Портиён. - С.83.

Инчунин байтро дар "Шохнома" пайдо накардам, бошад ҳам ҷойи узр дорад, ки ба чашми банди нахӯрд. Вале наметавонист Ҳакими доно аз рӯзгори Ашкониён беҳабар бошад ва танҳо истифодаи номи Ашқоус ва ҷанде аз шохони порти рахнаи иштибоҳот аст.

Тасодуфӣ набудааст, ки Рустам лақаби "сақӣ"-ро дошт ва аз тоифаи сақоӣ буд. Як доира олимони, аз ҷумла И.В. Пянков бунёди пайдоиши ривоятҳоро дар мавриди Таҳамтан аз ақвоми сақоӣ тасдиқ мекунад. Ӯ менависад, ки: "Дар асри 1 милодӣ дар Сакистон дар сари кудрат авлоди маҳаллии Суранхо устувор гардид, ки дар тобеаи шохони порти сулолаи Ашкониён буданд. Ва дар миёни суранхо, ҷуноне ки ҳаде мезананд, занҷираи ривоятҳои Систонӣ (сакистонӣ) ташақкул ёфт."¹³⁵

Он осоре, ки то имрӯз дорем, бори Ашкониёро афзун мегардонад. Сарчашмаи тавлиди достонҳои қаҳрамонӣ ин мардуманд. Чи сақоихо дар ҷолокӣ ва раҳмоварӣ беҳамтои даврон буданд. Сурано, ки номаш ҳамчун паҳлавони шикастнопазир сабт шудааст, воқеан аз назари суробу сурат ва бурзу боло, ҷанговарӣ бемисл ва ягона ба шумор мерафт. Бисёре аз муҳаққиқон ӯро прототипи Рустам медонанд. Ӯ буд, ки бо лашкари камшумораи синоҳи саҳҳазораи Красси римиро шикаст ва бо ҳамин роҳи ғарбро ба сӯйи Шарқ то ба ҷовидон баст.

Гумони ғолиб он аст дар байти зер ишора ба диловарию қаҳрамонии размандагоне маравад, ки ба қавли мардум "алови чашми румиҳоро гирифта" буданд:

У ҷоби шикорӣ нагарсад зи бум,
Ду марди Хуросон, дусад марди Рум.

¹³⁵ Пянков, И. В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности. - С.531-532.

Бештари таърихнигорон тасдиқ мекунанд, ки авлоди сӯраниҳо ҳамчун дуҷуминҳо дар империяи Ашконӣ ҳуқуқ доштанд ба сари шох рӯзи ба тахт нипастан тоҷ бигзоранд. Сурано буд, ки шох Ардро ба тахт бозгардонд ва дар давраҳои пасин низ шӯҳони ашконӣ дар мубориза барои тоҷ тахт ба сақоиҳо така мекарданд. Инчунин ҳаводисро бо шӯҳони Иронӣ ва амалҳои Рустам вомерхӯрем. Дар охир ҳам Сурано ва ҳам Рустам аз найранг ва ноҷавонмардиҳои шӯҳон кушта мешаванд. Яъне умумиятҳои фаровон метавон дар ин маврид пайдо кард.

Шӯҳрати дostonҳои қаҳрамонию паҳлавонӣ ба мардум бе асар намонд. Дар баробари онҳо дostonҳо бо суҷаҳои гуногун шакл гирифтанд, ки қисмате то замони мо расидаанд. На танҳо дар миёни мардуми мо густариш доранд, балки миёни арманӣ, албанӣ ва гурҷию ақвоми дигар. Аз ин суҷа дostonи “Вис ва Ромин” ва қиссаҳои “Пури Гӯр”-у “Гӯрзод” берун омада, ки дар адабиёти классикӣ ва миёни мардум шӯҳратёр шудаанд. Бавҷа мотиви “Пури Гӯр” ва “Гӯрзод” аз ҳамосаҳои беназири адабиёти тоҷик аст. Ва ҳам вожаи “гур” ба маънои фарзанд, писар, ворис, ки аз забони портӣ гузашта аст, имрӯз мустаъмал мебошад.

Далели дигареро метавон дар миён ниҳод, ки он ҷолибтар менамояд. Чун гуфта шуд дар ин давраи дostonсароӣ ва албатта, сурудаҳо дар шаклҳои пахла рушд кард. Намоёндогони тоифаи дуҷум дар миёни мардум шӯҳрати бештаре доштанд ва нахустинҳо дар табақоти боло. Вале бо сабаби набудани маводи таърихӣ дақиқ муайян кардани ҳолат ғайри имкон аст. Дар “Таърихи хунари Эрон” оварда мешавад: “Дар аҳди ислом ва то он тоифае, ки дар пешбурди хунар нақш доштанд, ки ровиёни мусикӣ буданд бо номи

гусонҳо, ки аз даврони Ашконӣён шӯҳрат доштанд, бо аз миён рафтани Портӣён унвони гусонҳо низ аз миён рафт.”¹³⁶

Бино ба пажӯҳиши санътшиносони ҳамзабон ва Аврупо гусон вожаи портӣ аст ва дар дostonи “Вис ва Ромин” ҳам вомерхӯрад. Дар базме, ки аҳли дарбор бо ширкати Ромин аз Гусони навогар суруд мешунаванд. Ва гусон ба маънои хунёгар низ ҳаст. Ва эшон дар замони Ашконӣён мақоми хосса доштанду имтиёз ва миёни мардум ба хотири сурури шодӣ муҳтарам буданд. Дар маҷмӯъ онон дostonсаро, танзар, аргӯшгӣ, шоир ва сӯгворон буданд. Аз ин рӯ мартабаашон болотар аз дигар тоифаҳо буд. Ҷӣ дар баргузории ону анъана ва ҷашнвораҳо нақши муҳим доштанд. Яқин буд, ки кишоварзу қосиб ва заргару бофанда шугли муҳим дониста мешуданд, вале аз баҳра доштан аз мусикию суруд муҳимтар менамуд.

Кусон, kusan, gusan, magosan аз паҳлави ё портӣ берун омадааст. Луғатнигори мумтоз Муин онро аз gwsan ба маънии мусикидон ва хунёгар медонад. Дар “Бурҳони қотъ” навъе аз унвони хонандагӣ ва номи шахси найнавоз дар подшоҳии қадим омадааст. Ашконӣ будани вожаи Мери Бойс низ тасдиқ мекунад. Истилоҳ пасон дар мардумони арманӣ ва гурҷӣ мустаъмал мешавад.

Вожаи “гасан”-и арманӣ ва “магусон”-и гурҷӣ ҳамон вожаи портист ва ба андешаи доираи муҳаққиқон ба қалимаи “мачусӣ” пайванд аст. Дар ин маврид осори таърихӣ афзалият медиҳанд. Шӯҳони Ашконӣ марзҳои паҳноварро дар итоат доштанд, ки мардумони зикршуда аз он қабиланд. Ва тибқи маълумотномаҳо дар 18 кишвари маҳуддаи Қарқоз волиён аз насаби ашқонихо таъйин мешуданд. Мавриди дигар дар ин

¹³⁶ Таърихи хунари Эрон.- С.868.

бора суҳбат хоҳем орош, вале саридастӣ бояд таъкид кунам, ки марзҳои паҳновари Қафқоз барои давлатмрдони ориёӣ - тоҷикӣ ноошно ва комилан мухтор набуданд. Аз идороти ниёномамон пасон муҳимтарин усулро бардошта ва мудом дар асароти фарҳанги қарор доштаанд, ки дар санъатшиносӣ ва илми таърих маълум аст. Чуноне марзҳои гурҷинишин, ки Шота Руставелиро бо асари ҷовидона "Палаггинапӯш" ба ҷаҳониён бахшид. Ин анъана то асрҳои пасин, бо вучуди густариши ҷараёни православиӣ дини насронӣ идома дошт. Ҳузури ғайоли русҳо ресмони робитаҳои қавиро бурид. Манбаъҳо бар инанд, дар асрҳои 15-16 ҷумлае аз озодагон рӯ ба Қафқоз оварда буданд. Яъне доираи адабие вучуд дошт ва волиёни минтақа таваҷҷуҳ ба фарҳанги оламгир мекарданд. Чуноне гуфта мешавад: Мавлоно Неъматуллоҳи Рашид... ҷилои ватан намуда, муддати мадид аст, ки дар Гурҷистон сокин аст.¹³⁷ Ва ҷанди дигарро ҳам манбаъҳо зикр кардаанд.

Ин замон вожаҳои зиёди форсиро дар забони гурҷиён метавон вар хӯрд. Аз рӯйи маълумотҳо ҳазинаи бузурги арманҳо Метандаран, ки вайроншудаи ҳамон "магндорон" аст, аз осори пешини мардуми мо фаровон дорад. Ва бори нахуст унвони Хептал (Хатлони кунунӣ) дар осори солноманигорони арманӣ воমেҳӯрад...

Метавон мағусӣ ва маҷусиро аз як реша пиндошт, вале аснод бар он аст, ки муғон дар аксари ҳолат бо гусонҳо дар муқовимат қарор доштанд. Таърихи даврони Сосониён ин нуқтаро тасдиқ мекунад. Калисои арман низ муқобилашон муборизаи беамон мебуд. Метавон натиҷа гирифт, ки гусонҳо дар бештари маврид сарояндагони мардумӣ ба шумор рафта, ифодагари манфиатҳои эшон ва тараннумгари ону

¹³⁷ Соммирозои Сафавӣ. Тухфаи Сомӣ.- С.276.

инъаноти халқ буданд. Наметавон исрор кард, ки дар дайру манбаъҳои зардушӣ мақому мартаба доштанд. Сарехтар мешавад тасдиқ кунем, ки сарояндагони мардумӣ балеғтару бо мардум буданд аз идеология дур. Чуноне ин замон фалакихонон ва гӯрғулисароёнанд. Онон аз асароти динӣ низ дур мондаанд. Дар асл мероси бузурги мардумиро дар синаи шхон аз селобаҳои таърих раҳониданд ва қисматро ба адабиёти хирфай бахшиданд.

10. ТАСАВВУФ ВА ЖАНРИ "ФАЛАК"

Ба гумони инҷониб, осори фаровоне, ки дар он истилоҳоти фалак, гардун, сипехр, осмон, ҷарх ва ғ. истифода шуданд, бо жанри хирфай - "Фалак" набояд муқоиса шаванд. Ҳамсангӣ дар ин ду вучуд надорад. Ва агар ҳаст, пажӯҳиши амиқу пурвусъатро бо аснод тақозо дорад, ки боиси шубҳа ва надомат нагардад. Яъне ба василаи истилоҳот жанри созию овозиро бо таълимоте, ки дар дарозии таърих бо ҷараёнҳои гуногун ва дар бисёр ҳолатҳо бо ҳамдар ихтилофанд, пайвастан иштибоҳ аст. Мантиқи андеша бояд риоя шавад. Чи мо пешии наслҳои оянда масъулият дорем. Ҳамзамон ба шева ва сохтори санъати хунарӣ таваҷҷуҳ бояд, на дар боби коинот ва ғ. Ин ҷо мақоли ғариби «Ку осмону ку ресмон?» ба хотир меояд.

Талоши муҳаққиқон бо истифодаи истилоҳот бар он аст, ки "Фалак" ҳамон нуктаи олист, ки аҳли тасаввуф сару қор доштаанд. На танҳо ин, балки меҳоканд собит кунанд, ки аз тасаввуф сарчашма мегирад. Дар ин сурат ононро мебояд ба матн ва мусикӣ ҷиддӣ ва дар муқоиса муқочиат кунанд. Ва сипас дар маҷмӯъ ба нуқтаҳои асоси таваҷҷуҳ шавад, то

умумият ва тафрикааш рӯшан гардад. Дар чанд соли охир ин раванд муяссар нашудааст. Ва «об дар хован кӯфтан аст.»

Мо муқобилони равияи тасаввуф набудаем. Дарёфтани далели воқеӣ ва мантиқӣ кори сахл нест. Дар омади гап таъкид кардан як чиз асту бо аснод собит кардан дигар. Суробу сурат ва сохтори одам дар Осиё ва Африқо ҳамсон аст. Бо се чашм ва пою дасти илова вар хӯрдани бани башар ҳодисаи ғайримукаррарист. Роҳи тай намудаи инсонҳо дар тӯли таърих шабеҳи ҳаманд. Кулли офаридаҳошон умумияте дорад. Яке боиси тавлиди чизи дигаре мешавад, чи фаъолияти инсон сертаркиба ва серпахлуст. Манзури мо чист? Дар печидагҳо якеро бар дигаре омехтан, вобаста доништан кори осон менамояд, вале ба асли моҳият расидан хеле мушқил аст.

Агар таъкид кунем, ки жанр бо ҷараёни тасаввуф дар бастагист, мушқиламон ҳал мешавад? Дар кучо онон бархурд доранд? Дар ин ҳолат монеаҳои тоза эҷод мешавад. Ва ҳилофи на танҳо мантики таърихӣ, балки муқобили навиштаҳои худ мебароем. Муҳаққиқон медонанд, ки ҷараёни сӯфия воҳид ва таълимоти якандешон нест, балки аз ҷараёнҳои муқобили ҳам иборат мебошанд. Пас аз кадом равия муассир шудааст «Фалак»?

Аксари пажӯҳандагон решаи жанри сарояндагиро аз даврони густариши оини зардуштӣ мепиндоранд. То кадом андоза ҳақиқат дорад, ба дараҷаи маводи дар даст дошта баён кардем. Агар, воқеан, нишонахоро дар сурати сурудаҳо – «Готҳо» дарёфта бошем, пас онро бо тасаввуф чӣ қор? Дар ин ҳолат боз ҳам ба таърих назар бояд андохт.

«Фалак» ҳамчун жанри сарояндагӣ ва сабки хунарий то он ки таълимоти фароғири тасаввуф ташаққул ёбад, ба вучуд омад. Мисле ки ҷараёни сӯфия бо таълимоташ. Дигар, оё дар

минтақае, ки «Фалак» вомондааст, таълимоти зикршуда густариши пахновар дошт? Дар ҳар ду ҳолат ҳам ноком хоҳем шуд, чи ки посухи сареху солим надорем. Бале, гуфтам ва тасдиқ мекунам, ки жанр маҳсули фаросат ва хунари минтақаи бузурге бо унвони Бохтар буд, вале идеяи ҳоким ва фарогир дар шакли тасаввуф вучуд надошт. Шояд муқобилигон ва гуруҳҳои дар сурати дарвешон буданд, вале асари амике дар жанри созино овозӣ нагузаштаанд. Мардум талош ба зист доштанд ва талқини дунёбездорӣ на амали онҳо буд. Эҳсоси қавӣ аст, ки як сабаби асосии пайдоиши мусиқӣ ва суруд тараннуми зиндагӣ будааст. Яъне аз бунёд ҳосияти оптимистӣ ва патриотӣ дорад.

Дар бунёд сӯфия таълимоти даст бардоштан аз дунёи сифла будааст ва пеша кардани қаноат аст, ки реша ба коҳилию танбалӣ дорад. Бефаъолиятӣ ва роҳгумии рӯшани рӯшан аст, бигӯем, комилан дуруст нест, вале ғалати маҳз низ нест. Тибқи таълимоти тасаввуф хушиҳои ҷаҳон чизе нест ва аз онҳо рӯй бояд тофт. Пас ободгарӣ ва офаридани неъматҳо чизе нест. Дар ин сурат нақши инсон дар бунёди ҷаҳон пашизе арзиш надорад. Қаноат бояд пеша кард ва сабуру қаноатпеша мебошад буду ғӯшанишинӣ ихтиёр кард. Мавзӯи муҳим ва асосӣ дар тасаввуф нест шудани худӣ ва пайвастан бо ҳолики яқтост. Тамоми талош барои расидан ба ҳолиқ ва дар он гум шудан аст. Яъне ҳар чӣ дар олам ҳаст, вучуди Худост. Боқӣ ҳич.

Оё суҳанони мо дар боби он, ки аз даврони Зардушт вомонда ва низ бо тасаввуф дар алоқамандист, то кучо воқеият дорад. Абулхусайни Зарринқуб менависад: «Агар дуруст аст, ки тасаввуф дар дунёи ислом аз зуҳд (парҳезгорӣ) ва факр (нодорӣ) оғоз шуд ва бо ишқи илоҳӣ ва ваҳдати вучуд ва

шухуд ба камоли хеш расид, зуҳур ва тавсиаи он дар сарзамини Эрон, дар тайи қуруни нахустини исломӣ ҳолӣ аз ғаробате ба назар намерасад, чаро ки Эрон маҳди деринаи оини Зардушт бо аволими зуҳд ва факр ошноӣ ва тавофуке надошт, то аз ин ҳайс омодагии хоше барои парвариши тасаввуф нишон дода бошад.»¹³⁸

Шояд мусикию суруд аз аҳди қадим аз таълимоти буддоя, монавия ва насронӣ муассир шуда бошад. Мо бар он нестем, ки оини зардуштӣ аз унсурҳои ирфонӣ камол надошт ва ба андешаи файласуфон таълимоти Зардушт, ақоид ва одоби маздаясно ва каломи Авасто аз пораҳои унсурҳои ирфонӣ дар худ муқаррар хифз мекард, вале зуҳд ва факр назди эронихои зардуштӣ писандида набуд.¹³⁹

Муҳаққиқон бар андешаанд, ки мувофиқи оини пешин Зардушт нахустин рӯхонӣ, аввалин галладор ва нахустин ҷангчӯ буд ва назди ӯ ҷангчӯӣ ва сарватандӯзӣ бо омилҳои рӯхонӣ муҳолифат надорад. «Дар «Вандидод» хучистатарин нуктаи рӯи замин он ҷост, ки инсон ибодат мекунад ё хона, рама, зан ва фарзанд ба вучуд меоварад, ё галла ва мева ҳосил менамояд ё галла ва ҷаҳорпой афзоиш медиҳад. Албатта ин тарзи таллақӣ аз зиндагӣ ҷое барои гириш ба зуҳд ва факр боқӣ намегузорад.»¹⁴⁰

Агар рӯзадорӣ пешӣ аҳли тасаввуф аҳамияти фавқулода дошта бошад, дар оини Зардуштӣ гуноҳ буд. Ва ҳам нуктаи муҳим дар он зоҳир мешавад, ки дар санавияти Зардушт рӯху ҷисм дар муқобили ҳам нест, хайр ва шар аст,

ки бо ҳам муқобил аст ва албатта, дунёи ҷисм ҳам ҷузъи каламрави хайр аст, на қаламрави шар.¹⁴¹

Агар ба осори тоисломӣ будани жанр бовар дорем ва решаҳоиашро аз таълимоти зардуштӣ ва даврони Ашконӣ ва Сосонӣ дарёфтанием, пас дар муносибат ба тасаввуф эҳтиёткор бошем. Зеро ба ақидаи Абдулхусайни Зарринқӯб: «Тасаввуф ирфони исломӣ буд ва сирати пайғомбару саҳоба ва маҳсусан Қуръону ҳадис маншаи аслии он шумурда мешуд.»¹⁴²

Мо ин ҷо аз даврони пайдоиши «Фалак» ҳадс мезанем, ки бароямон дастнорас аст. Ва ҳич маълумоти дақиқе надорем. Танҳо мантиқи таъриҳӣ сармашқи амали мост. Ҳине аз зиндагии инсон, хуна, кайфият, фаъолият ва офаридаҳои ҳарф мезанем, умумиятҳоро барои ҳама давраи замон меҷӯем. Бо он ки аз Зардуштия суҳан рафт ва таносубаш бо сӯфия маънои онро надорад, ки оини пешин аз шинохти олами рӯхонӣ бенасиб буд. Ва ба қавли Виденгрэн, ки Абдулхусайни Зарринқӯб иқтибос мекунад «...бо таваҷҷуҳ ба ҷанбаи хунарий, лутф ва ҷозибас, ки дар сурудҳои Готҳояш ҳаст, ба Зардушт бештар симои нуронӣ ва пуршӯру ҳаяҷони як шоири сӯфии бостонири медиҳад.»¹⁴³

Дар ин раванд, банда комилан муқобилият надорам, ки жанри созию овозии «Фалак» аз тасаввуф баҳра нагирифтааст. Дар ҳоле, ки Хуросонро маҳди тасаввуф мешуморанд ва бузургтаринҳои ҷараён дар ин сарзамин парвариш ёфтаанд.

Қучосе дар жанр: дар мусикӣ ва матн таъсири суфия эҳсос мешавад, вале бо қадом шакл. Магар он суруди зиндагӣ

141 Зарринқӯб, А. Асарӣ зикршуда.- С. 8.

142 Зарринқӯб, А. Асарӣ зикршуда.- С.24.

143 Зарринқӯб, А. Асарӣ зикршуда.- С.26.

138 Зарринқӯб, А. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон.-С. 7.

139 Зарринқӯб, А. Ҳамон ҷо.- С.7.

140 Зарринқӯб, А. Ҳамон ҷо.- С.8.

нест ва ифшои рози ногуфтаи инсон набудааст? Агар ба матну мусикӣ таваҷҷуҳ мешавад, метавон ҳикмат ва рози коинотро дарёфт. Бар Парвардигор ишора мешавад ва муноҷот низ бармалост. Вале аз рӯи инсоф ҳудошиносӣ ва андешаи ҳикматпарастона танҳо моли сӯфия набудааст.

Воқеан, дар аксари ҳолат мисол аз суҳанони пурмаъно мезананд ва фалсафааш меҳонанд. Ин гуна нуктаҳо дар осори аҳли тасаввуф фаровон аст. Вале қонунҳои умумии инкишофи ҷамъият ва табиат аз ҷониби фалсафа ва файласуфон қаблан муқаррар нашуда, балки раванди умумист. Намешавад зиндагиро побанди қонунҳо гардонд. Қонуну қоидаҳои умумӣ аз низомии табиат ва ҷамъият бардошта шудааст. Манзури мо ин аст, ки инсонии бохушу боҳирад ин низомро дарк мекунад, ақлаш ба гардишҳои иҷтимоӣ мерасад, номутаносибии хубу бадро эҳсос мекунад, ҳарчанд ҳич аз мактаби фалсафа ва суфия ахборе надорад. Ва бисёр аз офаридаҳо аз мантиқи рӯзгори инсон бардошта мешавад. Печидагиҳои зиндагиро мунъакис мекунад. Мулло Даркии Кумӣ мегӯяд:

Риштасонам фалак аз бим гирех зад ба гирех,¹⁴⁴

То сарангушти муроде накунад боз маро.¹⁴⁵

Ва аз навиштаи Шукрии Кундӯзӣ:

Гардун, то кай аз ту дилам хун бошад,

Қонам зи аламҳои ту маҳзун бошад?

З-он рӯ, ки ту ҳам дунёро ҳам дунпарвар,¹⁴⁵

Набавд аҷаб ар номи ту, гар дун бошад.

Суҳанони шоиронero овардем, ки аз мактабҳои адабӣ гузаштаанд ва албатта аз илмҳои замона огоҳӣ доштанд. Вале аз дубайӣ ва рубоӣҳое, ки аз миёни мардум рустаанд,

¹⁴⁴ Волаи Доғистонӣ. Риёзат-ул-шуаро.- ҷ.2.- С.138.

¹⁴⁵ Ҳамон ҷо.- С.452.

метавон таълимоти суфияро ҳуст. Ҳарфи пурмаъно аз индиғиро сурудаанд, ки муносибати инсонро дар низомии мавҷуда барассӣ мекунанд:

Шабҳо ҳама шаб дарди туро нола кунам,
Дар кунҷи лаҳад ёди ҷонона кунам.

Баъди сад сол, агар ба хокам гузарӣ,

Бӯи ту ба ман расад, кафан пора кунам.

Дунёра ба худ вафо надидем, гузашт,
Ангушти пушаймонӣ газидем, гузашт.

Дунё ҷамане будаст, мо боди баҳор,

Як субҳдаме дар он вазидем, гузашт.

Дар жанри созино овозии «Фалак» тағйиротҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ мазҳабӣ шояд то кучое асар бардошта бошад, аммо на дар шаклу сурате, хангома биёрем ва талкин намоем, ки типист. Агар мавзӯ ва мухтасови жанро бар ҷиддият бингарем, масалан, дар мавзӯ ва моҳият, ки ба ҷаҳонбинии инсонҳо пайванд аст. Ба қавли файласуф С. Раҳим фалак ҳамчун тарикаи фалсафӣ дар матн зохир мешавад. Ҷуноне аз рӯи қоида, дар шакли рубоӣ - жанри ҳосаи аънави назми тоҷику форс, муъҷазу фишурда пешниҳод мешавад ва гоӣи пурмухтасовero оид ба олам, инсон ва дарки ҷаҳони маънавии он фарогир аст. Дар ин ҳолат иқтидори мусикӣ фаротар менамояд. Дар фазои беҳудуд мавҷҳо, нолаҳо ва гардишхоero ифода мекунад, ки суҳан дар таҷассумаш очиз мемонад.

Мусикӣ инсон ё фалакисароро ба фалсафаи коинот мепайвандад. Ҳамин мусикӣ мебошад, ки дар фазои бекарон тобишҳои маънаӣ медиҳад, менависад ў ва меафзояд, мусикии фалак на танҳо беҳудудии макону фазоро мучассам

месозад, балки амику пурвусъат андешаву эҳсоси иҷрокунандаро намоён мекунад ва сомеъ гӯё асрори кайҳонро мепунавад.

Ин ҷо низ метавон бо сӯфия умумият пайдо кард. Ҷӣ ҷаҳон аст ва кучое ҳам бархурдҳо имкон дорад. Вале ба чанд паҳлӯи масъала тавачҷух шояд. Нахуст, фалак чун намунаи адабиёту ҳунар ба маротиб қадимтар аст ва ба сарғаҳи эҷоди инсон мерасад; дигар, ки санъат шакли махсуси фаъолияти инсон аст. Ҷамоаи сӯфия суфта, густаришхурда ва домани андешаҳошон паҳновартар бошад ҳам дар қолабу асарот бокист. Ва ҳам зухду каноат, ибодат ва сабури гириш доштаанд, ки аз назари мантиқ ва моҳият дархури сурудаҳои фалақӣ нест. Ба андешаи сӯфиён на шиква, на гила, на шикоят зарур нест, балки сабури пеша бояд кард. Ва ҳам ҷараёнҳои суфия дар нигариш ба олами ҳастӣ дар як саф набудаанд. Қисмате таъкид кунанд, ки: "... Латоиф ва хушихову зебоиҳои ҷаҳон пайдор нест ва давому бақое надорад..."; гурӯҳе ба ҳич вачҳ "...шодиҳо ва зебоиҳои ҷаҳонро на фаромӯш мекунанд ва на аз даст доданианд. Ва талош меварзанд, ки дар он бикишанд, ки умр ба тақрор набувад."

Ин ҷо нишонаи фаъолият ва амал аз ботин берун нест. Мубориза бо нафс аст, барои нафс нест. Бархе ашъори Абӯсаиди Абулхайр, Фариддини Аттор, Ҳаким Саной, Ҷалолиддини Балхӣ ва дигаронро бо сурудаҳои фалақӣ аз назари мазмун ва муҳтаво дар пайвандӣ медонанд. Нахуст, ин бузургони зикршуда дар даврони ғурӯҳҳои мугулону темуриёну шайбонигарӣ, дар сарзаминҳои бештар ба ҷанг мувоҷеҳ маълуму маъруф набуданд. Мебояд амиқан дарк кард, ки талошу нола ва ҷонбозиҳои эҷоди онҳо бо хоста ва пиндорҳои қаробат надоранд. Балки фарёди сӯфиён аз

нисоли Худованд, аз ишқ аст, на ҷизи дигар. Ва ҷараёнҳои сӯфия гуногун буда, ба низоми қоинот, инсон ва мавқеи он ба гунаи мухталиф менигаранд. Масалан Карромиён касбу ҷаҳдро инкор мекарданд ва барои фарор аз он роҳ ба бодия мегирифтанд. Ва Сайёриён сарватро ҷизе намедонистанд ва тақдир сарнавишт барояшон бунёдӣ буд. Ҷуноне Абулаббоси Сайёри аз падар сарвати бисёр гирифт ва маблағи хангуфти дод ва ду тори мӯйи ҳазрати пайғамбар бихарид. У буд, ки таъкид мекард: «Инсон ҷи гуна метавонад тарқи гуноҳ кунанд, дар ҳоле ки он гуноҳ дар лаҳз нависта шудааст ва аз он ҷо қазо бар инсон рондааст, ҷӣ гуна ҳалос тавон ёфт.»¹⁴⁶

Ва Шох Халиллоҳи Бенаво мақоми сӯфиро ба тариқи худ мешиносад:

Ориф, яъне ки хешро кард фано,

Исбот намуд зоти Ҳақро ба бақо.

Сӯфист касе, ки хешро кард субут,¹⁴⁷
Дарёфт ба худ ҷумла сифоту асмо.

Маҳфум аст, ки орифон пайравони «Ваҳдати вуҷуд» - анд ва Парвардигорро сабаби ҳастии қоинот ва ҷамеъи мавҷудот мепуморанд. Шиква, хурдагирӣ ва шикоят аз амалҳои моддӣ ҳоси орифон нест. Ва агар ҳаст, тоза ҳосияти рӯҳонию равонӣ дорад. Дар ин рост доираи дигари сӯфиён инсонро зоти шариф, баргузида ва халифаи Худованд мешиносанд. Ҳадафи асосӣи онон низ боло бурдани мавқеъ ва мартабаи инсон аст. Барои ҷараёни дигар инсон аст, ки худро месозад ва ба василаи талош ба ҳақ мерасад. Ба қавли дигар ирфон дарунигарист. Ҳадафи асосиаш инсонсозӣ ва навосзӣи инсонхост. Инсоне, ки бузургонамон (Саной, Хайём,

¹⁴⁶ Зарринқуб, А. Асарӣ зикршуда.- С. 52.

¹⁴⁷ Волаи Доғистони. Риёз-уш-шуаро.- Ҷ.1.-С.429.

Аттор, Ҷалолитдини Румӣ...) ҷаҳд кардаанд, инсонсолорист. Инсонро мавҷуди асил, худсоз, боирода ва дигаргунсози ҳеш ва атроф мешиносанд. Инсон комилан тобеи омилҳои беруни нест, бештар аз худии худ илҳом мегирад. Ба андешаи файласуфон асоси таълимоти Мавлавия рӯчӣ ба ботин, назар ба ваҳдат ва эътироз аз зохир буд.¹⁴⁸

Агар муттақои андешаи доирае «Маснавии маънавӣ» бошад, зӯри беҳуда аст. Намешавад аз назари моҳият жанри мусикию хунарии фалакиро бо асли моҳияти дарунсӯзи андешаи ҷараён ҷаспонд. Метавон аз най ва сӯзу гудозаш фаровон гуфт, охири кор ин ҳама як зухурот аст, дархури ҳадафи мо нест. Ба назари Мавлоно «Маснавий»: «Дар бораи кашфи розҳои вусул ба ҳақиқат ва расидан ба мартабаи яқин аст. Ва дониши бузурги Худовандӣ аст. Вар роҳи равшани Худопарастӣ аст. Ва ошқортарин бурҳони Худошиносӣ аст... Рӯшноии он монанди фонусест, ки дар он ҷароғе бошад, ҷароғе ки равшантар аз бомдодон нур бифашонад.»¹⁴⁹

Шояд осори тасаввуф дар симои дарвешон ва аҳли хонакоҳ ба хунари сарояндагон расида бошад, ки пажӯхишгаронро ба ҷодаи нав раҳнамун мекунад.

Метавонанд муддаиён дар исботи пайвандии «Фалакӣ» ва тасаввуф рақсу самоъро ба миён бикашанд. Дар ин ҳолат низ дову шигирдҳои солах мавҷуд нест. Рақсу самоъро аз пиндори мову ман фаротар бояд гирифт. Ба қавли Шайхи Самнонӣ:

Ин завқи самоъи мо маҷозӣ набувад,

В - ин рақс, ки мекунем, бозӣ набувад.

¹⁴⁸ Зарринқуб, А. Рисолаи зикршуда.- С. 371.

¹⁴⁹ Мавлоно Ҷалолитдини Балхӣ. Маснавии маънавӣ: Дафтари аввал ва дувум.- Душанбе: «Адиб», 2013.- 480 с. - С.19.

Бо беҳабарон бигӯ ки, эй беҳирадон,¹⁵⁰

Беҳуда суҳан ба ин дарозӣ набувад.

Ва намунаи аргуншти кӯхистонӣ аз рақси самоъ бо ҳосиятҳои ҷолиб фарқ дорад. Гумони ғолиб он аст, ки бояд аргуншт ва суруд мусикиҳои мардумӣ, ки маросиму ҷашнвораҳоро орошта медоштанд, ба ҷараёнҳои сӯфия асари амиқ гузошта бошад. Ҳумияти равонино метавон дар аргунштҳои мардумӣ ва рақсу самоъи тасаввуф таҳсис кард, вале самоъ бо вижагиҳои сирф рӯҳонӣ ва равонӣ аз рақсҳои маросимӣ, ҷашнӣ, диловарии қаҳрамонӣ фарқ мекунад. Рақси маъмул дар кӯҳманзар аргуншт аст. Ва аргуншт вожаи шева ва лаҳҷа нест ва тибқи пажӯхишҳо бо номи шевотир Ораш дар алоқамандист. Пас чи сон метавон намунаҳои рақсро ба ҳам омехт.

Аз гузашта маълум аст, ки рақсу суруд ва мусикӣ дар ислом мамнӯъ буд. Анъанаҳо ва зехнияти устувори мардум тоҷик, ҳамзамон талошҳои ҳикматпарастонаи бузургон ин намунаҳо дар дин роҳ пайдо кард. Мавлавӣ “самоъро идроки асрори илоҳӣ ... ва мусикиро аз хунаҳои барин” медонист. Дар баробари он ки рамзу намоди зиёд дар анъанаи сӯфиён қорбурд дорад, ба фикри Мавлавӣ “... он ҷо ки самоъ ба поён мерасад, мусикӣ оғоз мегадарад. Аз ин рӯ забони мусикӣ забони ҷаҳону забони ошиқон аст, ки ба инсон тааммули ҳаёӣ мебахшад.”¹⁵¹

¹⁵⁰ Волаи Доғистонӣ. Риёз-уш-шуаро.- Ҷ.2.- С.93.

¹⁵¹ Зарринқуб, А. Рисолаи зикршуда.- С.379.

11. ФАЛАК НАМУНАЕ АЗ МУСИҚИИ БОХТАРӢ

Дар маҷмӯъ ба сайри таърихии жанри мусикию хунари амикан фуру равам ва раванди падидаҳои иҷтимоию таърихиро дар қиёс бигирем, хоҳем дарёфт, ки “Фалак” намунаи сахлу сода набудааст. Муаммо ва норӯшаниҳо саволхоеро посух меҷӯянд, ки фаъолияти пажӯҳишгоҳеро тақозо дорад.

Бостоншиносону мардумшиносон ва санъатшиносон натиҷа гирифтаанд, ки намунаҳои хунари бо пайдоиши инсонӣ кордон ва боақл ба вучуд омад. Дар ибтидо ба шӯғли онон дар иртибот буд. Таппақули хунароҳо ба шароити зист ва зиндагиашон алоқаманд тағйиру сертаркиб мешуд. Шикорафканону бодиягардон бо роҳи худ буданду зироаткорону хунармандон дар ҷодаи худ. Ва характери бештари офаридаҳо мавсимӣ, маросимӣ ва меҳнатӣ буданд. Вобаста ба шӯғл ва тарзи зисташон созоҳо ё олоти мусиқӣ ба вучуд меомад.

Бо пайдоиши ҷамоаҳои бузург, шаклҳои ибтидоии давлатдорӣ ва шахристонҳо намунаҳои хунари сарояндагӣ ва рақс, ки аз бозихо ибтидо мегирифт, пайдо шуданд. Дар ин рав дар дарборҳои ҳокимону шохон базмҳо баргузор мегардиданд. Ва низ пайкору набардхоро бе садои даъваткунанда ва таҳрикангези созоҳои ҷангӣ наметавон тасаввур кард.

Дар ибтидо нахустин тараннумгарон ва сурудхонон бояд дар сафҳои лашкар буда бошанд. Онон ба хотири баланд бардоштани рӯҳия ва таҳрики равонии сарбозон аз диловарии ҷасорати паҳлавонони пешин қиссаҳо месароиданд. Бино ба навиштаи донишмандони эронӣ, дар даврони Ҳахоманишӣ ба

ҷангони ҷанг Куруш дастур медод, ки “суруди ҷангӣ” хонда шавад ва шайпури навохта шавад.”¹⁵² Эҳсос мешавад, шохон ва синахсолорони пешин арзиш ва нерӯи таҳрикангези хунармандонии асилро дар омода кардани размандагон аз назари равонӣ хуб дарк мекарданд. Ин таҳрибаи таърихӣ дар нигоми империяҳои пасин ба тариқи паҳновар истифода мешуд.

Дар ин маврид “Шохнома”-и Абулқосим Фирдавӣ шубҳаҳои моро бартараф мекунад. Достонҳое, ки саропо аз разму пайкор ва диловарии паҳлавонӣ ва дар ин равиш аз рӯнҳои ваганпарастӣ иборатанд, рушан мекунад, ки сурудҳои талқинӣ ва таҳриқӣ намунаи хеле куҳананд. Ҳаким Фирдавӣ ишора мекунад, ки нахустин сози нафасӣ ба даврони Ҷамшеду Хушанг ва Афросиёб тааллуқ дорад. Агар дақиқтар зехн монем пас аз ин шохон сухан аз даврони Манучехр меравад. Ва дар миён сифат аз созу навосту овоз дар ҷашни шод ба хотири ба ҳам омадани Золу Рӯдоба, ки огози даврони паҳлавонӣ дар Эрон мебошад. Ва инро дар хронологияи таърихӣ дар мизон бигузorem 4 ё 4,5 ҳазор сол ҳосил мешавад. Ва яқин аст, ки он овоз ҳаг вучуд надошт ва бештар ривоятҳо аҳаммият доранд.

Ба андешаи банда нахустин суруди расмӣ, ки метавонист асоси тараннум ва бунёди тарғиби қаҳрамонии аҷдод бошад, Катибаҳои Дориюш дар кӯҳи Бесутун мебошад. Таронаҳоеанд бунёдӣ, ситоиши ниёгон, ҷавонмардӣ ва тарғиби неруи тавоно.

Возех аст, ки осори моддӣ дар аксари ҳолат ҳосиятҳои муайянкунанда доранд, албатта то зуҳури осори ҳагӣ. Барои ҳаде задан ва пешниҳоди фарзия моро лозим аст ба тасвирҳои ба даст омада мурочиат намоем. Метавон аз осоре ёд кард, ё

¹⁵² Таърихи хунари Эрон.-С.870.

истифода кард, ки сози мусикӣ бошад, ё тасвири мутрибу хунёгарон.

Хуб мушқида кардаед, ки фалакхонон ва пашмақомсароён ҳангоми адои суруд як дастро беҳи гӯш медоранд. Ҳар кас ин амалро ба тариқи худ шарҳу маънӣ мекунад. Доирае аз хунардандон онро ба хотири танзими овоз (мониторинг голоса), танзим ва васеъ кардани ҳолигии садо мешуморанд. Ба ҳар ранге бошад, бештар аз сарояндагон дар иҷрои, ба истилоҳ “Фалаки даштӣ”, даст беҳи гӯш мениҳанд. Ва ин амали нав нест. Осоре ки бостоншиносон аз Шуп солҳои 1941-1944 ба даст оварданд, аз куҳантарин ҳамнавозии ҷаҳонро намоиш медиҳад. Дар ин ҳамнавозӣ ҳамагӣ бонувони хунарданди эломӣ тасвир шудаанд. Дар тасвир нафари аввал хонандааст, ки ба расмӣ маъмули овозхонон дастӣ ростишро буни гӯшаш гузоштааст.¹⁵³

Шояд далели овардари қисмате бо шубҳа бингаранд. Элам кучову сарзамини мо чӣ? Аз даврони ҳеле қадим муносибат ва равобити мардумон бо Бохтар дар сатҳи баланд буд. Ба хусус иртиботи тичоратӣ зарураат дошт. Асноди бостоншиносии дайн мекунад, ки дар ҳудуди деҳоти Ғелот ва Дарнайчии ноҳияи Восеъ пайдо шудани хайкалчаи роҳиб аз намунаи санъати бобули гувоҳ аст, ки ба ғаболҳои савдогарони эламі алоқаманд мебошад. Бар хилофи олимони Санкт - Петербург мо дар андешае, ки пайкараи роҳиб маҳсули дастӣ хунардандони маҳаллианд, вале бо сабаку шеваи бобули бунёд шудааст. Офарида ба асри биринҷ тааллуқ дорад.¹⁵⁴

¹⁵³ Тарихи хунари Эрон.- С. 785.

¹⁵⁴ Асрориён, Дж. Куляб в памятниках истории и культуры// Проблемы сопоставления и исторической интерпретации.- Душанбе: «Балогат», 2019.- 232 с.- С.50-51.

Ба андешаи П. Ам*е дар зуҳури маданияти ғайриоддӣ ва электикаи Бохтар нақши ақвоми эламӣ ҳеле муҳим аст. Ў баъди пажӯҳиши осори фаровони ёдгориҳои бостонии Бохтар чунин натиҷа гирифта буд ва таъкид мекард, ки эламиҳо миёнави бунёди буданд дар табодули тучҷорӣ ва анъанаҳои фарҳангӣ миёни минтақаҳои алоҳида.¹⁵⁵

Дар дарозии як садсола беш минтақа ёдгориҳои зиёдеро аз даст дод. Бавежа дар замони Шӯравӣ ба хотири васеъ кардани кишти пахта заминҳои намоёнгари осори қадим ҳамвор карда шуданд. Аз рӯйи маълумотҳои Д.Н. Логофет корманди ҳарбӣ ва мардумшиносии рус ёдгориҳои замонҳои пешин рӯйи роҳ фаровон буданд. Аз ҷумла ӯ менависад, ки: “Иншооти бузурги обёрӣ бо хати кубурҳои зиёди обгузар, обанборҳо, новаҳо ва ҷўйҳо, ки аз сангу хишти пухта сохта шудаанд, аз фарҳанги волю ва дараҷаи баланди тамаддуни халқиётҳое, ки дар Хутал маскун буданд, шаҳодат медиҳад. Харобаҳои бешумори шаҳристонҳои Хутал, Лағмон ва Сарматой ба ривочу равнақи тичорат ва давлатдорӣ дар ин кишвар аз замонҳои қадим – даврони Ошуру Бобул ишорат мекунанд.”¹⁵⁶

Аз ин ахбор ва дову дастакҳо метавон натиҷа гирифт, ки дар ҳаёти иҷтимоии Бохтари куҳан намунаҳои санъати хунари рушд мекард ва ташаккул меёфт. Як силсила осори даврони қадим ва асрҳои миёна, ки аз ҳудуди Афғонистони имрӯза, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон пайдо гардидаанд, мисоли равшан аст. Навиштаҳои донишманди санъати тоҷик А. Низомиро агар дар як паёми фишурда пешниҳод намоем, мазмун ин хоҳад буд, ки саҳнаҳои бо базму тараб моламот ва пуршукӯҳи

¹⁵⁵ История таджикского народа // Древнейшая и древняя история.- Т. 1.- Душанбе, 1999.- 791 с.- С. 145.

¹⁵⁶ Логофет, Д.Н. Дар кӯҳманзару водии Бухоро (Хониғари Бухоро ва вазъи имрӯзаи он).- Душанбе: «Орбита», 2020.-551 с.- С.314.

дар Балаликтешпа (анкариби Тирмиз), Холчаён, Ачинатешпа, Дилварзинтешпа, Сурхутал тасвир гардида аз авчи санъати мусикӣ гувоҳанд. Ба назари ӯ осори Холчаён ва Дилварзинтешпа мисоли равшани хулосаҳои болост. Чуноне дар тасвирҳои намунаҳои ҷанг, бавежа ҳайкалчаи сафолии зани зебои ҷангнавоз ҳайратовар аст. Метавон онро ҷанги бохтарӣ унвон дод.¹⁵⁷ Ҳарчанд, менависад ӯ: "... ҷанг ё арфай ҳозиразамон аз ҷанги бохтарӣ аз рӯи ҳаҷм фарқ мекунад", вале қотғёна метавон гуфт, ки кашфкунандагони ҷанг бохтариёни қадиманд. Пасон ҷанги камонпакли бохтарӣ ба Миср бурда шуд. Дар ин маврид мисриён ба ин қоиланд ва ҷангро Осиёи менаманд.¹⁵⁸

Дар ташреҳи Н. Нурҷонов, ки ба осори бостоншиносии таъия мекунад нуктаи тасдиқро метавон вархурд. Ӯ менависад: "Воқеан, суруду мусикӣ дар шимоли Бохтар ривҷ дошт... ҳайкалчаҳои тилин аз Холчаён, сангин аз Ҳайратон, ҳайкалчаҳои уднавоз ва барбатнавоз ва қолибҳои барои сохтан суроби аз Дилварзинтешпа шаҳодати комил аст."¹⁵⁹ Дар давраҳои пасин дар марзҳои собиқи Бохтар дар даврони Қушониён ва Тахористон мардуме мезист, ки анъанаҳои пешинро идома меод. Бавежа, ибтидо аз даврони Канишка роҳ ба инкишофи забони маҳаллӣ ва суннатҳои фарҳаг гардид. Канишка дар асри якуми милодӣ бо як амри худ хат ва забони ҷононири мамнӯъ эълон дошт. Аз ин ба баъд дар низоми давлатдорӣ ҳар ду: забон ва хат молики рушд гардиданд. Аз аракаи беназири Ҳайратон ба даст омадани тасвири занони ҷангӣ ва рӯду духулнавоз далели рушан аст дар рушди ҳунари мусикӣ дар даврони то ҳамаи араб.

¹⁵⁷ Низомӣ, А. Таърихи мусикии тоҷик. - С.37.

¹⁵⁸ Низомӣ, А. Ҳамон ҷо. - С.97.

¹⁵⁹ Нурдҷонов, Н.Х. Традиционный театр таджиков. - С.36.

Ҷойи таъкид аст, ки ҳунари мусикӣ ва сарояндагӣ бо оин ва маросимҳои дар бастагии ноғусастанӣ қарор доранд. Аз ин рӯ санъати тасвирӣ, ки бо маросими қудсӣ дар алоқамандист, дар ин ҷода қумақрасонӣ мо хоҳад буд. Намунаҳои ниғорасозии Бохтару Сугд аз умумияте бархурдор буданд, ки ба дарунсӯи пешаварӣ ишорат мекунанд. Чунончи дар яке аз пораҳои ниғораи Панҷақағ рақси маросимӣ вомерхӯрад. "Ба дарозии девор суроби нимурёни мардони арғушгӣ, ки шалвори кутӯхи то зону доранд, тасвир шудааст. Дар дастонашон созҳои мусикӣ намоён мебошад. Дар як ҳолат табии нимдоира, дар дигар ҳолат табии дуруя шабеҳи соатҳои регӣ, ки дар қисмате аз ёдгориҳои Осиёи Миёна маъмул аст ва дар ҳолати савум созе ба монанди барбат менамояд."¹⁶⁰

Аз рӯи навиштаҳои сайёҳони ҷинӣ мардуми сарзамин на танҳо ҷолоку далер, балки дар ҳунар мумтоз буданд. Яке аз дигар бармерхезад. Чунончи дар адои рақси маросимии шикор ва разм қобилияти ҷолокӣ ва ҷустӣ, ҳамзамон садои пурғулгула ва ғайриоддӣ ҳеле муҳим аст. То имрӯз ин хосиятҳои миёни арғушгӣҳои минтақа боқӣ мондааст ва дилкашолӣ ба рақсу суруди пурҷушу анғезанда, мусаллам аст, аз аҳди қадим вомонда. Дар ин маврид солномаҳои ҷинӣ маълумот доранд. Ончуноне аз Самарқанд дар асри ҳафтум ба Чин дар баробари дигар тухфаҳои раққосаҳои низ фириастода мешиданд. Ва ҳам манбаҳои тасдиқ мекунанд, ки соли 733 шоҳи Хутал баробари аспон ба Чин хунёгаронро фириастода буд.¹⁶¹

Ин ҳама бесабаб набуд. Аз рӯи маълумоти манбаҳои дар Ҳатлон ва Кумед (Қаротегин, Дарвозу Ванч) санъати рақс ва

¹⁶⁰ Живопись древнего Пенджикента. - М.: Изд. АИ СССР, 1954. - С.107.

¹⁶¹ Шеффер, Э. Золотые персики Самарканда. - М.: Гл. ред. Вост. Лит., 1981. - С.107.

мусиқӣ дар холи рушд буд. Аз бешу пештар мақомдорон хунёгарон, сарояндагон ва раққосон буданд.¹⁶²

Хунармандонии Бохтар дар олами санъат, хосса дар Чин шухрат доштанд ва дар равнақи хунари мусиқии онон бе асар намонданд. Эдвард Шефер менависад, ки: "Асри VIII милодӣ, садсолаи ғайриоддӣи шухрати уднавозон ва раққосони Осиёи Миёна дар шахристонҳои Чин буд. Бадбаробар мусиқӣ ва рақси тохарио дар ҳама ҷо метавон мушоҳида кард."¹⁶³

Кашфиёт набувад, агар изҳор намоем, ки сурудду мусиқӣ дар баробари намоиши анъана ва оину русуми аҷлод конёъкунандаи талаботҳои маънавӣ: ахлоқӣ, зебоипарастӣ ва одамгарой будааст. Ва ҳам як занҷираи устувореанд, ки давронхоро мепайванданд.

Воқеан, аз тасвири марду зани мусиқанавоз, ки навиштаҷот бо яке аз онҳо дар иртибот аст, метавон аз рушди санъати мусиқӣ ва сарояндагӣ бо дили пур суҳан гуфт. Тасвир дар яке аз хуҷраҳои шахристони Хулбук дар солҳои ҳафтодуми асри XX кашф шуда, бо анъанаҳои тоисломӣ пайвандӣ дорад.

Илова бар ин далел метавон аз тасвири ду зан - мутриби дар курсӣ ништа, ки барои илми таърих арзиши ғавқулода дорад, намуна овард. Аз тарафи чап зане тасвир шудааст, ки бо камонча сози дутораро менавозад. Камонча дар дасти ростӣ ӯст. Соз ба тори тоҷикӣ шабоҳат дорад. Ин нигораи ягона нест ва бо камонча навохтани соз набояд боиси шубҳа шавад, ки дар манбаъҳои дигар низ воমেҳӯрад.

Дар мавриди аввал ишора мекунад ба мақому марғабаи занон, ки дар ҷомеа нақши калидӣ доранд ё ба шону шарафи хунёгарон, ки дар даврони қаблӣ муҳтарам буданд ва чун тоифаҳои хосса шинохта мешуданд. Ҳам дар дарбори шохону

ҳокимон ва ҳам миёни мардум. Ба қавле хунёгарон аз олами улвӣ буданд. Яъне дарёфти асрори созу аз он берун омадани садои маҳину дилкаш амали мардумони одӣ набувад. Маълумотҳо ва хулосаҳои мантӣӣ бар он мекашанд, ки нахустин шоирон сарояндагон будаанд. Дар ин рав, ки суҳансанҷ будаанд, мартабаашонро болотар мебурд. Достонҳои мардумӣ, аз ҷумла "Гӯрғули" ин андешаи моро собит мекунад. Дар аксар ҳолатҳо соқӣён ё сарояндагон бадохатан ба достонҳо ва воқеаҳо суҳан меафзоянд. Дар асрҳои баъдина возеҳ мешавад, ки шоирони мумтозамон сарояндагони номвар будаанд. Ибтидо аз Устод Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Амир Хусрави Дехлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон.

Ҳанӯз дар тулӯи тамаддун, дар аҳди қадим, бавижа дар замони Ашқониён шеър мусиқӣ ба наҳве ба ҳам қарин будаанд, ки шахс наметавонист, бо мусиқӣ ошно набошад ва ё дар навохтани яке аз созҳо маҳорат надошта бошад шoir бошад.

Осори Хулбук ва тасвирҳои занон бо сози мусиқӣ ва ғалатитар навиштаҷот дар доману сари даст аз ташаққули мактаби хунарие маълумот медиҳад, ки аз доираи тадқиқи пажӯҳандагон берун мондааст. Ва метавон ҳадс зад, ки мактаби комили бохтарӣ бо жанрҳои мусиқӣ ва сарояндагӣ тавҳам шухратманд будааст ва дар садсолаи охир мо танҳо ба ҷузъиёти он сару кор доштаем. Роҳи ғалатро дунбол кардаем.

Агар бигирем, ки ташаққулиёнии забони форсии нав - тоҷикӣ пеш аз ҳамаи араб шурӯъ шудааст, пас минтақаи Қӯлоб ва соқинони соҳили ҷани рӯди Панҷ дар он нақши боризе доранд. Ва ҳич олиме тавачҷуҳ накарда, ки дар ҳама давру замон хунармандону сарояндагон дар устувор,

¹⁶² Нурдҷонов, Н.Х. Традиционный театр таджиков.- С.28.

¹⁶³ Ҳамон ҷо.

нигаҳдорӣ ва густариши забон бештар аз ҳама тоифаҳо даст доштаанд. Онҳо буданд, ки ҳам дар дарбори шоҳону ҳокимон ва ҳам миёни мардум тавонони забонро ҷилва медоданд. Аз халқ бармедоштанд ва бо сайқал додан бармегардонданд. Бо ҳамин омил меғунд, адабиёти шиғҳӣ нахуст шакл гирифт ва дар раванди пешрафти ҷомеа ба ҳирфай табдил шуд.

Шоирон ҳамзамон ғундагону навозандагон, ки буданд, бо василаи хунари дуҷум машхур мешуданд. Таърих бо пайдоиши ҳагу муаллиф илм шуд. Ҳунаремандони ғунда беҷуме нишон монданд, ки номашон ҷоёе сабт наёфт. Мо аз адабиёти антиқӣ танҳо Ҳомееро медонем. Ҷӣ меғуем, ҷӣ мешунавем чандон аҳаммиёт надорад. Муҳимаш он аст, ки жанрҳои мусиқӣ хунариро талаботи замон ба вучуд овард. Ҳосиятҳои равонӣ, зебоипарастӣ, ахлоқ шеваи тозаӣ амалро рӯйи саҳнаи зиндагӣ рост кард. Базму шодӣ, суру тараб, ҷашнвораҳо, пирӯзӣ ва зафарҳои пайвастаи инсон ва зарурати дар сатҳи зарурӣ нигоҳдорӣ анъана ва ону русум, амалӣ кардани ормону орзуҳо суруду мусиқиро ба вучуд овард. Барои адои инҷунин амале тоифае зарур буд. Зеро на кишоварз, на косибу дарзӣ, на бофандаву заргар амали соҳиронаи сарояндагонро анҷом дода наметавонистанд.

Байдгӯну ғундагону шоирону сарояндагону сознавозон қисмат шуданд. Ба дарбориёну мардумиён. Қисмати аввал аз имтиғзо бархурдор ва бар асари сиёсат ва дин аз авом дур шуданд. Мардумиён балеғтар ва аз таъсири сиёсату дин канортар. Ин қисмат ба мардум наздиктар буданд ва асрҳои тулонӣ дар ҳамин мавқеъ боқӣ монданд. Ҷуноне то асри XX достонсароён ва фалакихонон. Онон мероси бузургеро аз селобаи таърих канор кашиданду қисматеро ба адабиёту

санъати хирфавӣ тақдим карданд. Ин доира меросбарони ноқеъ боқӣ монданд.

Ва зарбаи муҳлике, ки ба ин шева зада шуд, аз ҷониби араб буд. Дар адабиёт фаровон дар ҳиёнати туркон ва шикасти давлатдорӣ Сомониён менависанд. Вале дақиқтар ба воқеоти қабл аз он намекунанд. Араби бодиягард таҷрибаи таърихӣ пешгузаштаро тақрор кард. Ҷунончи ду империяи бузург: Ҳахоманишӣ ва Сосонӣ аз инҷунин иллат, аз дастӣ ду нерӯи бегона хору запил шуданд. Яке аз таҳрибкорӣ мақдунӣҳо ва дигаре аз ваҳшонияти араб.

Ҳама вақт шикаст бади бад аст, вале дар ин маврид ҳолатҳо аз ҳам тафриқа доранд. Бино ба андешаи муҳаққикон агар ҳеллинизм таъсири мусбат ба хунари ориёӣ гузошт ва барои идомаи хунари паноҳгоҳе ва имконе фароҳам овард, вале ислом ҳич гуна мадуро ва мулоҳиза дар ин маврид надошт. "Аз назари ислом хунари санъат куфромезтарин суннатҳои маҷусӣ буданд."¹⁶⁴

Суруду мусиқӣ ба хоҳири забон ҳазф шуд, санъати ҳайкалтарошӣ ва ҷашнҳо - сарҷашмаи ҳамагуна таблиғу тарғиботи миллат мамнуъ эълон гардид. Ва пешӣ роҳи суруду мусиқӣ комилан баста шуд.

Дар ҳама давру замон ғосибон манбаи дорой ва сарват такозо мекарданд. Яке аз дигаре бо андак ҳосият фарқ мекард. Ҷ. Қуниёто дар замони пасин навишта буд: "Вақте мубалиғони мазҳаб ба сарзамини мо омаданд, дар бағал китоби муқаддас доштанд ва мо заминҳоямонро доштем. Панҷ сол баъд мо дар бағал китоби муқаддас доштем онҳо заминҳоямонро."

¹⁶⁴ Таърихи хунари Ирон.- С.1074.

Ҷоҳилони араб дурандештар баромаданд. Идеологияи навузхур метавонист то дунё боқист, манбаи доронҳо ва сарвати араб бимонад. Ва бо ҳамин мақсад қалбу андешаи мардумро аз Хуросуи Эронӣ Варорӯд ба василаи оини навузхур ба ҳукми худ дароварданд. Зеро оину маросим ва анъанаҳои ақвоми бодиягардро ҳамчун эҷоди Аллоҳ талаққӣ доданд. Бартариро ба ин тартиб аз араб бар мардуми куҳантамаддун тасаллут доданд. Дар ин чода рухониёни судҷу ва ҷоҳилони хиёнаткор мусоидат намуданд, вале дили на ҳамаи тоҷиконро ин муддаиён бурда буданд.

Дар миён ёд меояд “Мунозираи Арабу Аҷам”-и Ҳақим Асадии Тӯсӣ ба марди арабӣ посух гуфта буд:

Айб аз чӣ кунӣ аҳли гаронмоя Аҷамро?!¹⁶⁵

Чи - бвед шумо, худ - галаи ғарри шугурбон?!¹⁶⁶

Вале чӣ метавон кард, ки ҳамин “галаи ғарри шугурбон” ҳар чи аз бодия рафтору кирдору гуфтор оварданд, василаи раҳнамунсоз талаққӣ доданд ва чуноне гуфта шуд бар асоси ваҳйи иллоҳӣ пароканданд. Дар натиҷа ҳич роге бар ақоиди ғайр нагузоштанд. Аз назари онон ҳама гуна қисса ва достонҳо дар мавриди қаҳрамонони пешин афсона ва устурапардозӣ доништа шуд ва ҷою мақоми Фаридуни Манучехр, Рустаму Исфандиёр, Золу Сому Бежану Сиёвушро танг намуд. Чи шохону паҳлавонони пешин ишора аз даврони то исломӣ буданд. Бо андешаи дилбар, ки дар ҳадис таъкид шудааст: “забони аҳли бихишт забони арабӣ ва форсӣ” мардумро аз роҳ заданд. Вале дар муқобил асноди дигарро аз эътибор дур афканданд, ки аз Абухурайра иқтибос кардаанд. Ба қавле дар “Аҳсант-ут-тақосим омадааст: “Гуфт пайғамбари Худо (с) макрухтарин суҳан назди Худованд форсӣст,

¹⁶⁵ Асадии Тӯсӣ. Ғаршоспнома.- Душанбе: «Адиб», 2011.- 480 с.- С.10.

шайтонҳо ба ҳузӣ суҳан меғунд ва гуфтугӯи дузахиён ба бухорӣ аст ва қаломӣ бихиштиён арабист.”¹⁶⁶

Гумон меравад, андешаи аввалии ширгуна маҳсули ақли маъриқӣён ё арабони дурандеш ва фиристваҳои боақл будааст, ба гунаи тасаллои дил ва худфиребӣ аз як тараф ва дил ёфтан аз донишмандони тоҷик ва истифодаи мағзи эпон дар соҳмони масоили сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ. Вагарна ақли араб ба ин бозӣ, ки дар иваз ҳамаро ситонду бо силоҳ рабуд, намерасид. Гумони ғолиб ин аст, ки ҳар ду ҳадис сохта ва бофтаи давраҳои пасинанд.

Ин ҳама дар маҷмӯъ нерухоро бар муқобили тарзи зиндагии шарқӣёна орошт, ки асараш ба ҳунару мусиқӣ муҳлиқ буд. Иқтибоси дувум шояд аз душманони миллати тоҷик, тоҷикситезон ва арабҳои силахшӯри биёбонгард бошад. Ба ҳар сурат аз назари мантиқу мухтаво ҳарду ҳам шубҳаангез менамоянд.

Бо баҳонаи он ки суруду мусиқӣ дар ислом мамнӯъ аст, намунаи шаҳир рӯ ба таназзул овард. Ҳол он ки манъи шеъру шoirон ҳисоббарбаркунӣ дохили араб буд, ки аз амали шoirони аҳди ҷоҳилия берун захида буд ва паямбарони вақт пешашон пашизе арзиш надоштанд. Вале дурангӣ ва риёкорӣ ҳамоно идома дошт ва то кӯҳистони дурдаст ба шакли дигар мерасид. Дар сурате ки Урво - модари халифа Усмон аз дӯстдорони мусикино суруд буд. Ва яке аз хунармандони иронинаҷод Абуабдулмунъим ибни Абдуллоҳ мулаққаб ба Товуси кӯҷақро дар дарбор нигоҳ медошт ва хомӣ буд.¹⁶⁷

Вале дар Шарқ муносибат дар ибтидо комилан дигар буд. Дар минбар суҳан аз мутрибу сароянда аҳёнан мерафт ва

¹⁶⁶ Садои Шарқ. - 2013.- №1. - С. 156.

¹⁶⁷ Таърихи ҳунари Ирон.- С.920.

ҳалқаи хунармандони ҳалқӣ тангтар мегардид ва онон наметавонистанд бар асоси ғояҳо ва талаботи дини ҳоким аз гузаштаи худ ёд бибаранд. Яқин аст, ки ниғаҳдорандаи хунари пешиниён ҳалқ аст ва муқовимати ин намунаро намоёндагони саркаши онҳо то дер пос медоранд. Дар омади гап бояд таъкид кунам, ки жанри хунари ва мусиқӣ, ки имрӯз ба шакли “Фалак” вомондааст, ба шарофати ҳамин мардуми нописанду саркаш то имрӯз расидааст, ки сазовори таҳсин аст.

Ба тадриҷ, ки ислом ҳама соҳоти рӯзгорро фаро гирифт ва ҳавфи эҳёи анъанаҳои пешин аз миён рафт, мувофиқи хостаи хулафои исломӣ санъати мусиқӣ ба шакли дигар роҳандозӣ шуд. Пасон мушоҳида мешавад, ки ҳамаи империяҳои дар заминаи идеологияи исломӣ иморат шуда, дар дарбори худ дастаҳои хоссаро бунёд намулданд, Вобаста ба шароити табиӣ, муҳит ва зехният хувияти мардум санъат шакл гирифт. Дар Шарқ ҳукуматҳои миллӣ ва мардуми меҳаннараст дар растохези он сайъ карданд.

Дар Аврупо, ки муҳити созгор вучуд дошт, ин раванд комилтар шакл гирифт. Бино ба навиштаи ибни Халдун даврони ҳукумати аббосӣ овони ривочи мусиқӣ буд. Аз ҷумла дар Андалусия мадрасаи хосса бунёд шуда буд, ки пасон номи хунаристони мусикиро гирифт. Ин мадраса пас аз муҳоҷирати Зарёб аз Бағдод бунёдгузори шуд ва боиси ривочи мусиқии эронӣ ва шарқӣ дар Испания гардид. Зарёб бо Исҳоқи Мавсилӣ – мусикидони даврони Ҳорунаррашид, ҳамаср буданд. Ва таърихнигорон овардаанд, ки зодаи Рай Исҳоқро дар баробари падараш Иброҳим як зане бо ному насаби Отака бинти Шаҳда дарси мусиқӣ меомӯхт.

Барои тақвияти андешаамон, ки хунёгарон ягонаҳои замон буданд, меафзоём, ки Исҳоқ аз ҳамаи илмҳои замон

бархурдор буд, аз ҷумла динӣ. Аз ҳамин буд, ки Маъмун мегуфт: Агар Исҳоқро ба унвони мусикидон наменинохтанд, мансаби козиро ба ӯ меодам.¹⁶⁸

Ба мутаассибони дин, ки имрӯзҳо аз камин берун омаданд ва мусикиро дар рӯзҳои шодӣ ва хурсандӣ ботил меҳоханд, намунае хоҳам овард. Исҳоқ мутриби беҳамто ва хунёгари номвар аз зиёд доштани рӯза аз дунё гузашт. Ва халифа Мутаваккил гуфта буд: “Бо марги Исҳоқ яке аз ифтихорот ва зиннатҳои импературии ман аз даст рафт.”¹⁶⁹

Хуруфотпарастон ва рӯхониёни худҳоҳ ва ҷоплус садди роҳи санъату хунаро мешуданд, вале хушбахтона нерӯҳои ватанхоҳ ва солим то тавонистанд онро бо ҳар ранге хифз карданд.

Муқовимат миёни ватандорон ва ғояҳои исломӣ тӯлонӣ буд. Осори таърихӣ ба андешаи мо далел хоҳад буд. Ба қавли Мирзо Сайидризо:

Аз нақшу нигори дару девори шикаста,

Осор падид аст санодида Аҷамро.¹⁷⁰

Ҷуноне маводи шаҳристонҳои Сайёд ва Хулбук аз намунаҳои то исломӣ маълумот ба бор доранд. Дар зери тасвири зебои зани хунётар абёте, ба қавли сарчашмаиноси шодравон Ғолиб Ғоибов, ҳарчанд бесаводона ҳақ шудааст, вале мазмунӣ расо ва фаҳмо дорад:

Лаб ҳаме х(в)ашмаза,

Абрӯ камони Ҳамза,

Тиранш хаданги ғамза,

Чашмакош ҳалоки дилҳо.

¹⁶⁸ Таърихи хунари Ироӣ. - С.922.

¹⁶⁹ Ҳамон ҷо. - С.923.

¹⁷⁰ Волаи Доғистонӣ. Рибъ-уш-шуаро. - Ҷ. 2. - С.231.

Бо он ки намунаи зебои таронаи даврон аст, зикри номи Ҳамза бе ҳадаф нест. Онро хосса ворид кардаанд. Ҳамза ибни Абдуллоҳи Хуросонӣ аз ватанпарастонест, ки ливои муқовиматро ба муқобили волиёни Систон ва Хуросон дар ибтидои асри IX баланд карда буд ва дар Ҳатлон низ шухрат дошт. Яъне мардум диловарони баномуси худро фаромуш намекарданд ва ба василаи шеър суруд ному корномаашро ҷовидият мебахшиданд. Кӣ медонад? Шояд аз он тавсифот фақат пореае боқӣ мондааст?

Дар ин рав таърих таронаи пураҳаммиятро дар шинохти мардуми сарзамин фаромӯш накардааст, ки дар миёни мардуми Балх, дар масҳараи Асад ибни Абдулло паҳн шуда буд:

Аз Ҳуталон омадия,

Ба рӯ табоҳ омадия,

Обор боз омадия,

Хушку низор омадия.

Таронаи маъмуласт, ки фаровон истифода мешаванд. Ҳамин тавр ҳам бояд бошад, ки санади қотеъона аст. Ҳам аз муборизаи диловаронаи мардуми Ҳатлон ва вижагиҳои хулку хислат ва зеҳнияти мардумаш, ки ба душманон ва рақибон тан надоданд, рӯшан мешавад. Аз назари забонӣ ва муқаррар намудани таърихи адабиёт низ беаҳаммият набудааст. Чуноне пажӯҳишгарон дайн мекунанд тарона ҳиҷоӣ қушода дорад ва манша аз сурудаҳои готҳои “Авасто” мегирад. Яқин аст, ки қаблан вазни ин намунаи шеъри ҳиҷоӣ буд. Дар ин маврид аз эпоси мардумии “Гӯрғулӣ” низ метавон ёд овард, ки инчунин анъанаро муқовимат бахшидааст.

Бино ба андешаи санъатшиноси шинохта А. Низомӣ порайи маъруфи “Аз Ҳуталон омадия”-ро ба троник -

таронаҳои даврони сосонӣ дар қиёс мегиранд ва ба адабиёти шиғоҳӣ мансубаш медонанд.¹⁷¹ Ва аз мушоҳидаҳои олимӣ пухтакор А. Низомӣ таронаи:

Гули баҳорӣ, бути таторӣ,

Набид дорӣ, чаро наёӣ?!

Набиди равшан, чу абри баҳман,

Ба назди гулшан чаро наборӣ?!¹⁷²

Ба ҳамин тарз навишта шудааст. Ва дар эҷоди қофиласолори шеъри тоҷикинофорей Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ як робитаи зебо ва хушмандонаро бо таронаи хатлонии - балхӣ метавон таҳсис кард. Ва ҳам як умумияте бо “Бӯйи ҷӯйи Мулӣён ояд ҳаме...”, рушан аст.

Ҳамин тавр метавон натиҷа гирифт, ки жанри мусикию хунарие, ки ин замон “Фалакӣ” ё “Фалак” шинохта шудааст, ҳамон намунаи сурудаҳои бохтарист, ки бо тағйироти бешу кам то имрӯз расидааст. Омӯзиши саҳеҳи он рӯшан хоҳад кард, ки мо дар оstonаи қушоиши розҳо ва асрори намунаи пуртаркиба ва хирфай қарор дорем.

Раванд ва ташаккули намунаҳои санъат, бавижа сарояндагӣ имкон медиҳад аз тағйироти таҳаввулот изҳори андеша намоем. Бале, дар ибтидо осори халқӣ ҷавҳару бунёди сурудаҳоро ташкил мекард. Ҳарчанд яқин аст, ки онҳо низ муаллиф доштанд, вале бо гузашти замон ва ҳаводиси пурпечуб фаромӯш шуданд. Пасон бо ривочи ҳагу алифбо хунаварони кӯҳмазар сар заданд ба ашъори адабони ихтисосӣ. Ба дастуре, ки шоиронамон аз осори пешин хунармандона истифода мекарданд, мисли тарона ва рӯбоиҳо дубайтӣ.

¹⁷¹ Низомӣ, А. Таърихи мусикии тоҷик. - С.93.

¹⁷² Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Шеърҳо(китоби мусаввар). Душанбе: “Ирфон”, 2008. - 176с. - С.115.

Дар ин маврид мурочиат мекунем ба навиштаи ховаршинос Зафар Мирзоён, ки: “ниёкони мо пеш аз эҷоди ғазал, маснавай ва дигар жанрҳои адаби андешаву эҳсоси худро тавассути дубайӣ ихзор мекарданд. Ба ёд меоварем дубайтиҳои пеш аз замони Рӯдакӣ эҷодшударо:

Агар ғамро чу оташ дуд будӣ,

Қаҳон торик будӣ ҷовидона,

Дар ин гетӣ саросар гар бигардӣ

Хирадманде наёбӣ шодмона.”¹⁷³

Ба хотири собит қардани андешаҳо мебояд ба сабуку сароиши ду минтақаи кишвар, ки аз назари хуву хислат, зехният ва орову торои мусикӣ тафриқаи намоёне надоранд: Ҳатлону Бадахшон мурочиат намоем. Ҳамзамон сайри дар шинохти умумияти таърихӣ ва қиёси ду намунаи шигарфи хунарӣ: “Шашмақом” ва “Фалакӣ” мебояд.

12. ФАЛАК ВА ЗЕҲНИЯТ

Дар баробари пайдоиши давлатдорӣ, асотир ва эътиқодҳои динӣ шароити табиӣ ва мавқеи ҷуғрофӣ минтақаро набояд аз ёд бурд. Шароити кӯҳистон ва мушкилоти он ба парвариши руҳу равони сокинонаш бе асар намеронад. Дарёфти на оsonи ризқ ва муқовимат бо шароити сахту сангини кӯҳистон, сели паёнаи ҳаводис мардумро неруманд мегардонад. Як навъ зиндагии худқифоро барояш муҳайё месозад. Бар ин ҳама илова мешавад ноқомҳои сиёсӣ. Зарурат ба дифои ватан ва ҳонаву дар мардумонро пухта ва омодаи ҳамагуна зухурот мегардонад. Онҳо дар осори маънавишон, ки ба ҳар зайле буд, зиндагиномаи худро

¹⁷³ Мирзоён, З. “Фалак”-ро мақоми классикӣ мебояд. Дастнавис.- С.8.

мунъакис менамоянд. Сабуру устуворанд, ки имконоти худсозӣ, худталқинӣ ва ҷодаҳои тасаллобахширо дар маънавиёт – боландаи авзои равонӣ меҷӯянд.

Ин хосияти ҳамагуна мардуми сайёра будааст. Дар баробари худсозӣ ва боландагӣ шодио тараб пайдо мешавад гилаву нола ва шикоят аз муҳити ағроф ва аз ҷабборони таърих. Дар миён бояд ба нури дигар умед банданд, ки Парвардагори эшон аст. Худои ин минтақаҳо аз маконҳои дигар тафриқа дорад. Меҳроханд ўро дар паҳлуяшон бубинанд ва низ мебинанд. Ман андешаро дар хуну пӯстам санчидаам. “Парвардигор”-и шаҳристонӣ аз деҳоти кӯҳманзар фарқ дорад. Дар шаҳр дидам, ки ҳар амале дар онҳо савоб аст, дар деҳа убол буд. Ҳар гоми нодурусте дар шаҳр равост, дар деҳа гуноҳ аст. Ҳарчанд ҳама аз як таълимоти муҳаммадӣ обишхӯр доштанд. Наметавон даъвати ваъдаи шаҳиро самимӣ ва бунёди пазируфт, ки дар деҳот ба малулии хотир мекашад. Шафқату меҳр ва муҳаббат дар деҳа аз хулки шариф аст ва ғ. Аз ҳамин рӯ деҳот барандаи фарҳанг ва шаҳр то андозае қотили он аст. Манзур, шаҳр падиловарандаи намунаҳои тозаест, ки бо тамаддун дар иртибот будааст. Дар ҳамин раv қоршиносон бар ақидаанд, ки фарҳанг ҷавҳари дурахшон ва сабаби мавҷудияти халқияту миллат бувад. Ва осори фарҳангӣ дар деҳот бе маҳлӯтӣ, устувор ва поянда аст, ки жанри “Фалак” дар ҳамин доира хоҳад буд.

Вале он чи мегӯем, ба замони нав тааллуқ дорад. Дар давраи қадим, тамаддуни локали (бумӣ) арзи ҳастӣ мекард, ки падиловари фарҳанги халқият буд. Ва заминаи нахустинро ин тамаддунҳо гузошта буданд ва бо фарҳанг тавҳам буданд. Тамаддуне буд, ки қавмҳоро аз иртиботи хунӣ, русуму одагу анъана ва ҳешу таборӣ мепайваст. Аз фарҳанги ҳамсоягон

чизаке мбардошт, вале комилан муассир намешуд. Ва раванди этногенез - пайдоиши решаҳои таърихиро аз ин давронҳо бояд ҳуст. Мантиқ дар омӯзиши таърих дар ин ростоба мо имконият фароҳам меорад.

Ҷаҳони қадим ҷаҳони мурда ва аз назари маънаӣ комилан дар инзиво набуд. Ҳарчанд бо маҳдудиятҳои фаро ҳонда мешуд. Халқҳо мудом дар пайи пиноҳти ҳамдигар буданд. Яъне гузаштаре сахл нагирем ва дар мақоме бошем, ки дар ақли солим бигунҷад. Мардуми он оворро нотавон напандорем, ки: "...дар ҳазораи 4 то миллод ҳагу мадору ранги (кабудӣ) сайёраи Нептунро мардуми шумерии у гузаштаи дуродур медонистанд ки нақши ҷойгиршавии уро дуруст, ҷунонки имрӯз аст - капидаанд."¹⁷⁴

Қаблан зикр шуда буд, ки дар осори даврони биринҷӣ деҳаи Ғелот (ноҳияи Восеъ) осоре ба даст омад, бӯйи маданияти Бобулистон дорад. Аз гӯри зане, бо унвони рамзии "Маликаи Ғелот" пайдо шуд, ки ба нажоди аврупоӣ мутааллиқ аст. Ва ин ченак барои маданияти он овор хеле муҳим мебошад. Тандиси марде низ ба даст омад, ки аз санги ангидрид ба шева ва услуби бобулиёни куҳан сохта шудааст. Ба қавли бостоншиносон тандиси рӯҳонӣ мебошад. Ин натиҷаи мубодила ва иртиботи мардумони аҳди қадим ба шумор меравад. Вале натиҷагирӣ саҳеҳ нест. Қисмате бар онанд, ки ҳайкалча аз Байнаннаҳрайн ба сарзамини мо роҳ ёфтааст. Далелҳои мутамад мавҷуданд, ки тандис моли бобулиён набуда, маҳсули ҳунармандони маҳаллианд. Дар ин маврид дар ҷаъ навиштаам дар заминаи бозёфтҳои Н. М. Виноградова, А. И. Нечвалова, Ю. Г. Кутимов, Ҷ. Ломбардо ва

¹⁷⁴ Бобо- Назар Ғафоро. Кешӣ Зардуштӣ... - С. 10.

наҷуҳиши боназоқати А. Лео Оппенхейм муфассал гуфтаам.¹⁷⁵

Пас чи гуна шуда, ки сабк ва услуб тафриқа надорад. Далелҳо яқин мекунанд, мардумони қадим аз осори ҳам бархурдор ва ҳам муассир мешуданд. Дар ин табодул ақвоми дигар метавонистанд нақши миёнравро бибозанд. Дар ҳоли ошно гардондани маданиятҳои мардумони минтақаҳои паҳновар ба якдигар мақоми хоссаре эламиҳо доштанд. Ҳарчанд доду ситад, рафту омад ва табодул шиддагу суръат надошт, вале ба тадриҷ гузариш медошт. Дар ин маврид тадқиқотҳои солҳои охир, ба вижа аз Саразм маълумоти фаровон медиҳад. Бозёфтҳои далели маркази тичоратии Осиёи Марказӣ будани Саразм аст. Аз тарафи дигар дарёфти осори ба Маздоизм ва Меҳрпарастӣ марбут аз Қораи Ҳинд то Митан ва сохилҳои баҳри Сиёҳу рӯди Дон гашта то кӯҳҳои Урал ва рӯҳҳои Волгаю Об ба ин далеланд.

"Ҳар чизи тоза ҳамон фаромӯшшудаи қадим аст", мегӯянд русҳо. Муносибат, бигзор дар зинаи ибтидоӣ бошад, вале буд. Онҳо аз умумияти пайдоиш, аз умумияти хотираи таърихӣ ва ҳамрешагӣ маълумот ба бор доранд. Ва низ ба иртиботи ҳамхунӣ дову дастаканд.

Аз ин ҳама бигзарем марзҳои омӯзиширо фишурда кунем ва бирасем ба даврони ҳукуматдорӣи Бохтару Сугду Хоразм. Бо вучуди ҷудоиҳои марзӣ умумияти фаровон дорем. Дар ҳамин заминаҳо даъвои ҳамхунӣ ва ҳамрешагӣ ба вучуд омадааст. Қисмате аз он умумият пасон боз моро ба ҳам овард. Новобаста ба шӯру ситези давронҳо. Кучое он умумиятҳо, хушбахтона аз худ дарак медиҳанд. Бавижа дар осори

¹⁷⁵ Аспориён, Дж. Куляб в памятниках истории и культуры (Проблемы сопоставления и исторической интерпритации). - С. 45-52.

бостоншиносӣ ва вомондаҳои забонӣ. Ба қавли олими забоншинос Бобо-Назар Гафор "...топонимиаҳо ҳамчун Хуталон, Кӯлоб, Балҷувон, Даштиҷум, Дашгори, Дошмандӣ, Уротеша, Рометан, Урметан, номҳои Рахш, Йохсу, калимаҳои рахшак (ранги) париди, (ранги) пиркида, бих (солим шудан, тандурустӣ) ва... ки ба пиндори мо аз ҳамон шеваи Proto-Aryans расидаанд."¹⁷⁶

Пасон бо таъсиси империяи Ҳахоманишҳо, ки ақвоми зикршуда ва марзҳои Бохтару Суғду Хоразмро дар бар мегирифт, таърихи муштарак оғоз ва омӯхта мешавад. Яъне мо аз империяи бузург менозем ва муддати тӯлонии таърих сарнавишти ягона доштем.

Манзур аз рӯ овардан ба таърих фарогирии ҳама паҳлӯҳо дар омӯзиши хунару санъат мебошад. Ва дарки ҳамачониба ва бегалати раванди пайдоиш ва рушди санъати хунарӣ, ҳосса созию овозӣ бе дониستاني асотир, даврони ташаққули забон, зеҳният, бовару анъанаҳо, ки дар тӯли давронҳо ҳосил шудааст, ҳич касро насиб нашудааст.

Сухан аз боби таърихи минтақае меравад, ки ба истилоҳи илмӣ ареали пайдоиш ва ниғаҳдории жанри "Фалак" будааст. Ва минтақаи паҳновар низ ҳаст, ки тамоми Бадахшон (Тоҷикистону Афғонистон), Тоҷикистони Ҷанубӣ, аз Кобул то шимоли Афғонистонро фаро мегирад. Умумияти таърихӣ ва фарҳангии ин ҳалқа рӯшан аст. Мебояд ба онҳо таваҷҷуҳ кард, ки чӣ сарнавиште доштанд ва чӣ таҳаввулотеро сипарӣ кардаанд.

Нахуст ба осоре бознигарӣ хоҳем кард, ки бо тағйироти ҷузъӣ то имрӯз расидаанд. Барои намуна гулдӯзиҳои мардумӣ, ки аз ҳавзаҳои фарҳангии Балх берун омада, дар Эрони ғарбӣ

¹⁷⁶ Бобо-Назар Гафор. Кеши Зардуштӣ.- С.65-66.

низ тантана доштааст. Дар он минтақа на танҳо аз байн нарафт, балки аз ҳосиятҳои кудсӣ, ба тариқи расмӣ баҳравар гардид. Яъне дар сатҳи давлатдорӣ пазируфта шуд. Ва аз замони Модҳо ба баъд, дар аҳди Ҳахоманишҳо ҳамчун руқияи орои хилъатҳои занҷираи Шаҳаншаҳон қабул гардид. Бино ба маълумоти сарчашмаҳои юнонӣ либоси рӯйи шохон аз ҷома ва хилъат иборат буд. "Он ҷомаи баланд (дароз - Ч.А.) аз порчаи катонӣ ё пахта дуруст мешуд. Ҷомаи шохӣ ба ранги аргувонӣ буд, рӯйи он бо тилло гулдӯзӣ шуда ва бо ҷавоҳироти гаронбаҳо, ки доиравор рӯйи он менишонданд, зиннат шуда ва ҳамаи он зиннатхоро дар қолаби мураббаъшакле қарор медоданд. Он гулдӯзиҳои тиллоӣ ба шакли курсҳои хуршед буданд, ки аломати оини оташ ва пайравӣ аз кешӣ зардуштӣ аст ва нишонаи муқаддас аст, ки рӯйи ҷомаҳои шох, рӯйи ҳалқаҳои ӯ ва ҳатто рӯйи зину уроқи аспонаш дида мешуд. Вақте шохӣ бузург бо он ҷомаи музайян ба зиннатҳои дурахшони хуршед зохир мешуд, аз ӯ ҳамчун аз як Худо таҷлил ба амал меомад."¹⁷⁷

Ва низ меҳодам домани фарзиро бигирам, ки чакан ва гулдӯзиҳо намунае аз ҳаг ва мусиқии дар матоъ ҳақ шуда будаанд. Хатти хеле қадима ва намунае аз аргангҳои (пиктография) бозмонда ва ислуххӯрда. Ғояро барои худ аз навиштаи Асадии Тӯсӣ рӯшан хоҳам кард. Дар баҳши "Номаи Заҳҳок ба Асрат ва хондани паҳлавон - Ғаршоспро", таъкид мекунад:

Барошфуту фармуд, то бар ҳарир

Ба Асрат яке нома созад дабир.

Ҷу чашми қалам кард сурма зи қор,

Бибуд диданаш равшану дида тор.

¹⁷⁷ Олбер Шондур. Куруши Кабир.- С. 424.

Шуд он нома аз хатти гетифуруз,

Дили шаб нигоранда бар рӯи рӯз...¹⁷⁸

Ҳадафи банда ин аст, ки ҳаҷҳои қадим рӯи сангу ҷӯб, лавҳи гилин навишта мешуданд. Ва ҳаҷҳои тасвирий буданд. Барои мусоид буданаш матоъро низ истифода мекарданд, муносибу мувофиқ буд. Пасон дар ороишҳо густириш ёфт.

Он чи овардем, ишора ба ҳамбастагии таърихи минтақа ва сарнавишти мардум мебошад. Ва ҳама офаридаи бехтарин комилан нобуд намешавад, шояд ба тағйирот мувоҷеҳ мегардад, вале моҳияти худро аз даст намедихад.

Агар бунёди хунарро ба заъифии хунарамд вобаста бикунем, ба ғалати дигар роҳ медихем, ки нобахшиданист. Мисле исрор мекунем, ки жанри созино овозӣ аз шикоят, гила, яъсу ноумедӣ ва муноҷот иборат аст. Пас ғайбӣ, ҳаракат, созандагӣ ва тақдирӣ худро ба ҳоли худ мондан ҳосил мешавад, ки дар шаъну шони мардуми ҳавза нест. Чуноне зикраш рафт, дар осори ҳагӣ ва тасвириҳои вомонда сухан аз ҷолокӣ, ҳустӣ, диловарӣ ва шучоати мардум меравад. Дар ин маврид осори Тахти Сангин намунаи барҷаста аст. “Осори пешин собит мекунад, ки дар даврони қадим мардумони кӯҳманзар ҳич ғох тарсу набуданд. Дар дифоъи шаъну шон ва пораи хоки аҷдод омодаи пайкор мешуданд. Кандакории шер дар дастаи ханчару шамшер, тасвири шери қанотлори уқобсар (грифон), лавҳҳои пураву комил аз манзараҳои пайкор ва шикор далелу дастаканд.

Манзараҳое, ки шартан “Бохтариён хангоми шикор” унвон гирифтаанд, на танҳо аз резакориҳои аҷдод, сару либоси саворагон, ҳолату тарзи нишаст рӯи зин, олоти шикор, камон, ниём, зиреху афзори асл, балки аз симо, чехра, каду басти мардумон маълумоти саҳеҳ медихад. Мардони бохтари сари

¹⁷⁸ Асадин Тусӣ. Гаршоснома.- С. 80.

зин кафтонҳои кутӯҳи миёнбаста ва ханчари овезон дар рӯи рони рост доранд.

Дар як манзараи тасвиришуда (Тахти Сангин) ду савора тирандозӣ доранд. Чанд гизоле ба замин афтодаанду рӯбоҳу харгӯшон дар гурезанд ва молашери мачруҳе баҳри хифзи бачаҳояш омода аст, то ба саворагон дарафтад. Ин саҳнаи рамзӣ тақрибан 2000 сол дар ниҳонҳои таърих беосеб мондаву аз хунараварӣ, далерӣ, шучоат ва размовари гузаштагонамон далели бозғитимод мебошанд.¹⁷⁹

Ин кабил аснодро наметавон дар корхонаи қошонаи ҳаёл бофт, ё бардуруғ таширех дод. Воқеияти таърихӣ аст. Ва ағъанаи тасвири шер дар осори хунарий беш аз ҳазор сол фаромӯш нашуд, балки рӯху равони тоза ёфт ва дар ёдгориҳои Хулбук бо ҷилваӣ тоза ба майдон омад. Яъне бо шер корбаст шудани номи шохони Хаглон “Шерони Хаглон” аз даврони хеле куҳан сарчашма мегирад.

Ҳамзамон наметавон атрибутҳои мардонагиро, ки дар тасвириҳо вар меҳӯранд, нодида гирифт. Як ҷузъи ҷолиб барои размоварон камарбанд мебошад. Камарбанд барои мардуми мо решапайванд аст. Огоҳон медонанд, ки миёнбанд аз оини зардушӣ тимсоли солорӣ ва мардиист. Олберт Шондур таъкид мекунад, ки камарбанд дар даврони пасин ҷузъи муҳим барои радон буд. Дар муқоиса бо юнониён, ки занонашон камарбандро дар миён барои “худро камарбориктар ва хушандомтар ҷилва бидиҳанд” мебастанд. Ва оноро “парастандагони камарбанди порей” меномиданд. Мардони

¹⁷⁹ Асрориён, Ҷ. Ёдгориҳои таърихӣ-таҷассумгари оину қорнамоӣ// Номаи Донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ.- Хучанд, 2017.- №4 (53).- С.42.

чангӣ ханҷар ба камар мебастанд, ки рӯйи рони росташон овезон буд.¹⁸⁰

Як нишонаи дигари хеле муҳим кулоҳ, сарпӯш ва тоқӣ ба шумор меравад. Дар ибтидо ҳамчун ҷузыи либос ва василаи хифз аз ҳаводисӣ табиӣ ба шумор рафта, пасон ҷузыи муҳимтар барои размандагон буд. Дар ин маврид низ донишу таҷрибаи инсон фарогир шуд, ки аз асрори филиз боҳабар гардиданд ва истифодаи паҳновар пайдо кард. Худ ё кулоҳхӯд, кулоҳ, тарк (худи филизӣ), мифар, тоскулоҳ намунаи бехтарини муҳофизатӣ барои ҷанговарон ба шумор мерафт. Дар миён кулоҳи хоссаи шохону сипахдорон низ вучуд дошт. Мисли зарринкулоҳ (Се дигар чу Ғашводи заррин кулоҳ; Фирдавсӣ), кулоҳи каёнӣ (Кулоҳи каёнӣ ба сар барниҳод; Фирдавсӣ), кулоҳи ялӣ (Ба сар барниҳода кулоҳи ялӣ; Фирдавсӣ), кулоҳи меҳӣ (сипахбад кулоҳи меҳӣ барниҳод), румикулоҳ (бишӯшид хаф-тону румикулоҳ; Фирдавсӣ).

Нуктаи муҳим ин аст, ки офаридаҳои инсонҳои қадим ба тадриҷ ҷузыи муҳими фарҳангӣ гардида, бо сохту соз ва ороиш фарқ мекарданд. Нишонаҳое пайдо шуданд, ки табақабандиро аз кулоҳ метавонистӣ дарёфт. Ва кишоварзону тоифаҳои хунареманду чорводор сарпӯшҳои худро доштанд. Ва низ дастор маълум буд, ки аз даврони Моҳҳо ба насли баъдина ба мерос расидааст. Занону мардон дар мачмӯъ аз ин ҷузыи либос бархурдор буданд. Тоқӣ ва намунаҳои дигар аз даврони хеле қухан вомондаанду хосиятҳои қудсӣ аз бар карда. Бавижа, тоқиҳои мардуми Ҳатлон, Бадахшон ва қўҳистони Қарогегин аломатҳои архаистиро то имрӯз нигоҳ доштаанд. Тоқиҳои мардуми ин водӣ дар шакли давра аз томият ва комилии ҷарҳи гардон маълумот дорад. Аз мавзёҳои дигар, ки сарпӯшҳои

секинча ва чортарка доранд, фарқ мекунад. Дар баробари ин ҳама бо нақшҳои гулдӯзишуда низ. Бино ба навиштаи Олбер Шондур “Ҳалқаҳое, ки дар баъзе вақтҳо ба даври қисмати поёни кулоҳҳо дида мешавад, зоҳиран нишонаи тааллуқ доштани соҳиби кулоҳ ба як табақаи волои иҷтимоӣ аст.”¹⁸¹

Таърих маводи хурду реза надорад. Ба хусус, агар суҳан аз гузаштаи дур меравад. Қоӣе хурду резаҳо хосияти муайянкунанда гирифта, қалиди асосӣ дар гушодани асрори давронҳо мегарданд. Чуноне тасвиру гулпартоиҳо дар тоқиҳо. Тоқиҳои минтақаҳое, ки зикрашон рафт, ҳамчун ҷузыи либоси инсонҳо бо пирӯҳану шалвору пойафзор манзараи умумиро ба вучуд меоваранд. Чуноне тоқиҳои чакан бо пирӯҳан тавбамад. Муқаддасоте, ки дар пирӯҳани занон мунаққаш мешавад, дар тоқиҳои чакан мухтасар таҷассум меёбад. Пирӯҳани чакан бо анвои курсҳои офтоб ва моҳ, ситорау обу гулистонаш арзишманд буда, аз бовар ва тасаввуроти мардум захида аст. Дар баробари он тоқиҳои гулдӯзӣ ин рамзҳоро рӯшантар мекунад ва аз қудсийиаш ахбор медиҳад. Сарпӯшу пирӯҳан хосса дӯхта мешаванд, ки дар рӯзҳои хонадоршавӣ ва ҷашнвораҳои миллии қоромаданд. Ва ҳам нуктаи бисёр муҳим аст, ки дар он асроре нухуфтааст. Тоқиро давлати сар меғуянд. Онро ба касе бахшидан ва аз даст додан қомилан мамнӯъ аст. Зеро шараф, шон ва иззати мард аст.

Дар мардумони олам расмест, ки суҳанони моро тасдиқ мекунанд. Ба шохон ҳини ба сари қудрат расидан расми тоҷузорӣ анҷом меғурад, ки аз оини давлатдорист. Дар ривоёти аҷдод инчунин расм аз замони Кагомарс шуруъ гардида. Дар ин рав Ҳаким Фирдавсӣ таъкид мекунад:

¹⁸⁰ Олбер Шондур. Куруши Кабир.- С.325.

¹⁸¹ Олбер Шондур. Куруши Кабир.-С.323.

Чунин гуфт, к-оини тахту кулох

Каюмарс оварду ӯ буд шох.¹⁸²

Дар “Шоҳнома” аз равиши фикр эҳсос мешавад, ки кулох рамзи нангу номус аст. Ва иззати шахс бо ӯ низ муқаррар мешавад. Размандагону ҷанговарон танҳо дар набард бо ҳамтоёни худ ва пешвоз гирифтани аз шохон кулох аз сари худ мегиранд. Бунёди инчунин маросимхоро дар осори хаттӣ вар меҳурем. “...Ба шарафи сарбозу сарҳанги кушта расми аз ҷой бархостан ва кулох аз сар гирифтани ба аҷлоди мо мансуб буд. Ҳини ки дар пайкор Бежан Ҳумони Висаро кушт ва ҷасади ӯро ба лашкаргоҳи тӯронӣ овард:

Гиревидан омад зи тӯронсипоҳ,

Зи сар баргирифтанд гурдон кулох.”¹⁸³

Дар маҷмӯъ аз ин нуктаҳо муқаддас будани кулох бармеояд ва ба тадриҷ ба тоқӣ гузаштани ин сифатҳо.

Қаблан ҳосил аз қиёс бигирем, метавонанд мардуме, ки зебоӣҳои табиятро бо тамоми назокаташ эҳсос кунанду рӯйи матоъ тасвир, имкон надоранд сухани зебо ва оӣ, мусиқии ҷаззоб офаранд? Ҳич мумкин нест! Ҳунари мардум тавъам шаклу сураг мегирад ва яке дигарро пурра мекунад. Ин ҳама аз бовар, фаҳмиш, тасаввурот, таҷриба ва дониш ҳосил мешавад. Барои ҳамин меҳодам офаридаи инсон, ҳунару санъаташ дар ҳамбастагӣ омӯхта шавад. Хеле зиёд меҳурем, ки жанри “Фалак” осори куҳан аст, дар готҳои Авесто, дар замони Сосониён ва даврони пасин вомехӯрад, вале ҷаро аз

¹⁸² Абулқосим Фирдавӣ. Шоҳнома.- Душанбе: “Адиб”, 2007.- 480 с.- С. 44.

¹⁸³ Асрориён, Ҷ., Амиршохӣ, Н. Аҷлоди тоҷикон – бунёдгузори гвардияҳои бузурги давлатӣ. // Дар кит.: Гвардияи Миллии ҶТ.- Душанбе: “Орбита”, 2015.- С.24-35.

мардумаш намеҳурем. Дар сурате, ки аз мусиқию суруд иббот надорем. Сухан атрофи мардуме меравад, ки оғоз аз зехният, шеваи фаволит, либос, анъана ва урфу суруд мусиқӣ аз минтақаҳои дигар фарқ мекунад. Вале ба ин тарафи масъала тавачҷух андак аст.

Чун аз сару тан гуфтем, мебояд аз по низ бигурем. Аслан дар ин маврид ибораи “сарупо”-ро истифода мекунам, ки ихчам ва пурмаъност. Мувофиқи бозёфтҳои бостоншиносон аз Хорособод ва Тахти Ҷамшед мардони разманда ва дарборӣён пойпӯшҳо ва кафшҳои пошнабаланд доштаанд. Ба ҳамин монанд мӯзаҳо ва пойфзорҳо дар Хатлон низ роиҷ будаанд. Пасон миёни ҷовандозон бо ном мӯзаҳо бо пошнаҳои “кафтаргузар” маъруф шуданд. Яъне пошнаҳо ба назме баланданд, ки кафтар бемалол метавонад бигзарад. Ин аз вижагии тарзи зиндагии мардуми минтақа гувоҳӣ медиҳад.

Оё ин мавзӯ ба навишти мо дар иртибот хаст? Бале, робитаи мустақим дорад. Агар мо дар мавзӯ ва муҳтавои жанри созию овозӣ суҳбаг мекунем ва аз мардуме, ки бо диловарию ҷобукӣ шуҳратманд, намешавад аз саворон ва аспони хатлӣ нагӯем. Он чи менависем, ба вижагии минтақа ва аспаворӣ дар алоқамандист. Ҳаракат ва сумбонии асп зарби мусикист ба чанд навъ. Яъне аз равиши охишта, хиромидану ҷорҳез зарбҳои хосанд. Метавонад бо оҳанг гом биниҳад ва ба қавли Аҳмади Тӯсӣ “аз хайвонот раёнӣ асп кунду одамино хурусу товус.”¹⁸⁴

Шуҳрати аспони хатлӣ офоро гирифта ва “бар сумбаш размоварон бўса медоданд.” Аспони тезтаки хутталонӣ бо ҷовандозонаш дар пайвандӣ буд, чи ба қавли Азрақии Ҳиравӣ

¹⁸⁴ Муҳаммад ибни Маҳмуд ибни Аҳмади Тӯсӣ. Аҷоибнома.- Душанбе: “Эр-граф”, 2016.- 604 с.- С.523.

“муборизону ялон чун ситорагони фалак” буданд. Манбаҳои таърихӣ аз аспони тахориву хуттаӣ маълумоти фаровон доранд. Ба андешае, ҳанӯз аз замони Искандар шухрати аспон то дигар сарзаминҳо расида буд. Абуисҳоки Истаҳрӣ аз хусуси парвариши зиёди аспони хаттӣ ва интиқолашон ба дигар сарзаминҳо, осори Сун - Шу ва Тан - Шу аз аспони осмоние, ки дар мағорae дар қуллаҳо сарафроз вучуд доранд, ал- Якубӣ аз зоти аспони Бикҳо (сулолаи шохони Хатлон), ибни Хурдодбех аз гулҳавзҳои Нозқули Хатлон ва аспони бемислу рахшони сарзамин мавод пеш меоваранд.¹⁸⁵ Баробари эшон бори дигар ёд меоварем аз Фахриддини Гургонӣ, ки аз шухрату шони аспони тахорӣ мегӯяд:

Паёмовар фуруд омад зи бора,

На бора буда, як пили тахора...

Сад аспӣ тозиву сесад таҷора,

Зи гавҳар ҳамчу гардун пурсигора.¹⁸⁶

Агар ба нахве хулоса бигирем дар асоси аснод, ки дар боло зикр кардем ва ғаюрони хатлониро бо шумули Бадахшон дар сурати зўрмард (хайтол, хепталӣ, хайтолий) биназирем ва тафсири Балҷувонро аз Авастиии Һуаона = “аз худ розӣ (қонӣ) будан; ҳукмронӣ кардан ҳамчун сарвар амал кардан” аз пажухиши забоншиносии номӣ Бобо-Назар Ғафур қабул кунем (чораи дигар ҳам надорем, ки аз назари забон далели қотӣбона аст) ва ба дову дастаки дигар таъа занем, ки лақаби ҳокимонаш бо тасдиқи матнҳои хаттӣ ва осори бостоншиносии “Шерони Хатлон” бошад, дигар чи менамод аз заъифнолии хунари созино овозие, ки “Фалак”- аш меномам.

¹⁸⁵ Муродиён, Х. Конь в пространстве персидско-таджикской литературе.-Душанбе: «Ирфон», 2013.- 482с.- С.66-67.

¹⁸⁶ Муродиён, Х. Асарӣ зикршуда.- С.272.

Дар натиҷагирӣ бафурча далелу дастак овардам. Аз анъана ва одату русумаш ёд аз аргутхҳои мардона ва намунаи пайқору набардаш гувоҳ ҳустам.

Ва боз ҳам дар мавриди аспӣ хаттӣ ва чобуксаворонаш мебояд ишора кард. Бузургтарин намояндаи илми таърихи муосир Жак ле Гофф (1924-2014, Порис) дар як мусохибааш сабаби пайдоиши ритсархоро (chevalier) ба асп (cheval) вобаста медонад. Аз ҷумла таъкид мекунад, ки: “Ритсар пеш аз ҳама ин одамест, соҳиби асп ва савори асп мебошад... Аспӣ ҷангӣ дар ин радиф дар назар гирифта шуда, он аз зоти аспӣ боркаш, аз ҷорпос, ки барои кишоварз хизмат кунаду ҷуфти ўро қашида заминро шудгор намояд, фарқ дорад.”¹⁸⁷

Дар суҳбат миёни аспони боркаш, ки дар Аврупои асримиёна пахншуда буданд ва аспони размӣ фарқ мениҳад. Ва таъкид мекунад, ки аспҳои ҷангӣ “...аз зоти аспҳои бидаву аз аспҳои машхури арабӣ ҳам набуданд, вале зоти хоссаи ҳарбӣ буда, махсус барои набарду муҳорибаҳо хизмат мекарданд.”¹⁸⁸ Дар саволи мусохибаш, ки “Ҷӣ, ин як навоварии асримиёнагист?” таъкид мекунад, ки аспони размӣ “...ба ғумонам аз Осиё, тақрибан дар асри V11 ворид шуда буд. Ба ҳар ҳолат дар Рими бостон ҷунин зотҳо маълуму маъмулӣ набуда, дар набардҳои он давраи ба қайд гирифта нашудаанд.”¹⁸⁹

Шубҳаовар ҳам намояд, мтавон ҳадс зад, ки шояд суҳан аз аспони хаттӣ биравад, ки дар асрҳои миёнаи барвақтӣ ва мутаррақӣ дар олами маскун шону шухрат доштанд. Аз ин хусус аз адабиёти ҳавзаӣ Қафқоз, аз Ҳаким Низомӣ ва Ҳоконӣ

¹⁸⁷ Жак ле Гофф. Таърихи асрҳои миёна. Мураттиб ва мутаарчим С.

Асозода.- Душанбе, 2021.- 84с.- С.13.

¹⁸⁸ Жак ле Гофф. Ҳамонҷо.- С.13.

¹⁸⁹ Жак ле Гофф. Ҳамонҷо.- С.13.

мавод дорем ва густариши ислом имконоти дигаре буд дар тарғиби дастовардҳои сарзаминҳои мо, ки дар Авруло мухайё кард. Дар миён ҳич асли дигар ба ин андоза шуҳрат надошт, ки асли хатлонӣ сазовор шуда буд.

Пас аз шарҳу тафсире ки қомилан баршумурда нашуд, метавон аз заъифии мардон суҳан ба миён овард ва жанри хунариро ба нола, навҳа, ситоишу муноҷот ва ғ. маҳдуд кард?

13. “ШАШМАҚОМ” ВА “ФАЛАК”

“Шашмақом” ҳамчун шоҳкори мусиқии ҷаҳон ба феҳристи ёдгориҳои ғайримоддии ЮНЕСКО дохил гардид, ки ишора ба шинохти фарҳанги оламшумули халқи тоҷик мебошад. Дар ин маврид ва ҷанд ҳолати дигар бо жанри хунарио мусиқии “Фалакӣ” қиёснопазир аст. Ба қавли муҳаққиқон “Мусиқии “Шашмақом” дар тӯли зиёда аз ҳазор соли рушду такомули хеш ҳамеша бо шеъри классикии тоҷику форс пайвандӣ дошт ва дар ҳар марҳалаи навлардозии хеш қабл аз ҳама аз дастовардҳои шоирони бузургамон истифода мекард.”¹⁹⁰

Дар тӯли беш аз ҳазор сол дар шахристонҳои бузург Самарқанду Бухоро ва Марву Хучанд “Шашмақом” рӯ ба инкишоф буд. Аз ин рӯ онро хунари шаҳриён ва мусиқии дарбор унвон медиханд. Бо гузашти давраҳои худро набохт, ҳокимону волиёни аҷнабиرو низ ба худ моил кард ва бо тағйироти ночизи таркибӣ аз аҳд ба аҳди дигар расид.

Аз сарнавишти тоҷик, ки ба фоҷиа ва фалокатҳои фаровон дучор меояд, андеша карда, бузургони миллат дар

¹⁹⁰ Баёзи Шашмақом. Мураттибон Али Мухаммадӣ Хуросонӣ, Аслиддин Низомӣ, Маҳмадӣ Шариф.- Душанбе: Дониш, 2016.- 600 с.- С.4.

послориаш дасту доман барзаданд. Эшон сайъ намулданд, ки мусиқии аҷдодро аз насл ба насл вогузоранд. Ва мактаби хунарии “Шашмақом” аз давраи ба давраи тавоно ва нерӯманд гардида, ҳазинаи бузурги маънавию дар худ гирд овард.

Дар ин ҷода нақши давлатдорон, ибтидо аз шоҳони Сомонӣ ҳеле бузург аст ва ҳам ба қавли пажӯҳандагон сарояндагони мақомҳо бехтарин ашъори адибони замонро гирд меоварданд. “Анъанаи баёзнависӣ таърихи ҳеле қадим дорад ва баёзҳо аз маҷмӯаи шеърҳои муаллифони гуногун иборат буда, онҳоро хаттотон ва қотибони касбӣ (дар аксари ҳолат худашон, ки аз хунари мақомҳои бархурдор буданд) барои истифодаи хунари тартиб меоданд.

Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳанд, ки аз давраи Рӯдакӣ сар карда бо овоз ва алҳони муайян сароидани шеърҳои шоирони маъруф расмӣ гардида буд. Ашъори шоирони замонро ҳуди онҳо ё худ аксаран ровиёни хушовоз бо оҳанг месуруданд ва албатта, дар ин ҳолат онҳо аз ҳамин гуна дафтарҳои маҳсул баёзҳо истифода мекарданд.”¹⁹¹

Ба андешаи муҳаққиқон “...аз замонҳои қадим то охириҳои асри 19 анъанаи мураттаб намулдани дафтарҳои маҳсули шеърҳои сарояндагон, ё худ “Баёзҳои Шашмақом” (зиёда аз 25 номгӯй баёз ва рисола...) васеъ маъмул гардида буд.”¹⁹²

Ҳамин дастур дар муддати ҷанд қарн тавачҷух ба осори гаронмоя аз миён нарафт, ки ҳуди шаҳриёну шаҳрдорон побанди базму тараб ва шодио нишот буданд. Заруратро ба миён овард, ки сурату маънӣ, савту садо, лаҳни мусиқӣ ва матнҳо бетағйир боқӣ монад. “Имрӯз дар ҳазинаҳои дастхатҳои шарқии Душанбе, Техрон, Санкт-Петербург, Тошканд зиёда аз

¹⁹¹ Баёзи Шашмақом.- С.7-8.

¹⁹² Баёзи Шашмақом.- С.4.

50 номгӯй баёзу рисолаҳои махсус бахшида ба “Шашмақом” маҳфузанд, ки онҳо дар маҷмӯъ як намуи қомуси бузурги матнҳо ва сохтори сислаи “Шашмақом”-ро ташкил мекунанд.”

Аз он оғоз пайдо шуд намунаи баёзҳои “Шашмақом”, ки дар таърихи “Фалак” ба мушоҳида намерасад. Албатта, ин амри воқеӣ буд. На аз барои он, ки сарояндагон ва қоршиносон набуданд, балки боқӣ намонданд. Дар маҷмӯъ маркази сиёсӣ фарҳангӣ аз минтақа кӯчида буд. Аз даврони истилои араб Ҳаглон ба майдони набард ва пайкорҳо табдил ёфт. Ҳарчанд дар даврони салтанати Сомониён авзои сиёсӣ рӯ ба беҳбудӣ дошт, вале пасон ба маркази ҷангу ҷӯшҳо мубаддал гардид. Аз ин аст, ки ба ҷуз аз маводи археологӣ намеревад вараке пайдо кард.

Дар навиштаҳо ва гуфтугузоро пайваста андешае вомерхӯрад, ки жанри “Фалак” ба адабиёти шиғоҳӣ шомил аст. Дар ин замина сифатҳои бебунёдро рада мечинанд. Хуб медонанд, ки аз дӯш афкандани бори масъулият аст. Ўне моли мардум, ки ба зинаи касбият нарасидааст, дар зинаи ибтидоӣ монда ва решаҳои устувори хирфай надорад. Ё бо ҳамин гулҳат (тамға) вазиғаи худро анҷомхӯрда мепиндоранд. Агар таъкид кунам, омӯзиши ин жанр дар дараҷаи асрҳои миёна боқӣ мондааст, муволиға нест.

Ба ҷанд омил. Ҷуноне гуфта шуд, бо аз байн рафтани маркази бузурги фарҳангӣ дар Балх ва Тахористон дубора дар сатҳи қаблӣ ба вучуд наомад. Ҷи арабҳо зеҳният, хислатҳои диловарӣ ва шикастхояшонро дар ин минтақа фаромӯш намекарданд. Ҳокимон, шоҳони сулолаҳои дигар Ҳаглонро дар як ҳолат нигоҳ медоштанд ва онро аз маҳалҳои ноором ва анғезандаи шӯру исён мешумурданд.

Дар адабиёт мақоли маъмул сайр дорад: Надех филро ёди Ҳиндустон. Густариши мусикии оғуда бо шӯру шанги кӯҳистонӣ ба манфиати душманони миллат набудааст. Бедор кардани эҳсоси ватанпарварӣ ва ширинҳаёӣ (эйфория) аз анъанаҳои куҳан рақибонро ба таҳлука меовард ва ба бунёди ҳатари навбатӣ замина муҳайё мекард. Дар бешгари ҳолат посбонони ин намунаи ҳунари сарояндагони мардумӣ, гуяндагони халқӣ ва ровиёни ватанпараст боқӣ монданд. Ҷи ки онҳоро ба дигар ҷойҳо роҳ набуд. Дар ҳамин рав жанр ва ҳам эпосҳои тақмилифта аз асари ҷараёнҳои динӣ ва маънаӣ берун монданд. Акнун ханҷару шамшери онон лаҳни оташбор ва қамонашон думбра гардид.

Аз тарафи дигар сабки сарош ва усули пешниҳод ба мардуми оғад, ки осудаҳои буданд, ҳушоянд набуд. Рӯзгори бисёрасра собит кардааст, ки сабки мусикӣ ва сарош ва лаҳни пешниҳод имкон намедихад, бо дигар забон ҳонда шавад. Ба тариқи дигар биғӯем, асрҳо сипарӣ гардид мусикии хирфаи “Фалак” ва лаҳни адо туркӣ нашуд.

Ҷуноне қаблан зикр кардем дар асрҳои баъдина, ки минтақа размгоҳи бузургро мемонд, имконият ба омӯзиши жанри мусикии кӯҳманзар вучуд надошт. Дар мавриде, ки зарбаҳои муҳлик бар ин сарзамин рост меомад, олдитарин саҳифае аз таърихи воқӣ наметавон дарёфт. Ҳавзаҳои фарҳангӣ қомилан аз миён рафт ва агар ҳам буд танҳо дар миёни оғмаи мардум монд.

Дар асри XX имкониятҳо фароҳам оғад, вале дилсӯзе пайдо нашуд, ки ба ин масъала ҷиддитар машғул шавад. Ҳол он ки дар ҳамин даврон пайдо шуданд нахустин тадқиқотҳои ҷолиб дар таърихи “Шашмақом”. Дар рисолаҳо зикр мешавад, ки раванди ба ҳунари касбӣ ҷараён гирифтани “Шашмақом”

дар ибтидо ҷой надошт. “Азбаски санъати мақомхонӣ маҳз дар шакли шифоҳӣ маъмул буд ва ҳеҷ гоҳ сарояндагонӣ “Шашмақом” аз ягон намууди дастурамалҳои хаттӣ мусиқӣ (ба мисоли нотанависӣ ва дигар намуҳои сабти оҳанг) истифода намекарданд...”¹⁹³ Ба нота бардоштани жанри хирфаи Шашмақом ба солҳои 20 асри XX рост омад. Дар ин амал нақши Абдурауфи Фитрат ва оҳангсозони Шӯравӣ В. А. Успенский ва В. Беляев калон аст. Бо ҳамин “Фалак” аз ҳамтои худ “Шашмақом”, ки пахлуи ҳам метавонистанд гуногунрангии мусиқии тоҷикро муаррифӣ кунанд, кафо монд.

Мучиби ба моли санъати шифоҳӣ гел хӯрдани “Фалак”-ро дар он мебинанд, ки матнҳо дар шакли тарона, дубайӣ, рубоӣ аз адабиёти шифоҳӣ гирифта мешавад. Ва ин падида дар “Шашмақом” ҳам зоҳир мешуд ва мешавад. “Анганаи хеле қадими пайванди шеър ва мусиқӣ ва хусусан, ҳамбастагии сохтори “Шашмақом” бо анвои мухталифи шеърӣ тоҷикӣ (тарона, рубоӣ, ғазал, мухаммас, мустазод, тарҷеъбанд, соқинома ва ғ.) дар рушду такомули мусиқии классикӣ нақши беандоза дорад.”¹⁹⁴

Ин падида магар дар “Фалак” вучуд надорад? Сар асту зиёдатӣ. Ҳолшиносон ин намунаҳоро дар осори Қарими Шип, Саиди Япалоқ, Қосим Ҳошим, Одина Ҳошим, Файзали Ҳасан, Гулҷеҳра Содиқова, Муродали Ҳолов, Давлатманд Ҳолов, Назарали Ҳолов, Нурулло Ҳолов, Чилахон Ҳолов, Умар Тёмур, Носир Сафаров эҳсос мекунанд. Тавсифи хунари хунарамандони Бадахшон олами дигар аст.

Ва ҳам умумияти дигар дар он зоҳир мешавад, ки “...яке аз хосиятҳои матни мақомҳо аз ҷониби сарояндагон истифода

¹⁹³ Баёзи Шашмақом.- С.8.

¹⁹⁴ Баёзи Шашмақом.- С.7.

шудани рубоӣёту байтҳои халқӣ ба шумор меравад.”¹⁹⁵ Яъне намешавад тарона ва дубайтиҳои мардумиро танҳо ба унвони “Фалак” муҳру васиқа кард.

“Шашмақом” ва “Фалак” ду рӯди пуртуғени санъату хунари тоҷиканд, ки ишора аз дороиҳои таъриху фарҳанги миллати мутамаддин мебошанд. Балки ду боли нерӯманде мебошанд, парвози устувори шохини хунаро дар фазои пурвусъати ҷаҳони муосир таъмин хоҳанд кард. Нобаробарӣ дар миёна ба суди миллати тоҷик нест.

Агар ба сохтор ва таркиби ин ду намуна дақиқтар бингарем, умумиятҳои дигаре ба назар мерасанд, ки хеле муҳиманд. Сухан аз боби мактаби хунари меравад. Аз даврони қуҳан рӯшан аст, ки такомул ва ташаққули мактаби хунари ба авлод ва сарилсилаи хунарамандон дар иртибот аст. Ҷуноне тоифаҳои заргарон, косибон, бофандагон, рангрезон, козуриён ва аз ҷумла сарояндагон. Дар ин мактабҳо усули маъмулии Устод-Шогирд нақши асосиро адо мекунанд.

Дар ҳама ҷода мактаби хунари бо махсусияташ дорони миллат буда, паҳлуҳои рамзӣ ва тасаввуроти мардумро гиरेхушӯй мекунанд. Ҷуноне дар сохтани шамшеру кордҳои гуногуннавъ маҳорати хосае дар қўҳистон буруз карда буд. Ва хине ки сайёҳ дар охири асри XIX, асрори се халқаро дар шамшер дарёфттан меҳодад, усто посух медиҳад, ки: “Нишона аз рӯйи одат гузошта мешавад ва ҷунин маъно дорад, ки агар касе дар тамоми ҳаёт ба муқобили душман мубориза набарад ва бо шамшер сари ўро набурад, занаш се талоқ мешавад. Агар шамшер дар вақти задан сарро набурад ё шиканад, он гоҳ зани усто се талоқ мешавад.”¹⁹⁶

¹⁹⁵ Ҳамон ҷо.- С.8.

¹⁹⁶ Логофет Д.Н. Дар қўҳманзару водиҳои Бухоро. - С. 284.

Ҳамон шеваи Устод - Шогирд аз принсиҷҳои мактаби хунари далелу дастаканд. Ва мавҷудияти авлоди хунареманд ишора ба мактаби хунарист. Раванди ғалатӣ дар ин низом ба назар мерасад, ки омӯзиш чун дар мадрасаҳои Бухоро 15- 20 сол идома мекард. То ҳақде, ки шогирд аз нозукиҳои санъат баҳравар мешуд. Дар ин муддат шогирд ба ҳикмат, маъно, моҳият ва шеваи иҷрои устод фуру мерифт. Дар мусиқӣ ва жанрҳои сарояндагӣ рангорангӣ ба сабку услуби устодон вобаста аст. Аз ин рӯ метавонад дар як маҳал сабку услуби хониш тафовут дошта бошад. Дар навбати худ устод асрори худро маҳфуз медошт ва танҳо ба шогирдони худ меомӯхт. Бо ҳамин омилҳо сабку шаклу усулҳо аз ҳам тафовут доранд. Таваҷҷуҳ шавад ба сабки хониш ва нолаҳову гардишҳои овозӣ ва зарбҳои мусиқии минтақаҳои Бадахшон, Дарвоз, Раштонзамин, Хатлон ва шимоли Афғонистон, ки низоми умумии мактабҳои сарояндагӣ ва мусиқии тоҷикро созон додаанд.

Яке аз минтақаҳои муҳими кишвар, ки бо сабки хоссааш фарқ мекунад, Бадахшон аст. Шароити табиӣ ва кӯҳҳои осмонбӯсаи имкон медод сарзамин вижагиҳои санъату хунаро ва анъанаву оину русумро беолоиш ниғаҳон бошад. Сабки эҷод ва зарбҳои мусиқиаиш мафтункунандаанд. Ҳанӯз дар даврони ҳукумати Сӯан Тзан (712-755) суруд мусиқии Тсуен лин (Помир) шуҳрат дошт, ки дар дарбори император занону мардон иҷро мекарданд.¹⁹⁷

Аз тасвири ҳе, ки қаблан перомунашон маълум мегардад, ки занон дар равнақи мусиқӣ саҳми бузурге доштанд. Мешавад гуфт, ки эшон дар дастаҳо ширкат меварзиданд. Ба андешаи олими данмаркӣ А. Кристенсен дар

¹⁹⁷ Нурджанов Н.Х. Традиционный театр таджиков.- С.30.

замони Баҳроми Гӯр ва Ҳусрави Парвиз адои сурудҳо миёни мардум кадр мешуд ва арзиш дошт.¹⁹⁸

Дар тӯли бештар аз ҳазор сол таваҷҷуҳ ба хунари занон андак буд, ки вобаста ба густариши ислом буд. Воқеан, хунари занон хонагӣ шуд ва аз ин рӯ буд, ки бештар дар сари гавҳора розу ниёз мебурданд. Оё метавон ин намунаро ба жанри хунарии “Фалак” мансуб донист? Ба андешаи банда шояд намунаи хосса ва сабки дигаргуна аст, ки аз рӯи мақом ва моҳият фарқ мекунад. Тарзи адоиш ғалатист, ки аз иффаг ва зехнияги мардуми кӯҳистон берун меояд. Агар ислом ғаволияти занонро дар ҷойҳои ҷамъиягӣ маҳдуд кард, боз ҳам ба пахлуи дигар меояд таваҷҷуҳ кард, ки ба хосияти биологикон дар иртибот мебошад. Онон муқовиматгарони рӯирост нестанд, ки омоншон аз заъифӣ ва назокати ҷинсӣ берун меояд. Вале базмҳои занона дар рӯзҳои шодӣ ва хурсандӣ дар кӯҳманзар мудом вучуд доштааст.

Бавижа дар кӯҳманзари Бадахшон, ки дар рӯзҳои сугворӣ низ бармало мешавад. Ҷунончи рақси “пойамал” (Рӯшон, Бартанг, Шугнон) ва рақси “Ҷархдед” (болооби Гунд ва Хоруғ). Ин намунаҳо маросимӣ буда, бо ишораҳо иҷро мешаванд. Ба таҳқиқи Н. Нурҷонов дар ибтидо, то оғози рақс наздикони марҳум сурудҳои ғамангез аз силсилаи “Фалак” мехонанд. Пасон рақс оғоз мешавад.¹⁹⁹ Бино ба гуфтаи шохидон ва муҳаққиқон дар давраи пеш “Пойамал”-ро пагоҳии рӯзи дигар, пас аз супурдани марҳум ба хок оғоз мекарданд ва то як ҳафта идома меёфт. Ва бештар бо сурудҳои фалакӣ иҷро мешуд. Адокунандагони маросим аз чанд кас иборат буданд, Аслан раққосро се-чор дафзан ҳамроҳӣ

¹⁹⁸ Нурджанов Н.Х. Традиционный театр таджиков.- С.22.

¹⁹⁹ Нурджанов, Н. Х. Ҳамон ҷо.- С.118.

мекарданд. Мецохам нуктаеро бифазом, ки ғариб аст. Боз ҳам дар гирду ванои истлоҳи “Фалак”, ки ба ҷӣ ранг дар Бадахшон вориди муомила шудаву устувор мондааст. Дар сурате пойи номубораки араб ба он ҷо нарасида. Дар ин маврид месазад ба ин унвон шубҳа кард!

Мардумшинос М.С. Андреев менависад, ки соли 1943 дар Язғулом рақсеро тамошо кардааст, ки бо Ҳамоҳангии дастаи на чандон бузурги рубоб, ситор ва дуторнавозон иҷро мешуд. Садои даф баланд набуд, балки ором ва паст буд.²⁰⁰

Дар Ваҳон Ҳамин маросим ба шакли дигар иҷро мешавад. Рақс ин ҷо аҳаммият надорад. Ба ҷойи он бо Ҳамоҳангии дӯйра ё даф “Фалак” меҳонанд, ки “Сифат” ном дорад. Яъне сифатҳои марҳум сутуда мешавад.

Ҳар маҳал бо андаке тафовут дар ҷузъиёт, вале дар як моҳият ин маросимро ба анҷом мерасонанд. Ҷуноне ҳини бурдани тобут ду-се нафар пештар баромада, бо Ҳамоҳозии рубоб суруд меҳонанд. Андаке фосила гирифта, аз пушт мардону занон, ба қавле сари овоз мегиранд. Се-чор кас даф менавозанду ду-се кас “Фалак” месароянд. Дар ин маросим занҳо нақши муҳим доранд ва онҳое баргузида мешаванд, ки овози хуб ва баланд доранд. Ва онҳоро “Фалакғу” меноманд.²⁰¹

Намунаи дигаре дар деҳаи Барушан тирамоҳи соли 1960 ба қайд гирифта шуда буд маросими дафиро ёдовар мешавад ва бо Ҳамоҳозии рубоб анҷом хӯрда, “Ғиёдафалак” ном гирифтааст. Ин қабил мисолҳо фаровонанд. Вале дар нағичагирӣ номувофиқатӣ ба назар мерасад. Баҳогузорӣ сағҳӣ ва гоҳе ба

²⁰⁰ Андреев, М.С. К характеристике древних таджикских семейных отношений // Изв. Тадж. фил. АН СССР.-1949.- № 15.- С.4-6.

²⁰¹ Нурдҷонов, Н. Ҳамон ҷо.

ғумони банда саросемаворанд. Ҷӣ, наметавон сурудаҳои занонро, ки сабк ва услуби дигар доранд ба жанри “Фалак” омехт. Онон бештар якмаром ва бо садои мармуз хонда мешаванд ва асрору розу ниёзи мардумони заъифанд. Ва ғумон меравад жанри “Фалак” ба ин намунаҳо иҷборӣ баста шудаанд.

Ҷуноне Н.Нурҷонов зикр мекунад дар рӯзҳои мотам, дар баробари “Фалак”, ки аз рубобӣ иборатанд, сурудҳои маросимии “Ғавравбачкак” (“рав бачаяк”)и Язғулом намунаҳои касида, талқин ва ситоваш (ғазалҳои классикон) хонда мешавад.

Дар Рӯшн фалакхонро тамбур, ғичак, рубоб ва даф Ҳамоҳозӣ мекунанд. Мотам то се-чор рӯз идома мекард, ки пайвандӣ дошт бо ағнаҳои хеле куҳан. Расми маъмул ин буд, ки аз зардуштииён вомонда. Ба андешаи онон ҷон се рӯзи дигар, пас аз фавт дар замин гашту гузор мекунад ва субҳи рӯзи чорум бо нурҳои дурахшони хушшед сӯйи само роҳ мегирад. Ва барои рӯбарӯ шудан бо Меҳр аз Пули Чинвод бояд бигзарад.

Аз ин рӯ русуми се шабонарӯзи аввал хеле муҳим шуморида мешавад “то ҷонро аз қавоии бад ғифз кунанд ва то расидан ба олами улвӣ кумак расонанд.”

Бино ба андешаи мардум навозиши рубобу тамбур дар рӯзҳои мотам кӯркурона ва тасодуфӣ нест. Мувофиқи ривоятҳои ин ду созро Ҷабраил сохта аст. Ҳине ки ҷон ба бадани одам ворид мешуд, Ҷабраил рубоб менавохт. Яъне ҷон Ҳангоми ворид шудан ва берун шудан бояд хушнуд бошад. Ё бо хушнудӣ ин амалҳоро анҷом бидиҳад. Ва сурудҳои маросимии ин лаҳзоти мотамро “Аллаи охираг” номиданд.

Ҷуноне зикр шуд, маросимҳои архаистӣ буда, ба даврони то исломӣ дар робитаанд. Ин ҷо низ номағҳумӣ ба назар мерасад: нахуст, мусиқиро ислом мамнӯ медонист ва Ҳам нағҳа, ғиря ва ноларо чандон хуш надорад. Пас бо қадом роҳу васила инчунин

14. БАЛҲУ БАДАХШОН ВА ХАТЛОН

Яке аз омилҳои ҳамсон будани анъана, урфу одат ва санъати минтақаи пахновар аз як решаву бунёд будани мардум аст. Аз овони куҳан онон ҳич аз ҳам ҷудо набуданд. Хатлон ва Бадахшон дар ҳавзаи фарҳангии Бохтар пушти ҳам зикр мешаванд. Аз ҳамин ҷост умумияти фаровоне дар рӯзгор, тарзи зист, урфу одат ва ҳунари санъати доранд. Занонаш дилбару дилрабо ва мардонаш ҷасуру размандаанд.

Чун суҳан аз боби жанри созию овозӣ меравад, ба андешаи коршиносон "...ин падидаи зебои мусиқӣ таъриҳан зодаи ду минтақаи кӯхистони тоҷик – Кӯлобу Помир аст. Аз ин рӯ, ин ду намуди Фалак зери унвонҳои фалаки кӯлобӣ ва фалаки помирӣ маъмуланд."²⁰⁴

Билоҳира дар аҳди шикасти теуриён ва ҳамлаҳои шайбониён ду минтақаи бонуфуз муттаҳид буданд. Бино ба навиштаҳои Б.Ғ. Фафуров²⁰⁵, Ғ. Ғойбов²⁰⁶, Н. Ҳотамов²⁰⁷ Мухаммад Шайбониҳон аз соли 1499 ба истилои Вароруд пардохт. Ҳарчанд тарафдорони Заҳридин Бобур Мирзо дар Бухорову Самарқанд зиёд буданд, амалашон бенатиҷа анҷом меёфт ва вориси тахти теури шикаст хӯрда, соли 1501 ақибнишинӣ кард.

Ба тарафлориаш Султон Хусайн Мирзо аз Ҳирот ва Хусравшоҳ аз Ҳисору Хатлон пайк фиристоданд. Вале низотиҳои дарборӣ, худҳои ҳокимони маҳаллӣ ва тарсу воҳима имкон наметодд, ки нерӯҳо дар иттифок бошанд. Дар

²⁰⁴ Азизи, Ф.А. Маком и Фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков. - С. 78-100.

²⁰⁵ Фафуров, Б.Ғ. Тоҷикон: давраи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. - К. 2. - Душанбе, 1998.

²⁰⁶ Ғойбов, Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. - Душанбе, 2006.

²⁰⁷ Ҳотамов, Н. Таърихи халқи тоҷик. - Душанбе, 2011.

маросим то замони мо омад? Он омилҳое, ки дар бахшҳои қаблӣ баён доштем.

Маросими сурушодӣ намунаи зеботарин аст ва дар баробари мотам аз устувортарин анъана будааст, ки дар муллати асрҳои зиёд эҷод шудаанд. Дар ин намунаҳо куллии мардум ширкат мебарзанд ва як умумияти миллиро ба вучуд овардаанд.

Мувофиқи маълумоти сайёҳони рус, ки баъзи арусиҳо тасвир намулдаанд, метавон таассурот аз манзараи умумӣ бардошт. Ҳарчанд аз навишта маълум мешавад, ки ба сабуку усул ва моҳият сарфаҳм намераванд, вале умумиятеро бо санъати мардуми худ пайдо мекунанд. Пас аз сипарӣ намудани Қалъаи Шкай ба деҳае ворид шудаанд ва пас аз маросими никоҳ онон шохиди хурсандӣ мегарданд. "Дар аввал садоҳои наҷандон баланди доира ба гӯш мерасид, сипас ба тамоми гирду атроф паҳн гардид. Ба он сетор ва рубоб ҷӯр шуданд, ки оҳанги шикваомезу маҳзуне мебароварданд. Оҳангҳои нозук зуд-зуд иваз шуда, ба онҳо оҳангҳои ғафсу бам ҷавоб мегардонданд. Ягон даҳ нафар тоҷики ҷавон дар ҷойи худ пӯй куфта, ким-чӣ гуна "па"-ро иҷро карданд, ки он ба лазгинчаи қарқозӣ ва трепаки русӣ²⁰² шабоҳат дошт. Чанд духтар, ки мӯйҳои ҷаҳорбоф ва чанд зан, ки гесувони дубоф доштанд, аз дастони ҳам гирифта, даврае сохта, оҳиста-оҳиста гоҳ ба як ва гоҳ ба ҷониби дигар ҳаракат мекарданд. Гоҳе дастҷамъона қарқ ба қарқ мекуфтанд ва овози баланду бошиддат мебароварданд."²⁰³

²⁰² Трепак-ракет қадимаи мардуми Русияи Марказӣ.

²⁰³ Логофет, Д.Н. Дар кӯҳманзару водии Бухоро. - С. 408.

ин мударат минтақаҳои Бадахшону Хатлон ва Ҳирот дар дасти ворисони хонадони темурӣ қарор дошт. Ин авзоъ то соли 1584 идома мекард.

Мувофиқи тадиқи таърихнигорон Хатлону Бадахшон ин замон як минтақаи воҳидро ташкил мекарданд. Ва ҳоким Мирзохон фарзанди Султон Маҳмуд Мирзо – волии Ҳисору Бадахшон, Қундузу Тирмизу Деҳнаву Хатлон то кӯҳҳои Ҳиндукуш буд. Дар ин мударат Убайдуллоҳон Ҳисорро аз дасти темуриҳо гирифт.

Ба як нуктаи дигар мебояд рӯшанӣ андохт. Султон Маҳмуд Мирзо барои сарзаминҳои фавқ шахси бегона набуд. Модараш Шохбегим духтари шоҳи Бадахшон Султонмуҳаммад ва падараш Юнусхон бо ҳокимони хонҳои муғул дар робитаи ҳешутаборӣ қарор доштанд. Ҳамсари Султон Маҳмуд Мирзо модари Мирзохон Нигорхонум ном дошта, духтари Султон Аҳмад буд. Дар сарчашмаҳо номи пурраи Мирзохон Султон Вайс (Увайс) омада, бо сабаби авлодӣ бо Бобур Мирзо талоши ҳукумат дошт. Иртиботи ҳешутабории онон барои таърихшиносон маълум аст. Модарони Бобур Мирзо ва Султон Маҳмуд Мирзо фарзандони Юнусхон буданд.

Минтақаи душворпаймои Хатлону Бадахшон як навъ паноҳгоҳи шахзодаҳои темурӣ ҳисоб мешуд. Чуноне пас аз ҳаводиси соли 1505 ва забти қисматҳои муҳими Варорӯд ва Ҳуросон Мирзо Ҳайдари 9 - сола бо устодаш Мавлоно Муҳаммад ба Дашти Кулак (ҳоло ноҳияи Данғара), ба деҳаи Пушнинг фирор карда, чанд мударат дар хонаи Хоҷа Ҳабибулло иқомат ихтиёр намуданд. Аз тарси ҷосусон аз Пушнинг берун шуда, ба Дилии Бозор (Дашти Дилӣ, ноҳияи Восеъ) ва аз онҷо ба назди Некпайшох ба Анҷиракон омаданд. Бо мусоидати ӯ

аз рӯди Панҷ гузаштанд ва ба назди Мирзохон ба Қалъаи Зафар рафтанд.

Дар авзои хеле мураккаби сиёсӣ Хатлону Бадахшон бо майдони ҷасуру разманда, аз ҳама охир ба бодиягاردон тан доданд. Бино ба навиштаи муаллифи “Шарафномаи Шохӣ” Ҳофизи Таниш соли 1584 қалъаи устувори Кӯлоб афтод. Ҳарчанд дар маснавӣ омада:

Мағӯ қалъа, кӯҳе, вале бошукуҳ,²⁰⁸
Дар ӯ кинаҷӯён – палангони кӯҳ...

Дар асрҳои пасин дар анархияи сиёсӣ муносибатҳо дар миёни мардум қатъ нагашт. Чӣ табодули тичоратӣ ва чӣ робитаҳои ҳешу таборӣ барқарор монд. Минтақаи фароҳи Хатлон бо анвои фаровони мева ва ғалла дар таъмини кӯҳманзар мақоми хосса касб карда буд.

15. ДУМБРА – TOTEM

Дар маҳфили пуршукуҳе банда аз боби думбра ҳамчун сози ноҷи сухан гуфтам ва тотемаш хондам. Муқобилон зиёд шуданд ва чанд доктори илм ба ҷасу талош камар барбаст, ки ҳамаро инкор кунанд. Яке бар андешаи аҳли илм таъя мекард ва попархам бар он буд, ки фақат ҷонзод метавонад тотем бошад ва ашё аз ин ҳосиятҳо бархурдор нест. Бори дигар аз мушоҳидаҳо ва ҳувияти мардум далелҳо овардам, ки асли барои кӯҳистонӣ ва думбра барои фалаксаро муқаддас ва қобили парастипанд. Чуноне ки замоне шамшер ва шуғур барои араб буд. Марди кӯҳистонӣ дар ҳолати марғу мир, яъне ноумедӣ, ғаму дард, ранҷу азият думбра ба даст мегирад, талабу хостор ва шикваву наваро аз дил мерезад. Думбра

²⁰⁸ Ғоибов Ғ. Шаҳри Кӯлоб дар асри XV1.- C.110.

барояш аз созҳои ноҷист. Ғамбарор аст дар суру сурур,
шодмонӣ, хушҳолӣ ва дар ниёишу ситоиш. Яъне ғамшарик
ва дар ҳама маврид думбра бо ўст. Навои он дар арӯсиҳо
мардумро ба аргушт моил ва дар қорзор саҳифаи
қорномаҳоро рӯшан мекунад. Бо думра паҳлавонро
ситоиш мекарданду ва ҳини фочиа бо он марсия низ
меҳонданд.

То андозае олими куҳанпарастӣ мо ҳақ дошт, ки аз
риқоби аспӣ андешааш по нагирад. Вале маърифату андеша ба
мо имкон медод, ки пой дар рикоб устувортар нигоҳ бидорем.
Чанд нуктае дар боло зикр кардам, ки зехнияту кистшиносӣ
кӯҳистонӣ дар иртибот аст ва дигар ба маърифати муҳаққиқ,
ки бояд атрофаш суҳан гуфт. Дар ин маврид аз қорҷӯбаи илми
қолабӣ берун бояд шуд. Инсонро бо тамоми сароҳаташ мебояд
шинохт. Ва ҳосса мардуми кӯҳманзарро. Ё паҳлӯхоеро, ки аз
эътибор афтодаанд. Зарур аст ба воқеият бештар таваҷҷуҳ
намоем.

Алии Шариатӣ менависад: “Ҳанӯз ҳам тотемпарастем.
Ҳар касе тотем дорад, аз миёни ашёи ин олам ҳар касе худро
бо яке аз онҳо ҳешованд меёбад. Эҳсос мекунад, ки миёни ӯ ва
он пайвандест мармуз, ки ҳис мешаваду васф намешавад ва он
тотем аст. Шахсияти худро дар тотемӣ хеш эҳсос мекунад,
худо дар он меёбад: қойгоҳи он “худи ҳақиқӣ” ва ростину
пахноиву самимиашро дар тотемаш меёбад. Тотемӣ ҳар кас
“худи” ўст, ки дар ҳориҷ аз вай вучуд ёфта ва мучассам
шудааст.”²⁰⁹

Бино ба андешаи Алии Шариатӣ тотемӣ асвор,
саворакори саҳроӣ ва шояд размовари касбӣ шамшер бошад.
Яъне ҳамонест, ки василаи зиндагиаш ва мавҷудияташ дар

ҳамин абзор ифода ёфта бошад. Ва барои намуна аз шоири
қоҳили араб намуна пайдо мекунад: “Эй шамшери ман! Туро
ҳар рӯз хуни тозаӣ душман меदिҳам ва ҳар рӯз туро ташнатар
мебинам.

Эй шамшери ман! Модарони тоифаи маъд
писарбачагони азизи хешро барои ту мепарваранд...

Дар маърақаҳои ҳавлноқ чӣ кӯпишҳое кардаанд то туро,
эӣ шамшери ман, аз ман ҷудо созанд... Занонамонро ба асорат
бурданд ва шугурунамонро пай карданд, аммо туро аз ман
натавонистанд гирифт. Чигуна метавонанд маро аз ту дур
кунанд, агар дар бистари марг бияфтам ва қони маро
бигиранд, туро аз дастам натавонанд ситонд, магар он ки
бозўямро аз сари шонаам бибуранд ва туро бо бозўи
бурдидам, ки аз ту дур намешавад, аз ман дур кунанд.”²¹⁰

Навиштаро ба хотири он ки ашё ҳам тотем метавонад
бошад ва марди кӯҳистонии фарҳангӣ сози мусиқӣ низ дошт,
ки баробари олоғи меҳнат ва набард бунёд намуда буд, таъкид
намудем. Ўро рӯзгор инчунин омӯхта буд. Замин шудгор
кунад, самар бардорад, шикор кунад, моҳидор бошаду
қорводор ва хангоми барор шодӣ варзад. Бунёди сози мусиқӣ
мушқилтар ба даст омад. Ҳарчанд созҳои нафасӣ ва таблӣ
умри қадимтар доранд. Эҷоди созҳои торӣ ва зехдор
душвортар буд. Аз ҳамон оғоз баробари сохтани худ - инсон
рӯзгор ва маишаташро бунёд кард. Қонуну қоидаҳоро ба
тартиб даровард, ки бо унвони анъана, одағ, урф ва маросим
шинохта мешаванд. Ҳамакун дар осорхонаи миллий, тақрибан
300 соз ба намоиш гузошта шудааст, ки муаррифгари
давраҳои мебошанд.

²⁰⁹ Алии Шариатӣ. Тутемпарастӣ. - С. 1.

²¹⁰ Алии Шариатӣ. Рисолаи зикршуда. - С. 2.

Инсони созанда ва эҷодгар ба созҳои мусикӣ хӯ гирифт, сахнаи ғабюлияти онҳоро васеъ кард ва ба василашон ба рӯзгораш рангу бӯйи тоза бахшид. Худро дар соз дарёфт ва маҳсули эҷод ва ифодааш гардид. Дигар аз он чӯдо набуд. Дар тӯли мавҷудият, вобаста ба инкишофи ҷомеа, илм, дин ва пахновар гардидани талаботу эҳтиёҷаш онро такмил дод. Мухимаш, ки дар сози мусикӣ рӯҳи худро ҷой кард. Ҷуноне дутор аз сӯзу сози хунароманд суҳан меғӯяд, бо набзи дили ӯ меирақсад, ҳузн мебардорад ва ба ҷояш мегирад ва шодиву хурсандӣ мекунад, базм меорад. На танҳо хунаромандро, балки тоифаи азиями ҷомеаро. Хунароманд дарди иҷтимоӣ дарк мекунад, ки хосса аст ва ҳама мепазирадаш. Асрори созо ӯ сарфаҳм меирад, аз рози табият ва дилҳои мардум ӯ огоҳ аст. Дар тӯли садсолаҳо душманон аз сар то сумб ва аз гӯш то думб пайкор ораста буданд. На танҳо намунаҳои олиро нест мекарданд, балки дар ҷисман нест кардани халқ буданд. Дар ҳамин лаҳзаҳо марди хунар ва ҷомеаи пазируфтааш намунаҳоеро, ки мунъаққигари рӯзгор ва намаки нони зиндагӣ буд, дифоъ карданд. Аз ин рӯ ба халқои қудсийн дохил мешуданд ва ҷуноне қаблан зикр шуд, дар ҷомеа аз афзалиятҳо бархурдор буданд. Дар асрҳои пасин низ мавқеи хунёгарон, сарояндагон ва аргуншиён рӯ ба боло дошт. Эҳтиёҷи маънавии аҳли ҷомеаро қонеъ мекарданд.

Бино ба андешаи Алии Шариати: "Барои... Бетховен, Шопен, Мотсарт, Бах, Хайден, Армстронг, Шанкар, Гостин Давфин ва ҳатто Ҷони Хелидӣ... арг, гитор, табло, най, пионинно тотем аст. Дар ӯ зиндагӣ мекунад, бо ӯ ҳарф мезанад, бо ӯст. Ҳар чӣ дигар ҳаст, бегона аст ва бегонаанд ва беҳудаи беҳуда!"²¹¹

²¹¹ Алии Шариати. Рисолаи зикршуда.-С. 4.

Пас чаро барои кӯхистонӣ дутор ё думбра тотем ва сози ноҷӣ набошад? Дар миёни мардум шухрати шони Карими Шиш, Хошим Қосим, Одина Хошим, оилаи Холовҳо, Ҳаким Маҳмуд, Рустами Абдурахим ба фалак дакка меғӯрад. Занони думбранавоз ҷаҳоноро Каримова ва Гулрафтор Шаҳобоваро фаромӯш накардаанд. Ва дар миён зани зебои хунароманд Гулҷеҳра Содикова мақому манзалати хосса дорад. Сурудиҳои халқии анъанавиро бо сабқу услуби хосса ва оҳангҳои созгори замонро бо дутор ба ҷилва меорад, ки рӯҳбахш ва зиндагисозанд. Ҷӯро бе дутор намешавад тасаввур кард. Гулҷеҳра Содикова дар оҳанги дутор мезияд, ба дутор нерӯ, ширинӣ ва ҷон мебахшад ва ба худ умри абадӣ ағо мефармояд. Барои Гулҷеҳра Содикова дутор ё думбра тотем аст, яъне сози ноҷӣ.

Ҷуноне мебинем, ашӯи бечонро, ки хунароманд ҷон мебахшад, метавон тотем номид. Ҳатто ашӯи дигарро. "Ҷандин сол пеш хабари аҷибе мунташир шуд, ки ҳамчу пӯтке ба мағзҳои мардуми китобиносу одамининос фуруд омад ва ҳамаро ғарқи хайрат кард.

Устод Саъид Нафисӣ умрро ҳама бо китобҳо гузаронда буд ва дар миёни китобҳо пир шуд ва дар қанори китобҳо мурд. Барои як китобдӯст дунё иборат аз қорвонсарои бедару пайкар бемасрафест, ки танҳо дар гӯшае аз он як мушт китоб метавон ёфт. Аз ин олам ҳамин гӯша аст, ки ба дард меғӯрад, маънӣ дорад ва меарзад ба ин ки як инсон худро ба он ҷо бикашонад ва бо китобҳо "маҳшур" шаваду рафиқ шавад ва бо онҳо ба сар барад ва

“зиндагии муштарак” дошта бошад ва умрро ҳама дар кори онҳо кунад.”²¹²

Касе дақиқ наметавонад собит кунад, ки дутор бори нахуст кай садо дод. Ва навозишҳо маром пайдо карданд. Вале якин аст, ки қадимист. Дар миён нуктаи мармуз боки мондани соз аст ва ҳамон ҳам дар сурати хеле қадима. Падида ишора ба қуҳнапараст ва суннатгаро будани мардум аст, ё чизи дигар? Метавон фақат ҳаде зад. Осори барҷастаи бостоншиносӣ собит мекунад, ки дар Бохтар ва Тахористон дастаҳои хунарӣ вучуд доштанд ва занҳо низ аз хунёгарон фаровон буданд. Дар ин бора ишора кардем. Вале чаро дутор маҳбубу шунидани боқӣ монд. Ин ҳолат бастагӣ ба инзиво (изоляция) надорад. Чи то ҳучуми араб ва пасон низ минтақа дар қорсуи тичоратӣ қарор дошт ва қаблан низ, ки бо Роҳи абрешим дар пайвандӣ буд. Маснуоти таърихӣ аз Халҷаён, Сурхкотал, Ҳайратон, Саксанохур, Ғелот, Ҳулбук, Мунк, Сайёд ва шаҳристонҳои дигар дар сурати зарфҳо, маснуоти ороишӣ ва сиккаҳо далели муътамаданд. Пас чаро аз миёни сохҳои мусиқӣ дутор, дафу таблақ, най ва ғичак шухратёр шуданд. Дар бисёр ҳолатҳо маъруфияти дутор барқарор аст. Ба гумони банда сабаби асосӣ муҳорибаҳои шадиду хунин ва таҳрибу ғорати минтақа бояд буда бошад. Аз сарзаминҳои ҷангидатарин аст ҷануби Тоҷикистон ва бавижа Ҳаглон. Дар натиҷаи хароб шудани шаҳро манбаи хунар ва қосибону хунаварон аз миён рафтанд. Бо омадани араб назорат аз водии осӣён пурзӯртар шуд, ки ба рушди хунаварӣ лакнат зад. Дар миён ягона сози дастрас дутор боқӣ монд. Сабаби дигар низ ба омилӣ сиёсӣ иртибот дорад. Дар ҳоли ҷангу ҷӯш дутор созе буд, ки

²¹² Али Шариатӣ. Рисолаи зикршуда.- С. 5-6.

бо худ бурдан ва хифз намудан мусоид менамуд. Ва худро бо дутор мувофиқ кардан саҳл буд ва хунаварон ба ин сабаки хунарӣ одат карданд. Ва нақши дутор ё думбра ба ранги дастаи хунарӣ буд. Хунарманд ба василаи он сӯзу соз мерехт ва шодиву хурсандии мардумро нишот мебахшид. Таҳриклиҳанда буду таскиндиҳандаи дарду алами мардум. Аз халқ ҳиҷ гоҳ берун набуданд ва ҳосса сози мусиқӣ, ки маҳбуб шуд.

16. ДУТОР, ДУМБРА, ТАНБҮР ВА ТАНБҮРА

Аз тарафи дигар дутора, дутор, думбра аз қадимияти фалаксарой далели муътамад мебошад. Таркибаш сода менамояд, вале навохтанаш саҳл нест, ки парда надорад. Қадимияти худро бо ҳамин ранг нигоҳ доштааст. Ҳарчанд бо ному шаклу сифат тағйирхурда.

Дар боби таърихи ин сози мусиқӣ дар миёни пажӯҳишгарони тоҷик иштибоҳ рафта, ки мавҷудияташро дар ҳудуди 2,5 ҳазор сол муқаррар карданд. Вале бозёфтҳои бостоншиносон ва пажӯҳишҳои олимони ҳамзабон ва аврупоӣ пайдоиши сохҳои ториро фаротар аз пиндори мӯмедонанд. Бино ба гуфтаи эшон «...зодгоҳи сохҳои тоҷикӣ қосаи танинӣ ҳастанд...» ва «сохҳои тоҷикӣ аз дутора пайдошуда...» Машриқ мебошад. Ин нуктаи назар қомилан собитшуда аст. Дар ин маврид андеши санъатшинос А. Низомӣ ба тариқи зайл аст: “Бояд ба назар гирифт, ки танбӯри он замона айнан ба мисли думбраи имрӯза тоҷикӣ будааст.”²¹³

²¹³ Низомӣ А. Таърихи мусиқии тоҷик.-С.63.

Дар деворнигораҳои Афросиёби куҳан сози дастадарозе нақш шудааст, ки косаи мурудшакли хурди дарунҳоӣ дорад. Мусаввараҳои сангин ва сафолии Насои қадим (Ашқобод) бо суроби ромишгарон, ки бештар занонанд, андешаи моро комил мекунад. Онҳо созе дар даст доранд, ки ба танбӯр шабоҳат дорад. Яъне, пайдоишаш зарурият дошт. Ба манбаҳои бингарем аввалин сурудаҳо ситоишианд: дар зебоии табиату занон ва корномаи паҳлавонон. Ва дар ин рав «Шохнома»-и Фирдавсӣ муттақост. Ӯ ишора мекунад, ки сохҳои нафасӣ ба даврони Ҷамшеду Хушанг ва Афросиёб тааллуқ доранд, вале ханӯз он замон матн аҳаммият надошт. Пасон суҳан аз сози зеҳӣ ва овоз меравад, ки ҳоси овози Манучеҳр будааст. Дар ин ҷо суҳан рафта аз ҷашни пайванд шудани Золу Рудоба, ки оғози даврони паҳлавонист ва таърихи 4,5 ҳазорсола дорад.

Ба навиштаи Ҳаким Фирдавсӣ неқ бингарем анъана ва осори вомондаро ҳоҳем дарёфт. Забонаш ҳам зебост ва барои мо мафҳум менависад. Дар никоҳи Золу Рудоба хунармандони зиёде даъват шуданд. Бо расму оини мавҷуда Золу Рудобаро никоҳ карданд ва Ҳаким тараннум мекунад:

Ба як тахташон шод биншонданд,

Акику забарҷад барафшонданд.

Сари моҳ бо афсари зарнигор,

Сари шох бо тоҷи гавҳарнигор.

Ин маросими маъмул то ин замон бо андаке тағйирот боқӣ монда: аз кӯрпачаю болиштҳо деворе рост мекунад бо бардевори ва ҷодаре орою озинаш медиханд. Дар ҳамин ҳолат сарояндаҳо нағма дар медиханд ва сифати Шох:

Шаҳам дар минбарай,

Болои тахти зарай.

Ва дар мавриди арус:

Болои тахти зарнигоре,

Қумрии масти пурҳуморе

танин меандозанд.

Овардаи Фирдавсӣ асотир ё афсона нест. Ҷи, маводи бостоншиносӣ навиштаҳои Ҳакимро тасдиқ мекунанд. Осори хеле барҷаста, ки дар музейи Лувр (Порис, Фаронса) маҳфуз аст, исботи андешаи ӯст. Дар нигоҳи сафолин, ки ба ҳазораи дуҷум ва аввали ҳазораи якуми қабл аз милод тааллуқ дорад, навозандаи нимбараҳнае тасвир шудааст, ки саргарми навохтани танбӯри дастадароз мебошад. Ҳамзамон бино бо навиштаи бостоншиносонӣ эронӣ хини хаффорӣ аз шаҳри Шуш муҷассмаи ду мард пайдо гардид, ки якеш танбӯрро тапхис мекунад. Дар ин ҳолат метавон натиҷа гирифт, агар соз барои таъмини ниёзмандиҳои мардум бошад, пас нахустин сарояндагон бояд дар даврае пайдо шуданд, ки ҳаким Фирдавсӣ ишора кардааст.

Донишманди авропоӣ Г. Ҷ. Фармар таъкид мекунад, ки «асари мусикии ориёӣ ба араб хеле барвақт расида» дар қисмати олоти мусиқӣ, ба гуфтаи ӯ ин нуфуз ҳатто пеш аз зуҳури ислом, яъне хангоме, ки Эрон бар Ироқи араб фармонравой дошт, шуруъ шуд. Ва дар ин аҳд буд, ки ҷанг ки онро дар Байаннаҳрайн ҷанг меғуфтанд ва ҳамчунин танбӯро барбат (уд) дар он кишвар ривоч ёфт.²¹⁴

Азбаски ин сози мусиқӣ бо ҳамосасарой ва корномаи диловарон ва паҳлавонон дар иртибот аст ва мазмуни достони Гӯрзод (Гӯргулӣ) аз овози ашқонӣ боқист, яқин мешавад, ки маъруф буд. Сарчашмаҳо аз хусуси сохҳои торӣ ин овоз ва баъд маълумот медиханд, ки бар суди мост. Онро сохҳои зеҳӣ

²¹⁴ Таърихи хунари Эрон... Ҷ. 2.- С. 867.

унвон додаанд, ки дар аҳди ашкониён, кушониён, сосониён ва сарзамини Тахористон, то ҳучуми араб густариш хӯрдааст. Ба қавли қисмате аз муҳаққиқон аз Шарқ берун омад ва дар мамолики ҳамсоя бо исми танбӯра маъруф шуд. Чунончи дар Юнон бо унвони танпурос, дар Албания бо номи томуро. Дар аҳди ислом намунаи соз бо номи танпулло ба Чин ҳам рох ёфт. Чуноне мебинем, сайри таърихии ин сози мусиқӣ ғалатист.

Манзури мо собит кардани он нест, ки ҳама созоҳои торӣ аз думраву танбӯр пайдо шудааст. Чи, ҳамаи мардумон вобаста ба зехн аз мушохида ва роҳи тай карда ин қабил олоти мусикиро сохтаанд. Абӯнасри Форобӣ аз ду намууди танбӯр: хуросонӣ ва бағдодӣ маълумот додааст, ки то ҳучуми араб маълум будааст. Вале ишораи Абӯнасри Форобӣ ба созоҳои пардадор аст.

Суҳан аз реша ва таркиби истилоҳ меравад. Осори санъатшиносон ба ин масъала бархӯрд дорад. Чунончи зумрае бар ақидаанд, ки танбӯр ба василаи Византия (империяи бузурги асри миёна) ба Аврупо рафт ва ба унвонҳои пандур, умандурра, пандура ва калимоти дигаре тағйир хӯрд. Мисоли рӯшан дар Луғоти русӣ – тоҷикӣ: «Бандура - танбӯри украинӣ», мебошад. Ғайриоддӣ нест ва аҷобате надорад, ки сайёҳони славян дар рақсу лапишҳои лаҳнӣ ва созоҳои мусиқӣ монандихоро ба қалам додаанд. Чунончи яке аз онҳо пас аз бархӯрд эътироф мекунад, ки: «Дар рақси мову онҳо монандие ҳаст. Созҳои тории онҳо низ ба бандура ва торбан, ки дар Россияи хурд (Малороссия) вомехӯранд, шабеханд.»²¹⁵

Дар ин мавзӯ ҳунаришиносони эронӣ асноди фаровоне гирд меоваранд, вале натиҷаи ноогоҳона мегиранд.

²¹⁵ Логофет, Д.Н. Дар кӯҳманзару водихои Бухоро.- С.409.

Ба андешаи эшон дар «Россия онро думура гуянд ва чун аз Россия ба Сибиру Муғулистон рох ёфт, ба думра мавсум гардид.»

Ба чанд омил дар навиштаи эшон ғалати мантиқӣ рох ёфтааст. Нахуст, он чи маъруф аст миёни қавми туркӣ ва бодиягард қулуз, қамуз ва қопуз аст, на думбра, думра ё танбӯр. Намешавад ба нуктае тавачҷуҳ набандем. Ҳар чӣ ба саҳрогардон нисбаташ медихем, мантиқро тақозо дорад. Ақвоме, ки аз пушти зин намефарояд, имкони сохтусозии афзори мусикиро надорад ва номувуфиқ аст боҳои зин ва ҳангоми набард бардошта гаштани сози мусиқӣ. Намунаҳои сароиш вучуд дошт, ки шакли маъруф ва маъмули он сурудаҳои ақинҳо бе сози мусиқӣ будааст.

Ва ҳам муҳаққиқони эронӣ бо истифода аз осори Г. Ҷ. Фармар таъкид мекунанд, ки яке аз созоҳои муҳими даврони Сосони танбӯр аст. Ба қавли онон Г. Ҷ. Фармар ба истиноди баъзе аз фарҳангҳои форсӣ номи ин созо дар асл думбра медонад. Мураккаб аз думба ё дунб ба маънии думбола ё думб ва бара, яъне Г. Фармар ишора мекунад ба тандеси ба даст омада аз Шӯш ва маҳфуз дар музеи Луври Порис, ки танбӯрनावозеро мунъақис кардааст.²¹⁶

Воқеан, дар «Бурҳони Қотъ» омадааст, ки «Данбура - тунбӯр бошад ва он созест машхур ва асли лугат дунбабара будааст, чи мушобаҳате ба дунбаи бара дорад. Ва ба қасрати истеъмол думбра шудааст ва муарраби он танбӯра аст.»²¹⁷

Ва ҳам андешаи дигар низ вучуд дорад, ки тамб ё тумб дар ин соз ба маънии боло омода бошад, ки дар тамбак, дунбак, ё дунбак низ вучуд дорад. Дар ҳамон лугат дунбақро инчунин

²¹⁶ Таърихи хунари Эрон.- Ҷ.2.- С.891

²¹⁷ Бурҳони Қотъ.- Ҷ.2.- С.38.

маънидод карданд: «духуле бошад думдароз, ки онро аз ҷӯб ва сафол ҳам созанд ва бозингарони дар зерӣ бағал гирифта навозанд.»²¹⁸ Ҷуноне аз Мир Начог:

Дар чаман тунбаки таълими ғамат гунҷай гул,
Ринди тағотино танбӯрनावозат булбул.²¹⁹

Ва ҳам ҷое миёни дунболаҳо ё маросим фарк гузоштаанд. Тунбаки таълим низ буда, ки вақти таълими кушӣ ва варзиш қардан навозанд. Ба сурати расми паҳлавонон.

Кингир²²⁰ агар ин аст, ки ман мебинам,
Хубони дигар тунбаки таълим кунанд.²²¹

Ва лугати дигаре низ хаст аз дамур, дамура, ки лоики андеша аст: «дамур, дамура - овози пасту охистаро гӯянд.»²²² Шояд дар муқоиса бо созҳои баландовоза инчунин сифат муқаррар кардаанд. Ба ҳар сурат метавон натиҷа гирифт, ки баромади думбра, думра, танбӯра, танбӯр як аст ва бо мурури замон аз назари ном ва сохт тағйир кардаанд.

Дар ин маврид метавон ба осори нобигаи шарк, устод Садриддин Айнӣ муроҷиат кард. Устод ишорое ба умумияти пайдоиши истилоҳот дорад. Дар номааш ба Мирсаид Миршакар таъкид мекунад, ки «Рӯдакӣ ба назари ман, як шахси баландқомати миёнагуншти ришқалони рӯйнахн ҷилвагар мешавад, ки ...дар дасташ дунбураи бо устухони фил зинаат додашуда менамояд...»²²³

²¹⁸ Дар ҳамон ҷо.

²¹⁹ Алихони Орзу. Ҷароғи Ҳидоят.-Душанбе; «Ирфон», 1992.- 288с.- С.33.

²²⁰ Кингтри, сози дутораи мусикии Ҳинди.

²²¹ Дар ҳамон ҷо.-С.65.

²²² Бурхони Котев. -Ҷ. 2. - С.37.

²²³ Аз мактубҳои С. Айнӣ ба адибони тоҷик/ Ба ҷоп тайёркунандагон Салоҳат Айнӣ ва Камол Айнӣ// Шарқи Сурх.- 1957.- №4.- С.12-13.

Дар мусикии тоҷик дуторро ҳамчун сози пардадор мешиносанд. Вале дар навоҳии ҷануб думбра ҳамон дутори муқаррарист. Мардум истилоҳи дутор, дуторӣ ва дуторнавозро пазируфтаанд.

Воқеан, сози миллист, ки сайри паҳновари таърихӣ дорад ва садояш ҷазоб асту муассир. Ҳоҷӣ Хусайн ба таносуби навозиш ва матн арҷ мениҳад. Ҳине ки бозии торҳо матнро кавитару дилҷасп мекунанд, суҳан наворо нерӯ мебахшад. Ва хушоянд аст:

Ки дилро хуш кунад мавзунии тор,
Ҷу харфи мардуми санҷидагуфтор.

Дар осорӣ Ҳоҷӣ истилоҳи дутор вомехӯрад. Ҳарчанд ӯ форигуттаҳсили шахри Бухорост ва фарқ миёни думбра ва дуторро хуб медонист, гумони банда ин ҷо ҳамон сози маъруфи кӯҳманзар думбра (дутор) - ро дар назар дорад.

Ҷу тори зулфи туам дил зи тоб меларзад,

Ба ҳар даме, ки занад торӣ бар дутор анушт.

ХУЛОСА

Он чи имконият доштам дар бораи жанри созию овозие, ки бо буданаш бузург шудам, чанд ҷумлае гирди ҳам овардам. Дар миён аз эҳсоси худ набофтаам. Ҳар чӣ аснод имконият дод, манбаъҳо баррасӣ кардам ва дар мизони ақлам дуруст пиндоштам, рӯйи сафҳа коридам.

Аз назари банда ба жанри созию овозии “Фалак”, балки ба санъати мусикӣ ва сарояндагии минтақаи Кӯлобу Бадахшон тавачҷух ҷиддӣ бошад. Чӣ минтақаест асрори фаровон дорад ва ҳамаро дар ҳамбастаги бо зехнияи мардумаш бояд таҳқиқ кард. Ҷунононе зикр кардем намунаҳое вомондаанд, ки аз назари қадимият ва муҳтаво хеле арзипманданд. Тарзи адо ва иҷрои суруд ва навозиши соз ғайримукаррарӣ буда, ҳунари сара ва истеъдоди комило тақозо мекунад. Мо жанри то имрӯз вомондаи “Фалак”-ро намунае аз ҳунари бохтарӣ унвон додем, ки асос ҳам дорем. Дар миён намунаҳои дигар, мончи ҳамосаҳои қаҳрамониро паҳлавонӣ ва сурудҳои занона боқӣ мондаанд, ки ба андешаи банда мансубӣ жанри созию овозии “Фалак” нестанд. Чи сабку усули адо тафовут дорад.

Ва ҷойи таассуф низ ҳаст, ки намунаҳои тақмилхурдае низ буданд, ки дар гирдбоди таърих мазмун, шакл ва моҳияти худро тағйир додаанд. Ҷуноне инчунин анъана дар сурудҳои мардуми Кӯлоб, Ховалинг, Шӯробод, Балҷувону Кангурт ва шеваи ҳунарашон вомондааст. Ба ранги хеле ҷолиб дар сурудҳои халқӣ ва навозишҳои Карими Шин (дар навозишҳои Рустами Абдурахим), Достӣ Орзуев, Гулҷеҳра Содик, Давлатманд Холов, Қурбоналӣ Раҳмон, Чилахон Холов ва хеле шуниданӣ дар иҷрои Умар Темур метавон вархӯрд.

Дастоварди бесобиқа сози дутор ё думбра мебошад, ки аз аҳди бостон садо медиҳад. Бузургӣ ва садоқати сокинонаш мебошад, ки дар сурати қухан хифзаш кардаанд бо як силсила анъана ва донишҳо. Мушохида ва дониш аст, ки аз дарахти тут, зардолу ва бед сохтанашро омӯхтанд. Муҳимаш сохтарошон аз даврони хеле қухан медонанд, ки соз дар кадом ҳолат садои баланд ва ҳуш медиҳад. Ва зехи соз, ки аз рӯдаи буз омода мешуд, беҳикмаат набуд. Дар ташреҳи коса, даста, ҳарак ва ҷиртаки соз на ҳама фаҳмиш доранд. Хеле ҳуб аст, ки модари созҳои зехӣ танҳо ҳоси Ҳатлон набудааст ва дар шимоли Афғонистон мавриди истифода қарор дошту ва ин замон дар миёни ворисони сугдиҳои қухан – ягнобиҳо бо унвони дуторча.

Дар ин рав намешавад аз соликаи ҳунармандӣ фаромӯш кард. Дуторро навохтан қори саҳл нест, ки парда надорад. Ҷӯр қардани зех, ки аз он садои нофораму гӯшқарош нарӯяд, аз завку солика вобаста мебошад. Ба қавли Зиёуддини Бистомӣ:

Бе заҳмати гӯшмоли мутриб,²²⁴
Ҳезум бувад он, рӯбоб набвад.

Зехни ҳуб барои ёддошт қардан, садои ҳубу беолоиш, назокати навозиш ва офаридани мактаби ҳунгарӣ аз хидматҳои бузургӣ устодони ин намунаи ҳунар будааст. Бо заҳмати эшон намунаҳои барҷаста чач қардаву бод ҳӯрда аз замонҳо то имрӯз омад.

Ҷуноне зикраш рафт, аз даврони қухан мутрибону сарояндагон аз ҳоссагон ба шумор рафта, шоир низ буданд. Мардумро шодӣ афзуда, дар муҳорибаҳо ва муқовимат алайҳи душман таҳриқашон медоданд. Ва худ бад-ин тартиб муқоризони саҳнаи муҳориба буданд. Ҷуноне ки ин замон низ

²²⁴ Муҳаммад Авфӣ. Лубобу-л-албоб.- ҷ.1.- С.230.

дар ситоиши Батан ва худшиносӣ саҳми арзандаро доранд. Ва намунаҳоеро дар хотироти хеш ниғахдорӣ намуданд, ки жанри “Фалак” аз ҷумлаи онҳост.

Хунёгарону сурудхонон ва ҳамосасароён аз қабилӣ шарафмандоне буданд, ки дар рушду поси забон саҳми босазо доранд. Ва хосса минтақаи Хатлон буд, ки дар бунёду асолати сарвода ҳиссагузорӣ кардааст, ки намунаҳоияшро дар матн вохӯрдед.

Воқеан, “Фалак” хотираи таърихӣ дурахшонест, ки дар созу оҳанг насб шудааст ва ба он куҳантарин намунаи таронахонӣ дар пайвандист. Ва дар сурати дубайтӣ ва рубоӣ то ин замон тараннум мешаваду одӣ ва хеле зебост. Осори вомонда монои дурдонаҳо, марҷонҳои рахшонеанд, ки дар дасту гардани анъанаҳои мардумӣ ҳамелворанд. Ҳар мисраъ ва вожаҳои пушти ҳам ҷида фарҳанги дилкаш ва намунаи зебои хунаранд. Ибораҳо рехтаанд ва дар мачмуъ аз хунари волюи суҳановарӣ гувоҳӣ медиҳанд. Бигирем байтеро, ки дар сифати нигор аст:

Кафтарзанаки сафеди гардан гули хор,

Шаб қатраи боронию рӯз абри баҳор.

Ё аз фочиае бо алам ва хеле зебо суруда мешавад:

Дар кӯҳи балан(д) нуқраи тар гум кардум,

Шоҳини сафеди резанар гум кардум.

Ибораҳои нуқраи хом дар адабиёт истеъмоли мешавад, вале сайқалгари хунари “нуқраи тар” ва “резанар” вогузоштааст, ки бачост, хушхон ва дилрабо. Мазмуну моҳият ва истифодаи вожа ва ибораҳои гумшудаи мардумӣ ҳолати тасвирро рӯшантар мекунанд ва моноии марвориди суфта ба хусн меафзоянд. Рубоӣ ва дубайтиҳо фарҳангиро ва дафтари сабзи лутатанд. “Сари хаму боло” дар адабиёт

фаровон аст, вале “гардани қачи интизор”, ки бо ширинӣ гуфта мешавад, зеби адабиёт мебошад:

Эй ҷӯраи чон дар дили зорут чонум,

Дар гардани қачи интизорут чонум.

Пораҳо, ки ба давраҳои туногун тааллуқ доранд, ифодагари забони ноби тоҷикӣ дар сарзамини пахновар мебошад. Ишора ҳам шуд, ки ба василаи сурудаҳои мардумӣ куҳантарин жанри адабӣ - таронахонӣ аз миён нарафт, балки ба адабиёти хирфай роҳ ҷуст ва бо унвони дубайтӣ ва рубоӣ ҷилвагар шуд.

Жанри созию овозӣ моро ба сайронгоҳи таърихӣ бурд. Дар навиштаҳои пажухишгарон то ба даврони “Авасто” роҳ гирифтём. Ҳарчанд дар кулворамон фарзия ва гумон гирд овардем, ки хосияти мусофирати нахустину бетаҷрибагист. Вале нуктаҳои пайдо шуданд, моро ноумед намекунанд. Ба ҳар ранг асос дорем, бигӯем, ки аз пиндорамон жанри созию овозии “Фалак” куҳантар аст ва намунаи мусиқии бохтарист. Унвонаш пасон тағйир хӯрдааст, аз рӯйи шабоҳат аз “фаҳлавиёт” ба вожаи арабии “фалак” тағдил шудааст. Албатта, фарзияи мост.

Вале чанд нуктае моро водор мекунад, ки оғони рушд ва таппакулашро ба замони Анқониён бидонем. Чи умумият ва нишонаҳои аз даврон пайдо шудаанд. Ҷуноне таронахонӣ аз он замон вомонд ва сарзамини пахноваре мисли Хатлон ва Бадахшон рушд кард. Бе сабаб нест, ки сужаи ҳамосаи паҳлавонӣ ва қаҳрамони “Гӯргулӣ” аз даврони порғо ба насли нав ба василаи сарояндагони халқии Хатлон расидааст.

Мо жанри созию овозиро бештар хосияти мардумӣ медиҳем ва бештар ба фолклор пайвасташ мекунем. Дар солҳои Шӯравӣ ҳадафи доманадор буд. Мисли ҳамон

мавқеъгирии “мardumi саросар бесавод”, ишора бад-он буд, ки сарзамин аз хунару мусикии хирфай бархурдор нест. Ва эҷоду хунарашон дар дараҷаи асри миёна аст. Вале ин замон худиву бегона аз навозишу хунари сарояндагони кӯҳманзар ба вачд меоянд ва мафтун мешаванд. Ва мешавад, ки мавқеъамонро тағйир надихем? Бале, бунёди хунари профессионалӣ ба халқ мансуб аст, вале бо шева, сабқ, услуб такмил ёфта, ба нуктаи олий мерасад.

Бо як суҳан жанри созию овозии “Фалак” ихтисосист. Дар муддати ҳазор сол шеваи адояшро нигоҳ доштааст. Аз ҳамин аст, ки таклидро аз ҷониби дигарон наметазирад. Кам хунармандоне пайдо мешаванд, ки дар таклид дар жанр муваффақ шаванд. Дар навозиши дутору думра низ ҳамаҷунин.

Ба “дили худ” аз омӯзиши мусикӣ ва матнҳо натиҷа гирифтём, ки дар фаҳмиши жанр кутӯҳӣ сар зада, ки мавзӯю муҳтавояшро ба шикоятӣ фалаки качрафтор, мунозара ба Худо, яъсу навмедӣ, дарду хичрону нола пайвастанд. Дар таркиб шодиву нишоту тараб дорад ва агар таваҷҷуҳ ба мусикӣ шавад, оҳангҳои рамзии размӣ фаровон аст.

Ба андешаи мо мусикӣ ва матнҳои аслии жанр аз тасаввуф андак баҳра бардоштааст, ки дар ин хусус мурочиат кардем... Барои манзари умумиро ба вучуд овардан ба дигар паҳлуҳои рӯзгори сарзамине, ки ниҳоли “Фалак” рӯйдааст, таваҷҷуҳ кардем. Чанд намунаи барҷаста ва хосса, ки фарҳанги тоҷикро рангин намудааст, дар ҳам печидаанд: Жанри хоссаи серпахлӯ ва созию овозии бохтарӣ (“Фалак”), сози ба он пайванд — тотеми кӯҳманзар — думра ё дутор, гулдузии ғайримукаррарӣ — чакан, намунаҳои назми тоҷикӣ. Манбаи ҳамаашон хоки бузурги душманнописанд ва

диловарӣ, шучоат ва қаҳрамони мардони сарзамину чилваӣ аспони хатлӣ дар муҳориба ва пайкорҳо бо душманони халқ. Ва низ занони бойфату бо номус ва боназокату зебои хатлонӣ.

Ва хеле андешаҳои дигар, ки дар арақҳои китоб вохуред. Мухтасар аз натиҷаҳо бароятон ёд овардам. Гумон мекунам, ки дилхаста набошед. Ҳарчанд хагу чакам ба дараҷаи “аҳсан” нест. Дар баъзе ҳолатҳо натавонистам чизе ки мехостам дар қолаби ҷумлаҳо ҷой намоям. Ва дар сурате, ки ба пайраҳае гом мебардоштам, ки касе қадами муътамад наниҳодааст. Умед дорам санъатшиносон, мусиқидонон ва хунармандон дар тақмили андешаҳои банда кӯмак хоҳанд расонд.

Ва хатми суҳан аз эҳёгар ва роҳандози анъанаҳои миллий ва суруду мусиқии халқи тоҷик дар замони муосир — Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби олий Эмомалӣ Раҳмон хоҳад буд, ки таъкид мекунанд: “Бигзор ворисони “Фалак” - ро садои гӯёи фалак раҳнамоӣ намояд ва ҷароғи қалби хавдорону офарандагони ин санъати нафису тавоно доимо фурузон бошад!”

Парвардигор ниғаҳон!

АДАБИЁТ

1. Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ. Шеърҳо (китоби мусаввар). - Душанбе: «Ирфон», 2008.-176 с.
2. Абулқосим Фирдавӣ. Шоҳнома. -Душанбе: «Адиб», 2007. - 480 с.
3. Абулфазли Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ.- Душанбе: «Бухоро», 2013.- 774 с.
4. Аджи, М. Европа. Тюрки. Великая степь. - М.: Мысль, 1998.- 334 с.
5. Азизи, Ф. Маком и Фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчество таджиков.- Душанбе: «Адиб», 2009.- 309 с.
6. Азизи, Ф. К проблеме профессионализма в Фалаке// Фалак ва масъалаҳои таърихӣ – назариявии мусикии тоҷик - Душанбе: «Адиб», 2009.- 248 с. - С. 7-23.
7. Азимпур, Қ. Сафири Хуршед.- Душанбе: «Қайҳон», 2008.- 320 с.
8. Аз мактубҳои С. Айни ба адибони тоҷик// Ба ҷоп омодакунамдагон С.Айнӣ ва К. Айни// Шарҳи сурух.- 1957.- № 4.- С.12-13.
9. Аюпов, Н. Тенгрианство как открытое мировоззрение.- Алматы.: Каз. НПУ имени Абая, 2012.- 256 с.
10. Али Шариатӣ. Тугемипарастӣ. – Ҷопи ошно.- 1357.- 56 с.
11. Алихони Орзу. Ҷароғи ҳидоят.- Душанбе: «Ирфон», 1992.- 288 с.
12. Амир Низомуддин Алишери Навоӣ. Маҷолис- ун - нафойс.- Душанбе: «Нашири Мубориз», 2018.- 528 с.
13. Амонов, Р. Рубоҳои халқии тоҷикӣ.- Душанбе: «Ирфон», 1986.
14. Анварӣ, С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома».- Душанбе: «Маориф», 1994.-118с.
15. Андреев, М. С. К характеристике древних таджикских семейных отношений// Изв. Тадж. фил АН СССР.- № 15.- С.4-6.

16. Асадии Тӯсӣ. Гаршоднома.- Душанбе: «Адиб», 2011.- 480 с.
17. Асрориён, Ҷ. Тоҷикон: миёни хиёлати хун.- Душанбе, 2008.- 146 с.
18. Асрориён, Ҷ. Чанд андеша андар хикмати Фалак//дар кит.: Фалак ва масъалаҳои назариявии мусикии тоҷик.- Душанбе: «Адиб», 2009.- 248 с.-С.199-202.
19. Асрориён, Ҷ. Гӯргулӣ (Ғузориш ва нигориш). - Душанбе: «Шуҷоён», 2010.- 180 с.
20. Асрориён, Ҷ., Амироҳӣ, Н. Аҷдоди тоҷикон бунёдгузори гвардияҳои бузурги давлатӣ// Дар кит.: Гвардияи Миллии ҶТ.- Душанбе: «Орбита», 2015.- С. 24-35.
21. Асрориён, Ҷ. Хунароҳои мардумӣ: Таърих, анъана ва воқеият (паҷӯиши таърихӣ – фарҳангшиносӣ) // Мавқеъ ва нақши ёдгориҳои таърихӣ дар рушди сайёҳии ва хунароҳои мардумӣ/ Маводи конференсияи илмию амалӣ.-Душанбе, 2018.- 200 с.- С.17-32.
22. Асрориён, Ҷ. Баъзи шод: воқеият ва таърих//Сареҳан ба кит.: Таърихи санъати Кӯлоб.- Ҷ 2.-Душанбе: «Адиб», 2019.- 161 с.- С.3-14.
23. Асрориён, Ҷ. Аз таърихи сурудҳои баъзӣ // Ҷаҳони Паём.-2019.- 4 сентябр.- С.5.
24. Асрориён, Ҷ. Кулаб в памятниках истории и культуры (Проблемы сопоставления и исторической интерпритации). - Душанбе: «Балогат», 2019.- 232 с.
25. Баёзи «Шашмаком».- Душанбе, 2007.- 250 с.
26. Баёзи Шашмаком. Мураттибон А.М. Хурсонӣ, А. Низомӣ, М. Шариф.-Душанбе: « Дониш», 2016.- 600 с.
27. Баҳор, М. Сабкиносии.- Техрон: «Амири Кабир», 1369
28. Безертинов, Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «тенгрианство». -Казань: РИЦ «Школа», 2006.- 164 с.
29. Бобо – Назар Ғафур. Шоири Хурсон (Ғузориши чанд сухани сухтаи Рудақӣ). – Душанбе: «Ирфон», 2010.-112 с.

30. Бобо – Назар Ғафор. Кеши Зардуштӣ (Маҷмуаи мақолаҳо дар зардуштизм ва масоили марбути он). – Душанбе: “Ирфон”, 2011. -152 с.
30. Бурхон Мухаммадхусейн. Бурхони Қотғеъ.- Ҷ. 2.- Душанбе: “Адиб”, 1992.
31. Волаи Доғистонӣ. Риёз –уш- шуаро. –Ҷ.1.- Душанбе: ”Офсет”, 2018.- 728с.
32. Волаи Доғистонӣ. Риёз- уш- шуаро.- Ҷ. 2.-Душанбе: “Офсет”, 2018.- 776с.
33. Волаи Доғистонӣ. Риёз- уш- шуаро.- Ҷ. 3.-
34. Волаи Доғистонӣ. Риёз- уш- шуаро.- Ҷ. 4.-
35. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим,асрҳои миёна ва давраи нав.- Душанбе:”Дониш”, 2008.- 870 с.
36. Ғойбов, Ғ. Шаҳри Кӯлоб дар асри XVI.- Душанбе, 1996.- 906 с.
37. Динкард.-Ҷ. 3, 5, 7.- Душанбе: “Таъминотҷӣ”, 2018.- 344 с.
- 38.Донишномаи Фарҳанги Мардуми Тоҷик.-Ҷ.2.- Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2017.
39. Жак ле Гофф. Таърихи асрҳои миёна./ Мураттиб ва мутарҷим С. Асозода.- Душанбе, 2021.- 84 с.
40. Живопись древнего Пенджикента.- М.: Изд-во АИ СССР, 1954.
41. Зарринқӯб, А. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон.- Душанбе: “Ирфон”, 1992.- 398 с.
42. История таджикского народа.- Т.1.- Душанбе, 1999.- 791 с.
43. Калим. Чаҳорбоғи ғазал.- Душанбе: “Адиб”, 2018.
44. Логофет, Д.Н. Дар кӯҳманзару водихои Бухоро (Хонигарии Бухоро ва вазъи имрӯзаи он).- Душанбе: “Орбита”, 2020.- 551 с.
45. Курбонӣён, Қ. “Фалак” ва системаи лаҳнӣи он// Рисолаи таҳқиқӣ ва таълимиӣ.- Душанбе, 2006.- 258 с.
46. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. Маснави Маънаӣ: Дафтари аввал ва дувум.- Душанбе: “Адиб”, 2013.- 480 с.
47. Мирзоён, З. “Фалак”-ро мақоми классикӣ мебояд// Фалак: услуби пажӯиш ва омӯзиш (Маҷмуаи мақолот).- Душанбе: “Адиб”, 2015.-336 с.
48. Мулло Абдуннабии Фаҳруззамони Қазвинӣ. Майхона.- Ҷ.1.- Душанбе: Мега-принт, 2019.-768 с.
49. Мулло Абдуннабии Фаҳруззамони Қазвинӣ. Майхона.- Ҷ. 2.- Душанбе: Сино, 2019.- 680 с.
50. Муллоҷонов, С. “Таърихи Маъудӣ” - и Абулфазли Балъамӣ (муруре перомунӣ сохтори идорию русумоти дарбори Ғазнавиён).- Душанбе: ”Ирфон”, 2013.- 240 с.
51. Муродиён, Х. Конъ в прострстве персидско – таджикской литературе.- Душанбе: “Ирфон”, 2013.- 482 с.
52. Мухаммад ибни Маҳмуд ибни Аҳмади Тӯсӣ. Аҷоибнома (Аҷоиб-и- махлуқот ва ғароиб-и- мавҷудот).- Душанбе: “Эр-граф”, 2016.-604 с.
53. Мухаммад Авфӣ. Лубобу –л –албоб.- Ҷилди аввал.- Душанбе: “Бебок”, 2018.-328 с.
55. Мухаммад Авфӣ. Лубобу - л-албоб.- Ҷилди дувум.- Душанбе: “Донишварон”, 2020.- 536 с.
56. Мухаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р- расули ва –л мулк// Бо таҳрир, тасхех ва таҳқиқи умумии Н. Амиршоҳӣ. Иборат аз 16 ҷилд ва 8 китоб. Китоби 5.- Душанбе: Сарредаксияи энциклопедияи миллии тоҷик, 2014.
57. Мухаммад Риёз. Аҳволу осор ва ашъори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ.- Душанбе: ”Ирфон”, 1995.- 248 с.
58. Низомӣ, А. Таърих ва назарияи Шашмаком.- Душанбе, 2006.-501 с.
59. Низомӣ, А. Таърихи мусикии тоҷик.- Душанбе, 2018.- 398 с.

74. Шашмаком. Ҷилди 1.- Тартибдихандагон Б. Файзуллоев, Ш. Соҳибов, ва Ф. Шаҳобов.- М.: Нашриёти давлатии мусикӣ, 1950.- 298 с.
75. Шашмаком, Ҷилди 2.- Тартибдихандагон Б. Файзуллоев, Ш. Соҳибов ва Ф. Шаҳобов.- М.: Нашриёти давлатии мусикӣ, 1954.- 194 с.
76. Шашмаком. Ҷилди 3.- Тартибдихандагон Б. Файзуллоев, Ш. Соҳибов ва Ф. Шаҳобов.- М.: Нашриёти давлатии мусикӣ, 1957.- 208 с.
77. Шашмаком. Ҷилди 4. Тартибдихандагон Б. Файзуллоев, Ш. Соҳибов ва Ф. Шаҳобов.- М.: Нашриёти давлатии мусикӣ, 1967.- 274 с.
78. Шашмаком.- Ҷилди 5. Тартибдихандагон Б. Файзуллоев, Ш. Соҳибов ва Ф. Шаҳобов.- М.: Нашриёти давлатии мусикӣ, 1970.- 298 с.
79. Шеффер, Э. Золотые персики Самарканда.- М.: Гл. ред. Вост. Лит.- 1981.
80. Шердуст, А. Чашмандози шеъри имрӯзи тоҷик.- Душанбе: "Адиб", 1997.- 272 с.
81. Шипман, К. Мабной таърихи Портӣён.- Фарзон, 1390.
82. Шондур, О. Куруши Кабир // Тарҷумаи Мухаммад Қозӣ.- Техрон: Чопи так, 1387.
83. Фалак. Китоби дарсии амалӣ. Китоби 1.// Мураттиб С. Каримов.- Душанбе, 2019.- 400 с.
84. Хотамов, Н. Таърихи халқи тоҷик.- Душанбе, 2011.

60. Низомӣ, А. Абдурахмони Ҷомӣ ва илми мусикӣ.- Душанбе: "М. Н. Дониш", 2019.- 200 с.
61. Носири Хурав. Девони Ашъор. Рӯшнонома, Саодатнома.- Душанбе: "Шуҷоъиён", 2009.- 640 с.
62. Нурджонов, Н. Традиционный театр таджиков.- Т. 1.- Душанбе: Дизайн-студия "Мир Путешествий", 2002.- 372 с.
63. Пигулевская, Н. Города Ирана в раннем средневековье.- М. - Л.: «Изд-во АН СССР», 1956.- 364 с.
64. Пьянков И. В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности.- СПб.: Петербургское лингвистическое общество, 2013.- 736 с.
64. Рахмон, Э. Рӯхи ҷовидонаи Бохтар ва Ваҳши ҳаётбахш// дар кит.: Бохтар.- Ҷ. 1.- Душанбе: "Хирадмандон", 2019.- 568 с.
65. Рахимов, С. К проблеме "философичности" Фалака// Фалак ва масъалаҳои таърихӣ - назариявии мусикии тоҷик.- Душанбе: "Адиб", 2009.- 248 с.
66. Рачабов, А. Устод Айни ва масоили таърихию назарии фарҳанги мусикии тоҷик (садаи XIX ва нимаи аввали садаи XX).- Душанбе: МН "Дониш", 2019.- 288 с.
67. Симнонӣ, П. Овои ҳамсоҳҳо// Мардумгиёҳ.- 1994.- № 1-2.- С. 112-123.
68. Сомирзои Сафавӣ. Тухфаи Сомӣ.- Душанбе: Душанбе - принт, 2018.- 380 с.
69. Сурудаҳои мардумии Кӯлоб.- Душанбе: "Адиб", 2015.- 240 с.
70. Таърихи хунари Эрон.- Ҷ. 2.- Техрон: "Орван", 1388.
71. Фарҳанги Забони Тоҷикӣ. - Ҷ. 2.- М.: "Советская Энциклопедия", 1969.- 950 с.
72. Хочӣ Мухаммад Хусайни Кангуртӣ. Куллийт: "Адиб", 2019.- 1280 с.
73. Шакурзода, О. "Лугати фурс"- и Асадии Тӯсӣ - нурномаи забону адаби форсӣ. (Маводи интернетӣ).

Мундариҷа

Пешгуфтор.....	5
1. Андар шинохт ва пажӯҳиши «Фалак».....	12
2. Фалак - операи шарқӣ.....	28
3. Фалак, Ҷарх, Сипехр.....	36
4. Меҳрипарастӣ, буддоия ва бутпарастии оини тенгрӣ.....	50
5. «Фалак» ӯ «Фалакӣ».....	60
6. Фалакӣ шикваю навха аст! ?.....	75
7. Таърих ва хунар.....	94
8. Фалакиёт ӯ Фахлавийёт.....	108
9. Ашкониён ӯ Сосониён.....	119
10. Тасаввуф ва жанри «Фалак».....	127
11. «Фалак» намунае аз мусиқии Бохтарӣ.....	138
12. «Фалак» ва зеҳният.....	154
13. «Пашмақом» ва «Фалак».....	168
14. Балху Бадахшон ва Хатлон.....	179
15. Думбра – тотем.....	181
16. Дутор, думбра, танбӯр ва танбӯра.....	187
Хулоса.....	193
Адабиёт.....	200

ҶОНИБЕК АСРОРИЁН

Ф А Л А К

САӢРИ ТАБРИХӢ ВА ТАФСИРИ ФАРӢАНГШИНОСӢ

Муққаризон :

Зафар Мирзоён ховаршинос

Сангаҳмад Тиллоев доктори илмҳои таърих

Муҳаррири техникӣ

Ҷумъабой Кузиев

Ба ҷоп 03.10.2021 имзо шуд. Андозаи 60X84 1/16.

Қоғози офсетӣ. Ҳуруфи Times New Roman Tj.

Ҷопи офсет. Ҷузи ҷопи шаргӣ 13.

Адади нашр 200. Супориши № 17 / 21

Муассисаи нашриявии «Адиб»-и

Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон

734018, ш.Душанбе, кӯчаи Н.Қаробоев 17а.

П
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.

Китоб дар чоҳонаи ҶДММ «Аржанг»
ба табъ расидааст.
ш. Душанбе, кӯчаи Саъдии Шерозӣ – 21

Зонибек Одишпури Асрориён

Номзади илмҳои таърих, дотсент. Узви
Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон.

Муаллифи китобҳои:

Фидоӣён (бо ҳаммуаллифии С. Ҳасанзод.) –
Кӯлоб, 1991; Авроқи рангини Кӯлоб, –
Кӯлоб, 1992; Кишвари пешорӯйи хуршед, –
Душанбе, 1992;

Мавод доир ба назарияи фарҳанг. – Душанбе, 1994;
Пуяндагони ҳикмати фарҳанг. – Душанбе, 2002;

Тоҷикон: миёни ҳиёлату хун. – Душанбе, 2008;

Ин заминро арҷ аз арш аст. – Душанбе, 2009;

Босмаҷизм: воқеият ва таҳриф. – Душанбе, 2010;

Гӯргулӣ (Гузориш ва нигориш). – Душанбе, 2010;

Чили Чилла ва Панҷоҳи нишон. – Душанбе, 2011;

Тахти Сангин (Бо ҳаммуаллифии М. Азизов). – Душанбе, Ирфон,
2012; Аҷдоди тоҷикон – бунёдгузори Гвардияҳои бузурги давлатӣ
(бо ҳаммуаллифии Н. Амироҳӣ). // Дар китоби: Гвардияи миллии
ҶТ-20 сол. – Душанбе: «Орбита», 2015.

Марз ва марзбонӣ (бо ҳаммуаллифии А. Асрориён). – Душанбе,
2017;

Бо «Шоҳнома» ба Амрико. – Душанбе: «Балогат», 2017;
Куляб в памятных истории и культуры (Проблемы

сопоставления и исторической интерпретации). – Душанбе:
«Балогат», 2019; Марз чабҳаи Ҷасорат. – Душанбе, «Ганҷ-нашриёт»,
2019; Достоне ба дарозии раҳи ашк. – Душанбе: «Адиб», 2021.

Ҳамзамон муаллифи бештар аз 40 филмномаи мустанади
телевизионӣ. Барандаи ҷоизаи Иттифоқи журналистон ба номи А.
Лохутӣ. Аълоҷии маориф ва илми ҶТ (соли 2010).

